قديم سنڌ

جي تجارتي تاريخ

چيتن لال ماڙيوالا

ايم. ايچ. پنھور

عطا محمد ڀنڀرو

روشني

قديم سنڌ

جي تجارتي تاريخ

قديم سنڌ جي تجارتي تاريخ

چيتن لال ماڙيوالا
ايم. ايڇ. پنهور
عطامحمد ڀنڀرو

روشني پبليڪيشن
ڪنڊيارو
2004ع

A Roshni Book No: 262

ڪتاب جو نالو: قديم سنڌ جي تجارتي تاريخ
سنڌيڪار: عطامحمد ڀنڀرو
ڇاپو: پهريون © روشني 2004ع
ڪمپوزر: حبيب قادر قريشي
روشني ڪمپوزر اينڊ پرنٽرس، گاڏي کاتو، حيدر چوڪ، حيدرآباد
ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو
ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد

Qadeem Sindh Ji Tejarti Tarikh
By: C.L. Mariwala & M.H. Panhwar
Translated by: Atta Mohammad Bhanbhro
Composed by: Habib Qadir Qureshi
Roshni Composers & Printers, Gari Khata, Hyder Chowk, Hyderabad
Published by: Roshni Publications, Kandiaro
Printed by: Fine Communication, Hyderabad
Edition: First © Roshni, 2004

اسٽاڪسٽ

شاهه لطيف ڪتاب گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد
سچل بُڪ سينٽر، ربي چيمبر، حيدرآباد
سنڌ بُڪ ڪلب، لائين پار، نوابشاهه
ڪانياوار اسٽور، اردو بازار، ڪراچي
رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو
رهبر بُڪ اڪيڊمي، رابعه سينٽر، لاڙڪاڻو
نيشنل بُڪ ڊيپو، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
ڪتاب سُپر مارڪيٽ، الرحيم هوٽل، لاڙڪاڻو
نئون نياپو ڪتاب، گهنٽي ڦاٽڪ، لاڙڪاڻو
ڪتاب مرڪز، فريئر روڊ، سکر
يونائيٽيڊ بُڪ لينڊ، مهراڻ مرڪز، سکر
عزيز ڪتاب گهر، افغان سينٽر، سکر
نيشنل بُڪ اسٽال، پنج گلو چوڪ، خيرپور ميرس
لعل بخش نيوز پيپر ايجنسي، ٺٽو
مِرچُومل بُڪ ڊپو، بدين

انتساب

سڄي ڄمار سنڌ جي قديم
سڀيتا، ثقافت، ادب ۽
ٻوليءَ لاءِ جاکوڙيندڙ
ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ
جي نالي.

فهرست

باب پهريون

تعارف، موضوع جي اهميت ۽ معلومات جو ذريعو 9

باب ٻيون

ملڪ ۽ اُن جا ماڻهو 20

باب ٽيون

سنڌ جا ڏيساور سان واپاري ناتا، آمدرفت جا وسيلا ۽ واپاري رستا 26

باب چوٿون

مغل دؤر تائين سنڌ جي واپار جو اڀياس 54

ضميمو: الف

ڀنڀور بندر وسيلي سنڌ جي بين الاقوامي تجارت 80

ضميمو: ب

ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ سنڌ جو ديبل بندر 111

حوالا 147

مددي ڪتابن جو وچور 158

باب پهريون

تعارف، موضوع جي اهميت ۽ معلومات جو ذريعو

سنڌ ننڍي کنڊ جي اولهہ ۾ هڪ ننڍو صوبو آهي، جيڪو گذريل ڪيترين صدين کان ٻين صوبن جي پيٽ ۾ گمنام رهندو پيو اچي. حقيقت ۾ اِها آهي تہ ڊگهي عرصي کان ونئي هن کي ناقابلِ توجهہ علائقو تصور ڪيو پيو وڃي. يورپي ماڻهو جڏهن پهريون ڀيرو نمودار ٿيا هئا تہ انهيءَ وقت بہ سنڌ صوبو بلڪل تنها هو ۽ سندن نظرن کان پري هو. جڏهن هن علائقي کي انگريزن پنهنجي حڪومت سان شامل ڪيو، تڏهن ڪيس غير اهم سمجهيو ويندو هو. سورليءَ جو بيان آهي تہ، ”جڏهن مير، ’لارڊ ايلنبرو‘ جي هٿن ۾ ڪيڏي رهيا هئا تہ ان وقت بہ انگريز سنڌ ۾ اهڙيءَ ريت داخل ٿيا تہ ڄڻ ڌرتيءَ جو هي ٽُڪرو هنن لاءِ اڻ ڄاتل ۽ اڻ سڃاتل هو.“ (1)

انگريزن جي فتح کان سُتت ئي پوءِ انگريز عملدار سنڌوءَ جي هن پار جو پنهنجي پنهنجي تصور موجب پنهنجي ملڪي ماڻهن وٽ تعارف ڪرائڻ لاءِ آتا هئا، جيڪو تازو سندن اوپارينءَ شهنشاهت ۾ شامل ڪيو ويو هو. ڪن انگريز عملدارن هن کي رومانس ۽ مهم جوئيءَ جي ڌرتي سمجهي قابلِ توجهہ موضوع تصور ڪري ورتو هو، جنهن کي پنهنجو هڪ الڳ مزاج هو ۽ يورپي واپاري جنهن کان واقف ئي ڪونہ هئا. ڪيترن هن ڌرتيءَ جي هڪ خوبصورت ۽ رنگين تصوير چٽي هئي. ’رچرڊ برٽن‘ چيو هو تہ، ”هي اُميدن ۽ آسرن واري سرزمين آهي.“ جڏهن تہ ’چارلس نيپيئر‘ هن ڌرتيءَ کي ننڍي ٿو ۽ سمجهي ٿو تہ، ”منجهس ڪجهہ بہ ڪونہ آهي.“

هنن ماڻهن پنهنجو مواد هڪ ذريعي وٽان ڪنيو آهي، پرسندن ڪڍيل نتيجا ڌار ڌار، مايوس ڪندڙ ۽ ڏکوئيندڙ آهن. دنيا کي سنڌ بابت هڪ غلط

تاثر مليو، جيڪو هن ڌرتيءَ لاءِ ڏاڍو نقصانڪار ثابت ٿيو آهي. سنڌ کي مختلف رنگن واري سرزمين تصور ڪيو ويو هو. هن جي مصر سان مشابهت ڪئي ويندي هئي ۽ چيو ويو ته هو 'نيل' ۽ 'سنڌوءَ' جي ماتري آهي. ڪڏهن هن کي اڪين مان وهندڙ ڳوڙهن جي ماتريءَ به سڏيو آهي، جنهن ۾ مصر واري پليگ جي بيماريءَ به آهي. (2) هن ملڪ جي تجارت جي تعريف ۾ زمين آسمان هڪ ڪيو ويو آهي ۽ چيو ويو آهي ته، "شيطان هنان جي تجارت کي باهه جيان اڳتي وڌائيندو." يعني هتي واپار جو مستقبل نهايت روشن آهي. هي لفظ 'چارلس نيپيئر' جا آهن. تنهن هوندي به سنڌ کي خطرناڪ ۽ هيبتناڪ سمجهي ٿو. (3)

معلوم ايئن ٿي رهيو آهي ته ڄڻ حالتن موجوده سنڌ خلاف خطرناڪ سازش ڪئي آهي. ڇاڪاڻ ته اُن کي سائيءَ جي بيمار وارين اکين سان ڏٺو ويو آهي. پر ڪيس نقصان ايترو گهڻو پهچايو ويو آهي جو ان جو ازالو ٿي ممڪن ڪونه آهي.

تاريخي دؤر وارن ماڳن مان حاصل ٿيل ثقافتي ڄاڻ مان گهڻي معلومات ملي ٿي، جنهن مان پتو پوي ٿو ته هي هڪ عجيب غريب ثقافت هئي ۽ ڪن ڳالهين ۾ مصر ۽ ميسوپوٽاميا جي تهذيبن کان به اوچي هئي، جنهن دنيا کي هن قديم ڌرتيءَ ڏانهن ڌيان ڏيڻ لاءِ مجبور ڪري ڇڏيو آهي. اهڙيءَ دريافت هاڻي تازو ٿي آهي. هندستان جي قديم آثارن جو کاتو، سنڌ جي ثقافتي ماڳن ۾ عملي طور تمام گهڻي دلچسپي وٺي رهيو آهي. اهڙيون کوٽايون ۽ کوجنائون 1922ع کان شروع ٿيون. اهو هڪ اتفاقي واقعو هو. 'مسٽر راکل داس بئنرجي' موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪري دنيا کي هتان جي هڪ قديم ۽ شاندار ثقافت سان روشناس ڪرايو، جنهن کان دنيا اڳي واقف ڪانه هئي ۽ اها مصر ۽ ميسوپوٽاميا جي تهذيبن جي سهيوڳي هئي. هي سڀيتا ڪي به ٿي صديون نه پر گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار سال پراڻي آهي. هن کان سواءِ سنڌ سان لاڳاپيل هڪ اهم حقيقت هي به آهي، جنهن اسان جو گهڻو ڌيان ڇڪايو آهي ته سنڌ جي سنڌ وَرڪي واپاري دنيا ۾ پکڙيل آهن. ان کان سواءِ سنڌي واڻين جو هٽ مهذب دنيا جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ملندو. هنن جي هر جاءِ تي موجودگي ماڻهن جو ڌيان ڇڪائي ڇڏيو آهي.

هن جي طبيعت پُڇائو هوندي آهي ۽ پُڇ پُڇ ڪرڻ وارا ماڻهو ڪانئس سوال ڪندا آهن تہ ٻڌاءِ تون ڪهڙي ديس جو واسي آهين. اهڙيءَ دنيا جي هر ماڻهوءَ کي سنڌ جي ڄاڻ آهي.

سنڌي ماڻهو لئي مان لٽ پيچي هاٿي تازو واپاري ڪونہ ٻٽيا آهن. سنڌ جي تجارت پراچين سمي سان لاڳاپو رکي ٿي. هن ملڪ ۽ سندس تجارت جو احوال قديم تذڪرن ۾ موجود آهي. جيڪڏهن 'مسٽر اين. ايم. بليموريا' جو هي نقطءِ نظر صحيح آهي تہ، (4) ويدن ۾ "پڻي" ماڻهن جو ذڪر آهي تہ پوءِ هيءَ حقيقت وڏيڪ چٽي ٿي وڃي ٿي تہ ويد دؤر ۾ سنڌ جو ماڻهو مهان ڪاري ڪيڙائو هو. هن حقيقت کي ثابت ڪرڻ لاءِ تمام گهڻيون شاهديون موجود آهن تہ سنڌ انهن اهم ٿورن تجارتي مرڪزن مان هڪ هيو، جتي 3000 ق.م يا ان کان بہ اڳ ساري دنيا مان ايندڙ تجارتي ٻيڙا اچي لنگر هڻندا هئا. جنرل جو بيان آهي تہ، بين الاقوامي تجارت جي شروع ٿيڻ سان سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو ڏيساوري واپار جو اهم مرڪز ٻڄي چڪو هوندو. (5) ساڳيو مصنف وڌيڪ لکي ٿو تہ، "هي ماڳ هڪ وڏي تجارتي ۽ فطري آمدرفت جي ان وسيلي جي چيڙي ۾ آهي، جيڪو هندستان جي ميداني علائقن مان گذري وچ ايشيا تائين ويندو هو. ان کان سواءِ سنڌوءَ جي چوڙ وارو هي علائقو اپيبت جي ان ماڳ تي آهي جيڪو ميسوپوٽاميا جي درياهن ۽ ميڊيٽيرينن سمنڊ کي پڻ ويجهو هو، جتي قديم دؤر کان وني وڻج واپار انتهائي عروج واري منزل تي پهچي چڪو هو ۽ سمنڊ وسيلي تجارتي مهمون عروج تي پهتل هيون." (6)

سمنڊ ۾ سنڌوءَ جي مختلف ڦاٽن جا چوڙ قديم دؤر کان وٺي ايراني نار ۽ ڳاڙهي سمنڊ کان ايندڙ تجارتي ٻيڙن جي بيهڻ جا اهم ٽاڪ هوندا هئا. ان جو ناڪئو اجا ٻيڙي هلائي مس سگهندو هو تہ هن ذرتيءَ ڏانهن هاڪارڻ جي ڪوشش ڪندو هو. 'ڊاڪٽر بريسيٽڊ' شنار ماتريءَ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن کي ميسوپوٽاميا جي درياهن جي ماتريءَ سڏيو ويو آهي ۽ مختلف ملڪن سان سندس هلندڙ تجارت جو بيان ڪندي ٻڌائي ٿو تہ اسان وٽ اهڙيون پڪيون شاهديون موجود آهن تہ هتان جي تجارت اوير طرف سنڌو ماتريءَ جي هينئين پاسي واري علائقي سان ٿيندي هئي. (7)

هاٿي اهو بہ سمجهيو پيو وڃي تہ مصر جي ممي ٿيل فرعونن جي لاشن کي سنڌ جي ڪپڙي ۾ ويڙهيو ويندو هو. هن حقيقت مان هي ڄاڻ ملي ٿي تہ قديم دؤر ۾ سنڌ ۽ مصر جي وچ ۾ تجارتي لاڳاپا موجود هئا. (8) هن کان سواءِ سنڌو ماٿريءَ ۽ وچ ايشيا جي ملڪن سان قافلن وسيلي تجارت هلندي هئي، جيڪي بولان لڪ مان پيا هيڏي هوڏي ايندا ۽ ويندا هئا. هيءَ اهڙي حقيقت آهي، جنهن لاءِ ڪنهن شاهدي پيش ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانہ آهي.

سنڌ جا ڏيساور سان واپاري لڳ لاڳاپا قديم دؤر سان واسطو رکن ٿا، جن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. سنڌ جي اهڙيءَ وسيع تجارت کان متاثر ٿي ايران جي شهنشاهہ 'آريس' (ڇهين صدي ق.م) 'اسڪاءِ لئڪس' کي ڪنهن خاص مهم تي سنڌ روانو ڪيو هو. ضروري معلومات ملڻ کان پوءِ هن شهنشاهہ سنڌ کي فتح ڪري ورتو هو.

ساڳيءَ ريت 'سڪندراعظم' کي بہ ساڳين سببن ڪري هن ڌرتيءَ موهي ورتو هو. (9) 'ٽالمي' هن واپار کي گهڻو همٿايو. (10) انهيءَ زماني ۾ سنڌ، مصر ۽ ايران جا واپاري عربستان يا صابي(Sabaen) بندرگاهن تي ملندا هئا ۽ تجارتي مال جي مٽاسٽا ڪري پنهنجي وطن ڏانهن ورندا هئا. 'اگاٿا رچيدس' (ٻي صدي ق.م) جو هن تجارت بابت بيان آهي تہ ايشيا جي مختلف ملڪن جا تجارتي ٻيڙا اچي عربستان جي مختلف بندرن تي گڏبا هئا. اهڙن واپاري ٻيڙن جو گهڻو تعداد "پوٽانا" مان ايندو هو. هو وڌيڪ ٻڌائي ٿو تہ، ان اهم تجارتي مرڪز جو بنياد سڪندر رکيو هو، جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ هو. (11) "پيريپلس آف ايريٿرين سي" (پهرين صدي عيسوي) جو مصنف ٻڌائي ٿو تہ، سنڌ سان اهڙي تجارت سندس وقت ۾ قائم هئي. (12) ان کان پوءِ سنڌ تي ڪجهہ صدين لاءِ هندو راڄ قائم رهيو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي تجارت تمام گهڻي ترقي ڪئي ۽ هتان جا ماڻهو وڻج واپار ڪري ڏاڍا سکيا ستابا ٿي ويا هئا. 'ڪئپٽن مٽڪمردو' جنهن سنڌ تي گهڻي تحقيق ڪئي آهي، ٻڌائي ٿو تہ، هن ملڪ جي جاگرافيائي بيهڪ تجارت لاءِ نهايت اهم آهي ۽ هندو دؤر م وڻج واپار نهايت عروج تي پهتو هو. (13) سنڌ ۽ ان جي پاڙيسري ملڪ گجرات جي واپارين پنجين

صدي عيسويءَ ۾ "جاوا" ۾ وڻج واپار شروع ڪيو هو ۽ اتي وڃي وسنديون ناهي ويٺا هئا. (14)

پر مسلمان دؤر جي ابتدا ۾ سنڌ جي وڻج واپار کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو هو، جنهن جا ڪيترائي ڪارڻ هئا. پر صفا نهوڙجي ناس ڪونہ ٿيو هو. هندستان ۾ مغل دؤر جي شروعات سان هندستان سان گڏ سنڌ کي بہ اڳتي وڌڻ جو موقعو مليو هو. هن دؤر ۾ يورپ جا سياح سنڌ ۾ آيا هئا. هنن نَون ماڻهن کي احساس ٿيو هو تہ سڪندر جو بياس ۽ سنڌوءَ وسيلي نيرڪس جي اڳواڻيءَ ۾ سمنڊ تائين تجارتي آمدرفت جو نشان هو. (15) مغرب جي تجارتي مهمن سنڌ جي وڻج واپار کي وڌيڪ ترقي ڏني. جيتري قدر سنڌ جي وڻج واپار جو تعلق آهي تہ اها فقط ملبار، ايراني نار، عربستان ۽ آفريڪا جي بندرن تائين محدود هئي.

مٿي بيان ڪيل ملڪن سان واپار ايڏو گهٽ ڪونہ هو، جنهن کي وڌيڪ تيزي يورپ جي واپارين ڏني هئي. انهن پنهنجي تجربي مان سمجهي ورتو هو تہ پنهنجي ملڪ جي مارڪيٽ جي پيٽ مٿي بيان ڪيل ملڪن جي مارڪيٽ اندر مال بدلي مال ڏيڻ ۾ سنڌ جي تجارت تي وڌيڪ نفعو ڪمائي سگهن ٿا، جتي هن ملڪ جي تجارتي مال جي وڌيڪ هاڪ ۽ کپت آهي. ساڳئي وقت اسان کي سنڌ کان ٻاهر ويندڙ تجارتي مال ۾ واڌ ڏسجي ٿي. اهڙيءَ ريت سنڌ جي تجارت جي مال جي يورپ ڏانهن بہ تڪڙي روانگي ڏسجي ٿي. ان کان پوءِ چا ٿيو جو مغرب جا واپاري سنڌ جي صنعتڪارن کان آرڊر تي پنهنجيءَ پسند مطابق مال تيار ڪرائيندا هئا. اڳ ۾ ايئن ڪونہ ٿيندو هو ۽ يورپي واپاري سنڌ جي صنعتڪار جي مرضيءَ مطابق تيار ٿيل مال کڻي ويندا هئا، پر اهي ڳالهيون يورپ جي پنهنجي صنعت قائم ٿيڻ تائين رهيون. ان کان پوءِ سنڌ جي واپاري مال ۾ ٿڌائي يا موڙي ڏسجي ٿي، جيڪا هڪ وڏي تبديلي هئي. پر سنڌ جي فتح کان پوءِ حالتون وري سڌرنديون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. ان کان پوءِ ڪراچي، سنڌ جي تجارتي مال جو جڻ ساموندي ڦاٽڪ بڻجي وئي هئي ۽ جڻ تہ مشرق جو "لِورپول" ٿي پئي هئي.

مٿي بيان ڪيل سنڌ جي تجارت جي تبصري مان چِٽيءَ ريت ظاهر ٿي

وجي ٿو تہ سنڌ، تجارت جو نهايت اهم مرڪز ۽ واپارين لاءِ جنت رهي آهي. ان هوندي بہ هي ملڪ وڻج واپار جي نقطہِ نظر کان گهٽو مشهور ڪونہ رهيو آهي. سنڌ جي تجارت بابت قديم حوالا نهايت مختصر آهن ۽ نظر ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ اچن ٿا. تنهنڪري سنڌ جي پراچين وڻج واپار تي جامع طريقي سان لکڻ ممڪن ڪونہ آهي.

هندستان ۾ مغل دؤر جي ابتدا سان مختلف قسمن جي تجارت جي ترقي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. تنهنڪري سنڌ جي تجارت کي 1526ع کان 1843ع تائين بيان ڪيو ويو آهي.

هن موضوع تي دستياب ويساهہ جوڳي مواد ڪري منهنجي دل تي اهو اثر ويهي ويو آهي تہ سنڌ جي تجارتي آمدرفت وسيع پيماني تي هلندي هئي، جيڪا نهايت چوٽ تي پهتل هئي. هن ملڪ جي وڻج واپار جو تفصيل سان اپياس تي رهيو آهي. پر هن ڏس ۾ کوجنا ڪرڻ ۾ ڪيترين ئي ڏکيائيون رستا- روڪ ڪيون بيٺيون آهن. عام طور تي سنڌ جي تجارت تي مليل ذريعن جي آڌار تي محققن پنهنجي طرفان اطمينان جو اظهار ڪيو آهي. جيڪڏهن مليل معلومات جي ذريعن جو گهرائيءَ سان اپياس ڪجي ٿو تہ سارو پتو پئجي وڃي ٿو. هن جي آڏو ڏکيائين جو ڏونگر کڙو بيٺو آهي. اهڙين ڏکيائين کي سمجهڻ ايڏو ڪو ڏکيو بہ ڪونہ آهي.

هن تحقيق تي ڪم ايندڙ سڀ تاريخي ذريعا هن ريت ورهائي سگهجن ٿا. پهريون سنڌي مؤلفن جون تاريخون، ان کان پوءِ هندستان جون تاريخون، جن ۾ ملڪ جي حصي طور سنڌين جو تفصيلي ذڪر هجي. ٻيو تہ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي قائم ڪيل سنڌ اندر واپاري ڪوٺيءَ جي ملازمن ۽ ڪمپنيءَ جي وچ ۾ ٿيل ان لکپڙهہ، احوال ۽ ڏنل اطلاعن کي مختلف قسمن ۾ ورهائڻ گهرجي، جيڪي ٻنهي ڌرين هڪ ٻئي ڏانهن سترهين صدي (1635ع کان 1662ع) ۽ ارڙهين صدي (1758ع کان 1775ع) ڏانهن روانا ڪيا آهن.

هن قسم جي مواد کي انهيءَ ڪري وڏي اهميت آهي جو انهن دستاويزن جو سڌو سنئون سنڌ جي تجارت سان واسطو آهي. هن قسم جي معلوماتي مواد کان اڳ سنڌ ۾ آيل سياحن جي سفرنامن ۽ تجارتي مهم جوءَ

ماڻهن جي ڏنل احوالن کي ڏسڻو پوندو، جيڪي پنهنجي اهڙي جاکوڙ دوران هتي آيا هئا يا انهن مذڪوره زماني دوران هتان جي وڻج واپار بابت ٻُڌو سُڻيو هو.

مٿي بيان ڪيل مختلف قسم جي ذريعن سان گڏ هڪ ٻيو مواد پڻ شامل ڪرڻ گهرجي، جنهن کي اسان خطرناڪ قسم جو ورثو سڏي سگهون ٿا، جنهن ۾ تمام گهڻا دستاويز شامل آهن. انهن ۾ انگريز سرڪار ۽ خانگي ماڻهن جا سنڌ سان ڪيل لکپڙهه وارا ڪاغذ شامل آهن، جن جو تعلق اڻويهين صديءَ جي منڍ سان آهي. (16)

معلوم ائين ٿئي ٿو ته هن زماني ۾ انگريزن جا سنڌ ۾ سياسي مقصد آهن ۽ پوءِ 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي وئي. اهي دستاويز معلوماتي ذريعن جي حيثيت رکن ٿا. هن ذريعي سان ثانوي درجي جو مواد پڻ شامل ڪرڻ کپي، جنهن جو تعلق موجوده دؤر جي محقق جي کوجنا سان آهي. ان خاص دؤر سان لاڳاپيل هندستاني طرز زندگيءَ جو گهڻ- پاسائون اڀياس ڪرڻ به ضروري آهي، جنهن سان هن ڪتاب جو تعلق آهي. ان سان گڏ مختلف گزيٽيئر ۽ مجموعا به شامل ڪرڻ کپن، جن وسيلي هڪ محقق کي ڪدائتا حوالا، تبصرا، سمجهاڻيون ۽ اضافي مواد ملي ويندو، جيڪو ڪيس کوجنا جي ڪم ۾ وڏو مددگار ثابت ٿي سگهي ٿو.

ڏيهي عالمن جي گڏ ڪيل سنڌ جي تاريخي مواد کي به هن تحقيقي ڪتاب جي ڏسُ ۾ هڪ بنيادي حيثيت حاصل آهي. پر بدقسمتيءَ جي ڳالهه هيءَ آهي ته اهڙو مواد هتي موجود ئي ڪونه آهي. جيڪڏهن ڪو ٿورو ٿڪو اهڙو مواد آهي به ته اهو اينترو ته اڻ پورو آهي جو عام قسم جي مواد جيترو به فائدو ڏئي ڪونه ٿو سگهي. هن وقت تائين تاريخ جي علم کي بادشاهي دستاويز تصور ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ انهن جي درباري ماڻهن جو ذڪر هوندو آهي. اهو به بيان ٿيل هوندو آهي ته امن ۽ امان ۽ جنگين دوران سندن زندگيءَ جو ڍنگ ڪهڙو هوندو آهي. پر انهن ۾ رعيتي ماڻهن جي زندگيءَ جي جهلڪ ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي آهي. تاريخي تذڪرن جي گهڻائي بادشاهي ثناخواني سان تمتار ٿيل هوندي آهي، تنهنڪري عام ماڻهوءَ جي زندگيءَ ڏانهن سندن خيال ويندو ئي ڪونه آهي. ان ڪان سواءِ

سندن تصنيفون اهڙي مقصد جي چوڌاري گهمنديون آهن جو مصنف جي نظر سماج جي اقتصادي حالتن ڏانهن تہ ڦرندي ئي ڪانہ آهي.

'سر ايچ. ايم. ايليٽ' هندستان جي مؤرخن جي هن اوڻائيءَ کي ڪنهن حد تائين پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پر ان جي مقابلي ۾ ڏيهي تجزيہ نگار جو هندستاني تاريخ ۾ ڪنهن بہ قسم جو اهڙو ڪردار نظر ڪونہ ٿو اچي. هنن جي تصور ۾ سماج عام روايتي يا رعايت يافتہ حيثيت ۾ يا خودمختيار ادارن يا خانگي رابطن واري حيثيت ۾ ڪنهن بہ غور فڪر جي جڳهہ لائق ئي ڪانہ هوندي آهي. اهو بہ معلوم ٿيندو تہ هنن جو ڏيهي تجارت، زراعت، پوليس، قانون ۽ انصاف سان ڄڻ تہ ڪو واسطو ئي ڪونہ آهي. اهڙي حقيقت، ڪو قصو، ڪا تقرير يا ڪا اظهار راءِ جنهن جو لڳ لاڳاپو عام ماڻهوءَ يا اهڙي طبقي سان آهي، جيڪو حيثيت ۾ مٿين طبقي جو محتاج آهي، سو هنن ماڻهن جي نظر ۾ ڪنهن اهميت جي لائق ڪونہ هوندو آهي ۽ سمجهندا آهن تہ هنن ماڻهن جي اميرن، نوابن، وزيرن ۽ شاهي تخت ۽ طاقت جي ڀيٽ ۾ ڪا بہ اهميت ڪانہ هوندي آهي. (17)

سنڌ جا مؤرخ اسان کي فقط هي مواد ڏئي سگهيا آهن، جنهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ تجارت جو حوالو هوندو آهي، جيڪو فقط لفاظيءَ سان ڀريل هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن وري رابطي جي وسيلن تي پڻ لکي ڇڏيندا آهن. ڪڏهن ٿورو ٿڪو سنڌ جي وڻج واپار تي پڻ لکي ڇڏيو اٿن. خاص طور تي اهڙين ڳالهين جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪي حڪمران طبقي جي مفادن کي متاثر ڪنديون آهن. نہ تہ هن نهايت اهم معاملي تي ماٺ اختيار ڪئي وئي آهي. تنهنڪري هنن بدران ٻين ذريعن تي اعتماد ڪيو ويو آهي.

هن خاص دؤر سان لاڳاپيل تحقيقي ڪم ۾ هندستاني تاريخن جو مواد ڪا خاص اهميت ڪونہ ٿو رکي. پر ان هوندي بہ سنڌ سان لاڳاپيل تذڪرن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ اعتماد لائق آهي ۽ سنڌ جي تجارت بابت وڌيڪ معلومات فراهم ڪري ٿو. هن قسم جي احوال ۾ اسان کي سنڌ جو فطرتي منظر ڏسڻ ۾ ايندو جيڪو هندستان کان الڳ ۽ اڪيلو نہ، پر ان سان ڳنڍيل ۽ جڙيل حيثيت ۾ نظر اچي ٿو ۽ ايئن ڪونہ آهي، جهڙيءَ ريت سنڌ

جي تذڪرن پيش ڪيو آهي. هندستان جي اهڙن تذڪرن مان 'ابوالفضل جي تصنيف "آئينِ اڪبري" اهم حيثيت رکي ٿي.

هن تحقيق ۾ جنهن دؤر تي بحث ٿي رهيو آهي، تنهن ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۽ سنڌ ۾ قائم ڪيل سنڌس واپاري ڪوٺيءَ جي ملازمن جي وچ ۾ ٿيل لکپڙهہ نهايت اهم حيثيت رکي ٿي، جنهن جو واسطو 1635ع کان 1662ع ۽ 1758ع کان 1775ع تائين آهي. هن ذريعي وسيلي هڪ محقق جي سترهين ۽ ارڙهين صديءَ جي سنڌ جي تجارت بابت يقين جوڳيءَ معلومات ملي وڃي ٿي. اهڙن دستاويزن مان نہ رڳو سنڌ ۾ انگريزن جي تجارتي ٻاڙائيءَ جو سچو کرو پتو پئجي وڃي ٿو، پر هن ملڪ جي واپاري وايومنڊل جي گهڻ پاسائين حقيقي ڄاڻ پڻ ملي وڃي ٿي. انهن ڪاغذن ۾ اهي سڀ ڪارڻ بيان ڪيا ويا آهن، جيڪي سنڌ جي وڻج واپار لاءِ اَڙ ۽ اَٽڪ هئا. سنڌ ۾ ان وقت جي سياسي چرپر جي اثر، ان وقت جي حڪمرانن جي سنڌ جي تجارت ڏانهن لاپرواهي، واپاري آند نيند ۾ اَڙ ۽ اَٽڪ جي ڪارڻن ڪي تفصيلي طور چِٽو ۽ پڌرو ڪري بيهاريو ويو آهي. هنن حالتن مان هڪ محقق کي سترهين ۽ ارڙهين صديءَ واري سنڌ جي تجارتي لاڙن جي پَليءَ پَٽ ڄاڻ ملي وڃي ٿي. ايسٽ انڊيا جي سنڌ ۾ قائم ڪيل واپاري ڪوٺيءَ جي ڪاغذن مان ٻن صدين جي مختصر ۽ محدود وقت جي تجارتي معلومات ملي ٿي ۽ مواد اهو مِلي ٿو، جيڪو انهن ٻن مختصر مُدتن سان تعلق رکي ٿو، جيڪو انهن صدين سان لاڳاپيل سنڌ جو تجارتي لاڙو سڌي سگهجي ٿو. انهيءَ دؤر جا باقي رهيل تجارتي تفصيل سياحن، واپارين ۽ مُهم جوءَ ماڻهن جي سفرنامن مان حاصل ڪري سگهجن ٿا، جيڪي انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ آيا هئا.

اهڙا دستياب احوال نہ رڳو سنڌ جي تجارت تي تفصيلي روشني وجهن ٿا، پر اهڙيون حقيقتون بہ بيان ڪن ٿا، جيڪي انگريزي واپاري ڪوٺيءَ جا دستاويز نہ ٿا ٻڌائي سگهن. ان کان سواءِ اهڙن ماڻهن جو ذڪر احوال واپاري ڪوٺيءَ جي ملازمن جي ڪاغذن ۾ لکيل ڳالهين جي پنيرائيءَ بہ ڪري ٿو. اهو بہ معلوم ٿي وڃي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ سنڌ اندر سياحن لاءِ ڪهڙيون سهوليتون موجود هيون. اهڙيون ڳالهيون ڪو ٻيو ذريعو اسان

کي ڪونہ ٿو ٻڌائي سگهي. ڪي ڳالهيون ويساهہ جوڳيون ڪونہ آهن، پر ايئن ڪونہ ٿو چئي سگهجي تہ سڀ احوال اهڙو هوندو. هر مصنف پنهنجي نقطہِ نظر مطابق لکيو آهي ۽ پنهنجو فرض نڀاهيو آهي. اهڙيءَ ريت سڀني تصنيفن ۾ سنڌ جي تجارت کي مکيہ مقصد ڪونہ بڻايو ويو آهي.

هڪ واپاريءَ جو مکيہ مقصد پنهنجو تجارتي مال سنڌ ۾ وڪڻڻ هو. تنهنڪري هن وڌيڪ زور هن ڳالهہ تي ڏنو آهي تہ سنڌ ۾ ڪهڙين شين جو وڌيڪ کاپو آهي، جيڪي وڌيڪ درآمد ڪري سگهجن ٿيون ۽ برآمدي مال تي فقط اُچاٽري نظر وجهي ويو. اهڙيءَ ريت برآمدي تجارتي مال جي واپاريءَ وري برآمديءَ واري تجارتي مال تي ويچاريو آهي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو 'مشنري' جيان مُهم جُو آهي تہ هو سنڌ جي طرزِ زندگيءَ ۾ سُکن ۽ ڏکن جو وڌيڪ ذڪر ڪري ٿو. اها بہ فطري ڳالهہ ليکبي تہ اهڙو ماڻهو آمدرفت جي وسيلن ۽ انهيءَ ۾ درپيش مشڪلاتن جو بيان ڪندو، پر تجارت جي موضوع کي ايئن مٿاڇرو بيان ڪري ويندو.

پر 'مشنري' جهڙو ڪٽر قسم جو پادري فقط اهو ذڪر ڪندو تہ، سنڌ ۾ عيسائي گرجا گهرن جي ڪهڙي حالت آهي. اهڙو ماڻهو سفري حالتن جو بہ ذڪر ڪندو. پر تجارت جو بيان فقط تڏهن ڪندو جڏهن ملڪي حالتن بابت جاچ پڙتال ڪندو. تنهنڪري هر هڪ ماڻهو پنهنجي پنهنجي نقطہِ نظر موجب احوال اوريو آهي. پر ڪنهن بہ سنڌ جي تجارت بابت جامع صورتحال پيش ڪونہ ڪئي آهي. سندن ڏنل اهڙا احوال بلڪل اڌورا ۽ اڻ پورا آهن. ڪٿي ڪٿي تہ اهڙو احوال ٽڪرن ٽڪرن جي صورت ۾ ڏنو ويو آهي، جو پڙهندڙ ٻاڙو رهجي وڃي ٿو. تنهنڪري هن قسم جي معلومات تي پوري ريت ڀروسو ڪري ڪونہ ٿو سگهجي. اهڙيءَ طرح سياحن، واپارين ۽ مُهم جوئن جو ڏنل احوال هن تحقيق واري دؤر تي مڪمل روشني ڪونہ ٿو وجهي. تنهنڪري ڪي اهڙا دؤر بہ آهن، جيڪي صفا خالي نظر ٿا اچن، جن تي ڪوبہ احوال يا دستاويز روشني ڪونہ ٿو وجهي.

انگريز سرڪار سنڌ جي دربار ڏانهن پنهنجا ڪي سفير موڪليا هئا. جن جا سنڌ جي تجارت بابت بيان ڪيل تفصيل ڏاڍا ڪارائتا آهن ۽ انهن جو جامع نموني سان اڀياس ڪري سگهجي ٿو.

انهن تفصيلن جي آڌار تي هڪ محقق کي انهن ڳالهين جي پوريءَ ڄاڻ ملي وڃي ٿي ته، جيڪي تجارت کي وڌيڪ متاثر ڪنديون آهن: پر ڏک جي ڳالهه اِها آهي ته اهڙا ڪاغذ اٺويهين صديءَ جي پهرئين اڌ جو تفصيلي احوال ڏين ٿا.

هن تحقيق لاءِ مکيه معلومات جي وسيلي جي تمام گهڻي کوٽ آهي. ڇاڪاڻ ته ڪنهن به محقق کي سنڌ جي تجارت جي ڪنهن به دؤر بابت کَري، سچي ۽ تفصيلي ڄاڻ ملي ڪانه ٿي سگهي. جيڪڏهن ڪن دؤرن تي مواد ملي ٿو ته اهو بلڪل اڻپورو آهي. ڪي دؤر وري اهڙا به آهن، جن بابت ڪوبه احوال ملي ڪونه ٿو سگهي. ڪڏهن وري محقق لاءِ هي مسئلو پيدا ٿي پوندو آهي ته سنڌ جا ڪهڙي ڏيساوري ملڪ سان تجارتي تعلقات هئا ۽ اهڙن تعلقاتن ڳولڻ جا جتن ڪندو آهي ۽ اهڙو ڪوبه لاڳاپو ڏسڻ ۾ ڪونه ايندو آهي. جيتوڻيڪ سنڌ تي ڪيترائي تحقيقي مقالا لکيا ويا آهن، جن مان 'ايڇ. ٽي. سورلي' ۽ 'مورلئنڊ' جا مقالا سرفهرست آهن. ان کان سواءِ ڪيترن گزيٽيئرن ۾ پڻ اهڙو احوال موجود آهي، جن وسيلي مٿي بيان ڪيل گهڻين اوڻائين کي دُور ڪرڻ ۾ مدد ملي وڃي ٿي. پوءِ ان هوندي به 1526ع کان 1843ع تائين سنڌ جي تجارت جي موضوع تي بهترين نموني سان لکي پورو ڪري ڪونه ٿو سگهجي. جيڪڏهن هن معاملي ۾ صحيح تاريخي ۽ تنقيدي اندازا ۽ انومان ڪڍجن به سهي، پر پوءِ به هن تحقيق کي جامع سڏي ڪونه ٿو سگهجي. پر وڏين مشڪلاتن ۽ اوڻائين هوندي به هن قسم جي تحقيق نهايت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته قديم زماني کان وٺي اهڙي ڪوشش ڪانه ڪئي وئي آهي، جيڪا سنڌ جي طرزِ زندگيءَ جي اهميت تي پوري ريت روشني وجهي سگهي.

باب پهريون

ملڪ ۽ ان جا ماڻهو

ڪنهن ملڪ جي واپاري وايومنڊل کي سمجهڻ لاءِ ان ملڪ ۽ اتان جي ماڻهن جي معلومات هئڻ لازمي هوندي آهي. ان کان سواءِ اهو به ضروري هوندو آهي ته ان ملڪ جي زمين کان به واقف ٿجي، جيڪا انساني ضرورتن کي مُنهن ڏيڻ لاءِ ڪچو تجارتي مال پيدا ڪندي آهي. گڏوگڏ اُتان جي رهاڪن جي سَگهه ۽ سُرت جو به ڪاٿو ڪيو ويندو آهي، جيڪي ڪچي مال مان تجارتي مال تيار ڪري بازار ڏانهن اُماڻيندا آهن. سنڌ جي نالي مان محسوس ٿئي ٿو ته اهو نالو سنڌو ماٿريءَ جي هيٺئين پاسي جو آهي. سنڌو به ٻين وڏن درياهن جيان وَرُ وَڪڙ ڪندو وهندو نيٺ سمنڊ ۾ وڃي چوڙ ڪندو آهي. 'ايچ. ٽي. پوسٽنس' جو بيان آهي ته، هن درياهه جي پاٽيءَ ۾ مصر جي نيل درياهه جيان ٻنيءَ جو پَلُ پريل آهي. (18) سنڌ، سنڌو ماٿريءَ جي صفا چيڙي ۾ آهي. تنهنڪري سنڌوءَ هن ملڪ کي سدا سڪيو سٺابو بڻائي ڇڏيو آهي.

هن مست درياهه جي پاٽيءَ ۾ لَٽَ وهي ايندو آهي ۽ ڌرتيءَ جي مٿاڇري تي ڇانئجي ويندو آهي، جيڪو اترين علائقن جي جبلن جو ڳارُ آهي. اهو سنڌ جي لاڙ واري حصي جي ٻنين ۾ جَجهو پکڙيو آهي. سنڌوءَ جي پاٽيءَ اندر لَٽَ جي موجودگيءَ ڪري سنڌ جي ٻنيءَ ۾ ڪوڪ کي طاقت واري خاصيت تمام گهٽي ٿيندي آهي. هن درياهه جي ٻي خوبي هيءَ آهي ته انهيءَ ۾ وَرُ وَڪڙ تمام گهٽا ٿيندا آهن، تنهنڪري پاٽيءَ ۾ موجود اها قدرتي طاقت هنڌين ماڳين پکڙجي ويندي آهي.

سنڌو هن ملڪ جي ٻنين ۾ ايترو ته لَٽَ پکيڙيندو آهي جو ٻني ماڻهوءَ جي ٿُنهن سان ڪوٺي سگهبي آهي. (19) هي درياهه ٻنين ۾ لٽ اڇلي ڪين

نہ رڳو طاقتور ۽ نئون ڪونہ بڻائيندو آهي، پر هتان جي هر فصل لاءِ پاڻيءَ جو ذريعو بہ آهي.

"ايچ. ٽي. سورلي" لکيو آهي تہ، هتان جون ٻنيون درياهي لٽ سان ڀريل علائقو آهي، جنهن وچان هي درياهہ صدين کان وٺي وهندو ۽ پنهنجا پيٽ بدلائيندو رهيو آهي. (20) پنجاب ۾ هن درياهہ سان سندس ڀرتي ڪندڙ شاخون ملنديون آهن. پر سنڌ جي حدن ۾ داخل ٿيڻ مهل اهو هڪ اڪيلي وهڪري جي شڪل ۾ هوندو آهي. اتر سنڌ ۾ هن مان ڪيترا ڦاٽ نڪرندا آهن. "ٻکر" کان ٿورو هيٺ سندس اولهہ واري پاسي کان هڪ ڦاٽ نڪرندو آهي، جيڪو سيوهڻ کان چار ميل ڏکڻ- اوڀر ۾ اچي پنهنجي اصل وهڪري سان ملندو آهي. (21) وري جڏهن حيدرآباد وٽ پنهنجي چوڙ واري علائقي ۾ پهچندو آهي تہ اتان بہ ڪيترائي ڦاٽ ڇڏيندو آهي ۽ انهن وسيلي وچي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو آهي. (22) اهڙيءَ ريت هي درياهہ سنڌ جي وسيع علائقي کي پاڻي ڏيندو ۽ زمينون آباد ڪندو آهي.

هن صوبي جي ساري زمين هڪ جهڙي ڪانہ آهي، پر هن جي لازمي ترڪيبي جزن ۾ لٽ ۽ چيڪي مٽيءَ شامل هوندي آهي. لٽياسي زمين پوکي راهيءَ لاءِ پلي آهي. جڏهن تہ چيڪي مٽيءَ مان نڪر جا ٿانوَ جُڙندا آهن. لاڙ واري ٻنيءَ ۾ ابرق ۽ لٽ گهٽ ٿئي ٿو. تنهنڪري اتان جي ٻني نرم ۽ وارياسي هوندي آهي. اتر پاسي واري ٻنيءَ ۾ اهڙي خاصيت ڪانہ هوندي آهي، جتي مٽي وڌيڪ پڪي ۽ چيڙهيالي ٿيندي آهي، (23) ۽ مٿاڇري تي گاهہ ڦٽل ڏسبو آهي. درياهہ جي پاسي واري ٻني ڏاڍي پلي آهي، جنهن ۾ مٽي ۽ واري گڏيل هوندي آهي. پر اهي ٻنيون جيڪي ٻوڏ جي پاڻيءَ جي پهچ کان پراهيون هونديون آهن، سي هلڪيون ۽ وارياسيون ٿي پونديون آهن. (24) سنڌ اندر زمين جي مختلف قسمن هئڻ ڪري مختلف علائقن ۾ مختلف پوکون ٿينديون آهن. اهڙيءَ ريت سنڌ جي چوڙ واري جوءِ يا صفا هيٺين علائقي ۾ پاڻي تمام گهٽو هوندو آهي ۽ زمين جي خاصيت بہ اهڙي آهي جو اتي ساريون گهڻيون ٿينديون آهن. هن جوءِ ۾ ساريون ايتريون تہ گهڻيون ٿينديون آهن، جو چوڙ واري علائقي وارن بندرن تان چانور ڏيساور موڪليا ويندا آهن. وچولي ۽ اتر سنڌ جي زمين اهڙي آهي

جو هتي مختلف قسم جا اناج؛ جھڙوڪ: ڪڻڪ، دالين ۽ سارين جا فصل ڪاهيا ويندا آهن. اناج جون هي جنسون سنڌ ۾ تمام گھڻيون اُپايون وينديون آهن، جو ٻاهر پڻ موڪليون وينديون آهن.

اناج ۾ ٻين ڪاجرو جنسن کان سواءِ سنڌ ۾ ڪپهه به تمام گھڻي ٿيندي آهي. اهو به ڏٺو ويو آهي ته نير ۽ ڪمند به هتي پلو ٿئي ٿو. تنهنڪري چئي سگھجي ٿو ته سنڌ ۾ مختلف قسم جي اناج کان سواءِ ٻيون به ڪي اهڙيون جنسون پوکيون وينديون آهن، جن مان انساني ضرورتن سان لاڳاپيل ڪيئي شيون ناهيون وينديون آهن.

مختلف شين جي تيار ڪرڻ ۾ آبهوا جو ڪردار اهم ليکيو ويندو آهي. قدرت هن ڌرتي ۾ به سنڌ کي گھڻين نعمتن سان نوازيو آهي. سنڌ جي آبهوا هڪ جهڙي ڪانه آهي. چوڌاري وارو علائقو گھميل هوندو آهي، ان ڪري موسم وچٿري رهندي آهي. پر جيئن مٿي وڃبو ته آبهوا تيئن خشڪ ۽ گرم ٿيندي ويندي. اتر سنڌ ۾ ته ڪارڙهه ۽ تڏ سڙهڻ کان وڌي هوندي آهي. اهڙي قسم جي مختلف آبهوا ڪري هتي مختلف شين جي تيار ڪرڻ لاءِ مختلف صنعتون موجود آهن.

سنڌ سوٽي ڪپڙي جي صنعت ۾ قديم دؤر کان وٺي مشهور رهي آهي. هتان جو سوٽي ڪپڙو بهترين هوندو هو ۽ قديم زماني ۾ سنڌ هن قسم جي ڪپڙي جي صنعت ۾ تمام گھڻي ۽ شهرت جي مالڪ هئي. ميسوپوٽاميا جي 'عڪاد' خاندان جي دؤر ۾ سنڌ جي ململ ڪپڙي کي "سنڌو" جي نالي سان سڏيو ويندو هو. قديم مصر ۾ وري هن قسم جي سنڌ جي ململ کي "سيدل" ڪوٺيو ويندو هو. يونان وارا هن وڙ ۽ جنس جي ڪپڙي کي "سنِدون" نالي سان سڏيندا هئا. عبراني لوڪ هن کي "سادين" ۽ رومي وري "سينداتس" چوندا هئا. (25)

معلوم ٿئي ٿو ته هتان جي آبهوا ۽ پٽ جي ڪپڙي ۽ پٽ-سٽ جي گڏيل ڪپڙي جي صنعت لاءِ پڻ مناسب آهي. (26) معلوم ٿئي ٿو ته صنعتي انقلاب کان اڳ ۾ انگلنڊ ۽ يورپ جا ٻيا ملڪ سنڌ کان تمام گھڻو ڪپڙو گھرائيندا هئا. يورپ ۾ هن ڪپڙي جي ايتري گھڻي طلب هئي جو اُتان جي ماڻهن هن ڪپڙي جو نقل تيار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. ان کان

سواءِ سنڌ ۾ ڇيٽ ۽ چوڪڙيءَ جي طرز جو پڻ شاندار ڪپڙو اُجندو هو، جنهن جي فرانس ۾ هاڪ لڳي پئي هوندي هئي. هن ڪپڙي جي گهٽيءَ طلب ڪي ڏسي ململ جي هن ڪپڙي جو نقل ڪرڻ شروع ڪري ڏنو هو. هن قسم جي پيداوار کان سواءِ سنڌ ۾ ڪنڊ به ٺاهي ويندي هئي. چوڙ واري علائقي ۾ بيڙين ٺاهڻ جي صنعت موجود هئي. هن صنعت سان لاڳاپيل ڪاٺ سنڌ ۾ ڪونه ٿيندو آهي. تنهن هوندي به چوڙ وارو هي علائقو هن قسم جي صنعت لاءِ ڏاڍو مناسب هو. مغل دؤر ۾ بيڙين جي صنعت سان لاڳاپيل فقط ٿي ماڳ هئا، جن ۾ هڪ سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ قائم هو. (27) سنڌ جي جنڊيءَ جي صنعت به تمام گهڻي مشهور ۽ معروف هئي. هن صنعت سان لاڳاپيل ڪجهه سامان وچولي علائقي مان ملي ويندو هو. تنهنڪري هالا شهر هن صنعت جو مشهور مرڪز بڻجي پيو هو، جيڪو چين ۽ جپان موڪليو ويندو هو. ساري هندستان جي نوابن ۽ اميرن جي گهرن ۾ استعمال ٿيندو هو. (28)

مٿي ڏنل بيان مان چٽيءَ ريت معلوم ٿي وڃي ٿو ته، قدرت سنڌ کي تمام گهڻين نعمتن سان نوازيو آهي. هتي مختلف قسمن جي اناج سان گڏ بيون به ڪي شيون پيدا ٿينديون هيون، جن جي ڪري هتي قديم دؤر کان وٺي تيار مال جي صنعت وجود ۾ اچي وئي هئي. هن قسم جي پيداوار جي گهڻائي ڪري وڻج واپار جو اهم مرڪز بڻجي پئي هئي. هن قسم جي ڪچي تجارتي مال جي بدلي ٻين ملڪن کان تيار تجارتي مال جي ڏي وٺ هلندي هئي.

مٿي بيان ڪيل شين کان سواءِ ڪي ٻيون ٻه اهڙيون واپاري وٿون هيون، جن سنڌ جي تجارتي آمدرفت کي گهڻو اُتساهيو ۽ آياريو هو. ٻين ملڪن جي ڀيٽ ۾ سنڌ جي جاگرافيائي بيهڪ، ملڪ جي عام ۽ سياسي حالت بهتر رهي آهي. هي اهڙيون ڳالهيون آهن جيڪي ملڪ جي تجارت کي وڏي طاقت بخشينديون آهن. اهڙيءَ ريت سنڌ کي ڏينهون ڏينهن اُسرندڙ تجارت واري اهم حيثيت حاصل آهي. هي ملڪ قدرتي تجارت جي عظيم شاهراهه تي واقع آهي. هن جي هڪ پاسي اولهه کان ڪابل ۽ قنڌار آهي ته ٻئي پاسي اوڀر کان هندستان جا وسيع علائقا آهن. ڪيترين صدين

ڪان سنڌ اترين ملڪن جي تجارتي مال جي بازار رهي آهي. ان ڪري ڪيس خراساني تجارت جو ڦاٽڪ سڏيو ويندو هو. ان ڪان سواءِ سنڌ، پنجاب، ڪشمير ۽ اتر هندستان جي تيار مال جي پڻ مارڪيٽ رهي آهي. جيئن تہ سنڌوءَ جي ڇوڙ وارو علائقو اولهہ وارن ملڪن جي وڌيڪ ويجهو آهي، تنهنڪري هيءَ ڌرتي قديم دؤر کان وٺي تجارتي سرگرمين جو مرڪز رهي آهي. هن ملڪ کي هي بہ امتيازي حيثيت آهي جو اُن کي ساموندي تجارت جو مرڪز پڻ سمجهيو ويندو آهي. سنڌوءَ جهڙو وڏو درياهہ اُن جي وچ تان وهندو آهي، جنهن هنان جي وڻج واپار جي اوسر ۽ ترقيءَ ۾ پنهنجو اهم ڪردار ادا ڪيو آهي؛ ريل، موٽر ۽ هوائي جهازن وسيلي آمدرفت جديد دؤر جي ايجاد آهي. قديم زماني ۾ اهڙي آمدرفت فقط پاڻي ۽ خشڪي وسيلي هلندي هئي. خشڪيءَ کان وڌيڪ پاڻيءَ واري سفر کي اوليت ۽ اهميت ڏني ويندي هئي. ڇاڪاڻ تہ تجارتي مال جي آند ۽ نيند لاءِ اجهوڪا وسيلا هوندا هئا.

سنڌ جي فاتح 'سر چارلس نيپيئر' لکيو آهي تہ، "يورپ جو تيار تجارتي مال هنن درياهن وسيلي هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پهچائي سگهجي ٿو. اهڙيءَ ريت ساڳين درياهن وسيلي هندستان جو تيار تجارتي مال ٻاهر پڻ موڪلي سگهجي ٿو." هي ماڻهو پنهنجي نقطءِ نظر ۾ بلڪل صحيح آهي. سنڌ جي جاگرافيائي بيهڪ نهايت اهم آهي، جنهن جو ساموندي علائقو نهايت سڪيو ستابو ۽ ريان ڪيان آهي. تنهنڪري وڻج واپار لاءِ ڏاڍو ڪمائتو ثابت ٿيو آهي. جيڪو قدرتي رستن وسيلي ساري دنيا سان ڳنڍيل آهي.

قدرت، جيتوڻيڪ، سنڌ کي اهڙيءَ بهترين بيهڪ سان نوازيو آهي. جو ان جي تجارت ڏينهون ڏينهن اُسرندي ۽ ترقي ڪندي رهي. پر قدرت جي اهڙن بي مثال ارادن کي ڪڏهن ماڻهن جي بدنيتي شڪست ڏئي ڇڏيندي آهي. هڪ واپاري فقط ان ملڪ کي وڌيڪ ترجيح ڏيندو آهي. جتي سندس تجارتي مال جلديءَ ۾ وڪامي وڃي. واپارين کي هن ڪان بہ ڪي اهم ڳالهيون ڌيان ۾ هونديون آهن. جيتوڻيڪ تجارتي مال جو سولائيءَ سان واعدو بہ ڪا عام ۽ ننڍڙي ڳالهہ ڪانہ آهي. هن طبقي جي

اهم خواهش اِها هوندي آهي تہ سندن تجارتي مال سولائيءَ سان کپي وڃي ۽ ان وسيلي ڪمايل دولت کي پنهنجي تصرف ۾ آڻي سگهي. هنن مائهن کي دولت ڦرجڻ ۽ پنهنجي جان جي جوکي جو ڊڄ هوندو آهي. تنهنڪري واپاري پنهنجو مال ڪٿي انهن ملڪن ڏانهن وڃڻ پسند ڪندا آهن، جتي امن امان هوندو آهي ۽ مال ڦرجڻ جو اُڏڪو ڪونہ هوندو آهي.

معلوم ٿيندو تہ سنڌ ۾ وڻج واپار انهيءَ زماني ۾ وڌيڪ اُسريو آهي، جڏهن هتي امن امان رهيو آهي. 'ڊاڪٽر ونسينٽ' لکيو آهي تہ: جڏهن هن ملڪ ۾ تجارت لاءِ امن امان رهيو آهي تہ سنڌوءَ وسيلي اهڙي آمدرفت تمام گهڻي وڌي آهي. (29) ٻين مصنفن بہ اهڙيون شاهديون ڏنيون آهن، جن مان 'ڊاڪٽر ونسينٽ' (30 ۽ 31) جي بيان جي پٺڀرائي ٿي وڃي. ساڳئي نقطءِ نظر کان انهن علائقن ۾ امن امان نهايت ضروري هو جن مان تجارتي مال گذري سنڌ جي چوڙ واري علائقي ۾ پهچندو هو. سنڌ جي وڻج واپار ۾ اهڙيءَ ڳالهہ نهايت اهم هوندي هئي ۽ هن ناتي اندرين علائقن ۾ امن امان رکڻ بہ ضروري هو.

واپاري سڀ کان وڌيڪ هن ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڏيندو آهي تہ سندس تجارتي مال جو وارُ بہ وِنگو نہ ٿئي، نہ وري سندس جيءَ کي جوکو رسي. تنهنڪري هو انهن ملڪن ڏانهن ڪڏهن بہ ڪونہ ويندو آهي، جتي ڪيس تجارتي مال ڦُرجي وڃڻ جو هُٿ ڪُٺو هوندو آهي. جيڪڏهن پراڻن رستن سان امن امان نہ رهندو آهي تہ امن وارا نوان رستا اختيار ڪيا ويندا آهن. سنڌ جي تجارتي تاريخ ۾ مٿي بيان ڪيل ڳالهيون موجود آهن. جيڪي طوراني شهنشاهت جي زوال کان پوءِ محسوس ڪري سگهجن ٿيون، جڏهن ڪاڇي واري بيل پٽ جا ڌاڙيل بولان لڪ کان گذري سنڌوءَ ڏانهن ايندڙ تجارتي قافلن کي بيدرديءَ سان لُٽيندا ڦريندا هئا. اهڙي آزار کان پوءِ انهن تجارتي قافلن اڳيون ڏڳ ڇڏي قلات ۽ ٻيلي واري ويران علائقي وارو رستو اختيار ڪيو هو. هن رستي سان سفر ڪري گهڻو خرچ ۽ وقت لڳي ويندو هو. اهڙيءَ ريت هن ملڪ جي تجارتي اوَسر ۽ ترقيءَ تي امن امان جو اچرج جهڙو اثر محسوس ڪيو ويو آهي.

باب ٽيون

سنڌ جا ڏيساور سان واپاري ناتا
آمدرفت جا وسيلا ۽ واپاري رستا

سنڌ جي تجارتي قوت کي صحيح طريقي سان سمجھڻ واسطي هن ملڪ جي اندروني تجارتي آمدرفت ۽ رستن جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي، جيڪي هن کي ٻاهرين دنيا سان ڳنڍيندا هئا. اهڙيءَ ڄاڻ ڪري تجارتي حقيقتن کي پيش ڪرڻ ۾ سولائيءَ ٿي پوي ٿي ۽ سنڌن اهميت جو پڻ پتو پئجي وڃي ٿو. ان سان گڏ هيءَ معلومات پڻ ملي وڃي ٿي ته سنڌ جا ٻاهرين دنيا سان ڪهڙا ۽ ڪيتري حد تائين تجارتي تعلقات موجود هئا. مٿي ٻڌايو ويو آهي ته سنڌ کي هڪ خاص جاگرافيائي بيهڪ آهي، جنهن ڪري واپار جي نقطهءِ نظر کان وڏي اهميت رکي ٿي. معلوم ايئن ٿئي ٿو ته هي ملڪ ثقافت ۽ واپار جي هڪ چوڏڳيءَ تي واقع آهي.

جيڪڏهن ڪو ماڻهو سوچيندو ته پنهنجي اندر واريءَ اک سان چڱيءَ ريت ڏسي سگھندو ته تجارتي سامان سان لڏيل قافلا ۽ ٻيڙين جون قطارون ٻارهوئي هر پاسي کان سنڌ ۾ پيون اچن ۽ سنڌوءَ جي هن پار کي پنهنجو قيمتي تجارتي سامان آڇين پيون ۽ پنهنجي مال جي بدلي اهڙو تجارتي سامان پيون وٺن. جيڪو ٻئي پاسي کان اچي هن ملڪ جي بازارن ۾ گڏ ٿيو آهي يا هن ئي مصر ۾ پاڻ پيدا ڪيو آهي. جڏهن اهي واپاري قافلا ۽ ٻيڙيون پنهنجي اباڻي ڏيهه ڏانهن واپس ورن ٿيون ته اهي منافعي واري مال سان ڪنن ڪر پريل آهن. اترين ملڪن جو تجارتي مال ٻارهوئي اچي اتر سنڌ جي بازارن ۾ نڪندو هو. اوپر ۽ اولهه وارن علائقن کان ايندڙ سنڌ جي وچ وارن شهرن ۾ گڏ ٿيندو هو ۽ جيڪو مال سمنڊ رستي ايندو هو سو سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي بندرن تي لهندو هو. اتر سنڌ،

وچولي ۽ ڇوڙ واري علائقي جي بازارين جو پاڻ ۾ گهرو ڳانڍاپو هو. انهن مارڪيٽن وسيلي ٻاهرين ملڪن کان ايندڙ واپارين کي اهو تجارتي سامان ملي ويندو هو، جنهن جي سندن ملڪن ۾ کپت هوندي هئي. انهيءَ ڪري سنڌ جو تيار تجارتي مال وڏي نفعي تي اک ڇنڀ ۾ کپي ويندو هو. ان سان گڏ ڪين ٻاهران آيل مال تي پڻ گهڻو منافعو ملي ويندو هو. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ ٻاهرين ملڪن جي واپارين جي اٿيئي ويهه لڳي پئي هوندي هئي. اهڙيءَ ريت سنڌ کي قديم دؤر کان وٺي مختلف تي تجارتي مارڪيٽ هئا، جن مان هڪ اُتر سنڌ ۾ ٻيو وچولي ۾ ۽ ٽيون ڇوڙ واري علائقي ۾ هوندو هو. اُتر سنڌ جي تجارتي مارڪيٽن ۾ هي شهر تجارتي مرڪز هئا. جهڙوڪ: اروڙ، سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻو. وچولي سنڌ جو مارڪيٽ سيوهڻ جي اوسي پاسي هوندو هو. جڏهن ته لاڙ يا ڏکڻ سنڌ جي تجارتي مارڪيٽ ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ وارا بندر شامل هئا. جن سان گڏ ٺٽي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ کي پڻ شامل ڪري سگهجي ٿو.

جيڪڏهن سنڌ جي مواصلاتي ذريعن تي ويچاربو ته پهريائين اسان جو ڌيان هڪدم سنڌوءَ ڏانهن هليو وڃي ٿو. پاڻيءَ جو هي وهڪرو پراچين سمي کان وٺي هتان جو مواصلاتي وسيلو رهيو آهي. 'هينري پاٽنجر' لکي ٿو ته: سنڌو هڪ شاندار درياهه آهي. هن وقت تائين پاڻيءَ جي مقدار ۽ ويڪر بابت جيڪي به ڳالهيون هن درياهه سان منسوب ڪيون ويون آهن، سي سڀ غلط ۽ اڻپوريون آهن. (32)

'ڊاڪٽر جيمس برنس' لکي ٿو ته، "قدرت سنڌ کي وڏي نعمت سان نوازيو آهي. جيڪا سنڌو آهي. قدرت جي هيءَ نوازش ٻارهوئي وهندي رهندي آهي. هي تجارت جو وڏو ذريعو آهي، جنهن کي ڪابه ظالم قوت بگاڙي ختم ڪري ڪانه ٿي سگهي." (33)

سنڌ جي فتح جون خبرون جڏهن يورپ پهتيون هيون ته فرانس جي هڪ سياسي مدبر لکيو ته: سنڌو هاڻي انگريزن جي ملڪيت ٿي ويو آهي. ڪير به انسان جي مقدر کي اڳواٽ ڏسي ڪونه سگهندو آهي. (34)

ٽين ق.م دوران سنڌوءَ جي ڪناري سان موهن جي دڙي وارو شهر آباد هو، جيڪو وڻج واپار جي هڪ وڏي منڊي هو. تجارت جي وڏي مرڪز

وسيلي سنڌ ان وقت جي مهذب دنيا ڏانهن پنهنجو قيمتي تيار مال موڪليندي هئي. ان کان پوءِ ڇهينءَ صديءَ ۾ ايران جي شهنشاهه دارا سنڌو ماٿريءَ کي پنهنجي شهنشاهت سان ملائي ڇڏيو هو، ڇوته انهيءَ زماني ۾ سنڌوءَ وسيلي هلندڙ وڻج واپار جو ايشيا جي بازار تي قبضو هو.

هن شهنشاهه اهو مقصد ميڊيٽيرينن سمنڊ جي هڪ مشهور بيڙائت 'اسڪائي لئڪس' وسيلي حاصل ڪيو هو، جنهن سندس خاص گذارش تي سنڌوءَ جي وهڪري جي جاچ پڙتال ڪئي هئي. ان کان پوءِ هو سنڌوءَ جي ڇوڙ کان ٿيندو ايشيا جو ڏاکڻيون ڪنارو ڏئي نهر سوئيز واري ڳچي سمنڊ تائين پهتو هو ۽ هن ملڪ جي تجارتي اهميت جي تصديق ڪئي هئي. (35) اسان جي ملڪ هندستان جو يورپي نالو 'انڊيا' آهي، جيڪو سنڌوءَ جي يورپي نالي 'انڊس' تان پيو آهي، جنهن جو ڪنهن يوناني لفظ سان ڪو تعلق ڪونه آهي ۽ ايراني لفظ تان ورتل آهي. (36)

سڪندراعظم به سنڌوءَ وسيلي هلندڙ تجارت تي موهجي پيو هو. 'ڊاڪٽر ونسينٽ' پنهنجي ڪتاب ۾ 'نيرڪس' جي هاڪاريءَ تي تبصرو ڪندي لکي ٿو ته، "سنڌوءَ وسيلي سڪندر سان گڏ هاڪارڻ مان گهڻن کي هن ملڪ جي وسيع تجارت جي ڄاڻ نه هئي. سڪندر جي تجسس واري مزاج پنهنجي ارادن کي تڪميل تي پهچائڻ لاءِ هنن کان ڪيترائي سوال پڇيا هئا. ڇاڪاڻ ته هو ڪيتري عرصي کان وٺي اهڙي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ بي چين هو. (37)

ساڳيو مصنف اڳتي هلي لکي ٿو ته، قديم دؤر کان وٺي جڏهن هن ملڪ ۾ صلح سانت ۽ امن امان هوندو هو ته سنڌوءَ وسيلي هن ملڪ جي تجارت تمام گهڻي ترقي ڪندي هئي. (38) 'پيريپلس'، عرب جاگرافيدانن، اٺين عيسوي صديءَ جي عرب فتح جي تذڪرن، 'البيروني'، 'ابن بطوطا' جي ڏنل بيانن (39)، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي واپاري ڪوٺيءَ جي نمائندن جي رپورٽن (جيڪي سترهين ۽ ارڙهين عيسوي صديءَ دوران هتي رهندا هئا.) انگريز سياحن (40) انگريز سرڪار جي سياسي کاتي جي ڪامورن ۽ سنڌ جي انگريز فاتحن جي بيانن پڻ

’ونسينٽ‘ جي ڏنل احوالن جي تصديق ڪئي آهي تہ سنڌو قديم دؤر کان وٺي ايشيائي واپار جو مکيہ وسيلو رهيو آهي.

سنڌو هڪ وڏو ۽ نهايت خوبصورت درياھ آهي، جنهن جون ڪنڌيون ٻيڙين سان والاريون پيون هونديون آهن. هڪ ڪنڌيءَ کان ٻي ڪنڌيءَ تائين وهڪري جي ويڪر هڪ ميل ٿيندي. وهڪرو وڏي شان ۽ وقار سان وهندو آهي. (41) سندس وهڪرو سنڌ جي وچ تان گذري ٿو. (42) ۽ عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. (43) سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ وارا سندس ڦاٽ ڪوري کان ڪراچيءَ تائين 124 ميلن ۾ پکڙيل آهن. وچ وارو هي سارو علائقو ڇوڙن ۽ ڪارين سان ڇِڇريو پيو آهي. (44) هنن مان ڪي ڪاريون ڪڏهن سنڌوءَ جا وڏا ڦاٽ هئا، جن وسيلي سنڌو سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. چؤماسي جي (مينهوڳي واري) رُت ۾ سمنڊ هيناهن ڪنارن کي ڪاٽي ڇڏيندو آهي. (45) ڪڏهن اهي ڪاريون ٻيڙين هاڪارڻ جو ڪم ڏينديون آهن. (46) جڏهن سمنڊ کان سنڌوءَ ۾ داخل ٿبو آهي تہ انهن منجهان نهايت سولائيءَ سان سفر ڪري سگهبو آهي. هنن جي پيٽ ۾ سنڌوءَ جي مکيہ ڦاٽ واري وهڪري مان هاڪارڻ ڏکيو هوندو آهي. سنڌوءَ جي هنن ڇاڙهن ۾ وهڪرو مانارو ٿيندو آهي. (47) انهن ڪارين جو سمنڊ وارو پاسو وڌيڪ اونهو بہ هوندو آهي. تنهنڪري ٻيڙائت پنهنجون ٻيڙيون هنن جي پيٽ مان هاڪارڻ کي وڌيڪ ترجيع ڏيندا آهن، جيڪي ڇوڙ واري علائقي مان مٿي هاڪاري سنڌوءَ جي مکيہ وهڪري ۾ داخل ٿيندا آهن. (48) اهڙيون ڪاريون هاڪارڻ وارو اهو ساڳيو مقصد پورو ڪنديون آهن، جيڪو گنگا جو ڦاٽ ”هگلي“ سرانجام ڏيندو آهي. (49)

سنڌوءَ جو سنڌ منجهان وهي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪرڻ تائين وارو سفر نرالو هوندو آهي. ان جي خاص خوبي اِها آهي تہ سندس سِير ۾ سڙڪا ۽ ڪڙڪا ۽ ڪُن ۾ ڪولاهل هوندا آهن. ’برنس‘ هڪ هنڌ لکي ٿو تہ، ”پاڻيءَ جي ڪُن اينرو تہ سگهارو سنڪو ڏنو جو اسان جا ٻيڙا ان جي چوڌاري ڦرڻ لڳا. ڇاڪاڻ تہ ان ماڳ وٽ پاڻيءَ جي وهڪ ڏاڍي تکي هئي.“ (50) جڏهن سنڌوءَ ۾ ڇاڙهہ ۽ مستي هوندي آهي تہ، (51) هن جي رفتار16-1-7 جاگرافيائي ميل هوندي آهي. هن تيز رفتاريءَ جو ڪارڻ اِهو

آهي تہ سنڌ منجهان جنهن جڳهہ تان وهندو آهي سا اُتر جي پيٽ ۾ گهڻو هيٺ آهي. (52) اهو ئي سبب آهي جو سنڌوءَ جي وهڪري ۾ وڙ وڪڙ تمام گهڻا آهن ۽ سمنڊ تائين پهچڻ لاءِ هن جو وهڪرو ڏاڍو تيز هوندو آهي. اهڙي تيز ۽ تک ڀيڙين هاڪارڻ لاءِ اَڙ ۽ اَنڪ ثابت ڪانہ ٿيندي آهي. (53) هن جي ڪنار سان پاڻيءَ جي وهڪ مانُي هوندي آهي. تنهنڪري سنڌي ٻيڙي سٽائي واءُ تي اوپارو بہ تيز رفتاريءَ سان هاڪاري سگهندي آهي.

سنڌوءَ جي هي طاقتور رفتار ٻيڙين هاڪارڻ ۾ هڪ قسم جو ناڪاري اثر وجهندي آهي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي پاڻيءَ ۽ زمين جون ڪي جاگرافيائي خاصيتون آهن. درياهہ سنڌ جنهن علائقي مان وهي سمنڊ ڏانهن ويندو آهي سو لَٽياسو آهي ۽ جنهن ڪي هي سگهارو وهڪرو سولائيءَ سان ڪائي ۽ پائي سگهندو آهي. ان جو نتيجو اِهو ٿيندو آهي جو ٿوري وقت اندر ٻيڙيون ڏئي پڪون ڪائي ڇڏيندو آهي. انهيءَ موّج ۽ مستيءَ ۾ هن مان ڪيترا واهڙ ڦٽي نڪرندا آهن ۽ هي پنهنجي مرضيءَ موجب پنهنجو رخ اختيار ڪندو آهي. هن جو وهڪرو سدائين هڪ ڪونہ رهندو آهي. هن جي پاڻيءَ جي لَٽ هميشہ اولهندي پاسي رهي آهي. ان ڪري سندس ڇوڙ واري علائقي ۾ پڻ نيون ڦيريون گهيريون اينديون رهيون آهن ۽ گذريل ڪيترين صدين کان پنهنجي نِت نئين رخ اختيار ڪرڻ واري خاصيت ڪري تمام گهڻو مشهور آهي. (54)

'ڊاڪٽر هيبل' 1936ع کان 1938ع تائين سنڌوءَ جي سروي ڪئي هئي. هن پڻ محسوس ڪيو هو تہ هن وهڪري کي نِت نئين رخ اختيار ڪرڻ جي عجيب خاصيت آهي. هو لکي ٿو تہ، سندس وهڻ واري ايراضي جي مٽي نرم ۽ ڀُرڀُري آهي، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڪو شڪ نہ آهي. سنڌوءَ جي رخ بدلائڻ جو مکيہ ڪارڻ بہ اهو آهي. سندس رخ جي ڦيرگهير فقط اهڙي نرم مٽيءَ واري علائقي ۾ ڏٺي وئي آهي، جنهن جو مثال گهوڙا ۽ بگهياڙ بہ ڦاٽ آهن. هڪ موسم دوران هن ڦاٽن جو چڱيءَ ريت مشاهدو ڪيو ويو ۽ معلوم ٿيو تہ پاڻي ٻراڻي پيٽ کي ڪائي، گونيءَ ڪنڌ تي پنهنجو نئون رخ اختيار ڪري رهيو هو. (55) اهو هرگز سمجهڻ نہ کپي تہ وهڪري جي تبديلين ڪري جهازرانيءَ تي اثر پوندو. (56)

هن باري ۾ 'ليفٽيننٽ ڊلهائوسي' هن ريت لکيو آهي ته، ”سنڌوءَ جي رخ ۾ ڦيرگهير ڪري جهاز رانيءَ تي ڪوبه ناڪاري اثر ڪونه پوندو. (57) سنڌوءَ جي وهڪري جي تڪڙين تبديلين ۽ ڌرتيءَ لٽياسي هٽڻ ڪري ڀر وارا ڪيترا سکيا ستابا ڳوٺ ٻڏي ناس ٿي ويا آهن. 'سر اليگزينڊر برنس' 1831ع کان 1836ع ۾ مٿي اوپارو هاڪاري لاهور ويو هو. سندس بيان آهي ته، ”گذريل ٻارنهن سالن ۾ سنڌوءَ مانجهند کي ڏهن کان ٻارهن ميل ڀرڙي پينگ ڪري ڇڏيو آهي. اهڙيءَ ريت هن درياهه هالا سان به ساڳي ويڌن ڪئي آهي. (58) تنهنڪري سنڌ جا وڏا شهر گهٽو ڪري هن وهڪري کان گهٽو پري آباد آهن. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هتي سنڌوءَ وسيلي اينڌڙ سياحن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي چيو آهي ته: سنڌ ۾ انساني آبادي ڇڊي ڇاڊي آهي. ڇاڪاڻ ته هنن پنهنجي سفر دوران ڪي ٿوريون وسنديون ڏٺيون هيون.

علائقي جي ڀِرڀري مٽيءَ ۽ سنڌوءَ جي وهڪري، تڪ ۾ تيزيءَ ڪري هن درياهه جي جهاز رانيءَ تي خراب اثر وڌو آهي. لٽياسي مٽيءَ ۽ پاٽيءَ جي ڪنڌين سان ٽڪرائڻ ڪري ٿوري رفتار هوندي به سنڌو ڪنڌين کي ڪائيندو ۽ پٽيندو ويندو آهي. ٻيڙين ڪري ڪنڌين تي ڪنهن به قسم جو ڀروسو ڪري ڪونه سگهبو آهي. (59) تنهنڪري اهو پتو پئجي ڪونه سگهندو آهي ته درياهه ڪنڌيءَ کي هينان پائي چڪو آهي يا نه. ڪڏهن ته ائين به ٿيندو آهي جو جنهن ڪنڌيءَ کي اڻ ڪاٽل ۽ پڪو سمجهيو ويندو آهي، سا ڪلاڪ سوا بلڪ منٽن اندر ڀيڙ ڏئي ڊوڙيو ڪري وڃي درياهه بادشاهه جي لهرين جي لپيٽ ۾ اچي ويندي آهي. ڀيريون ڏئي ڀريون ڪيرائڻ هن درياهه جي جڻ فطرت ۾ شامل آهي. پر جيڪڏهن ڪنهن جبل جو پاسو ڏئي وهندو آهي ته پوءِ بنا پائيندڙ ۽ ڪاڏ ڪرڻ جي وهندو رهندو آهي. سنڌوءَ گهٽو ڪري وڪڙن وٽ ڪنڌيون ڪائيندو ۽ پائيندو آهي. جيڪي ٻيڙيون ڏئي ڏو وڃي درياهه ۾ ڪنديون آهن. چوڙ واري علائقي ۾ سندس هي سياءُ تمام گهٽو مشهور آهي. (60) سنڌوءَ جي اهڙي پائيندڙ ۽ ڪاڏ ڪري ماڻهو سندس وهڪري کان گهٽو پري پنهنجا اجها وڃي اڏيندا آهن. درياهه وسيلي اينڌڙ سياح سمجهندا آهن ته سنڌوءَ جي ڪنار سان ٿورا

ماڻهو آباد آهن. اهڙين ڳالهين ۾ ڪنهن به قسم جي حقيقت ڪانه هوندي آهي. (61) چوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جو پاڻي هڪ ڪنڌيءَ سان ٽڪر کائي وڃي ٻيءَ ڪنڌيءَ سان ٽڪرائيندو آهي، (62) ۽ انهن کي هينان جو هينان ڪپيندو، ڪوريندو ۽ کائيندو ويندو آهي. انهيءَ ڪري ايڏيون وڏيون ٻيڙيون ڏيندو آهي جو جيڪي ڪهڙي به جهاز کي پيچي ٻريون ڪري سگهنديون آهن. (63) پرين پائڻ ڪري سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ لٽ تمام گهڻو هوندو آهي، تنهنڪري اهو لڙياتو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. سمنڊ ۾ چوڙ مهل لٽ پاڻيءَ ۾ گهڻ موجود هوندو آهي. پر جڏهن پاڻيءَ جي تيزيءَ ۾ مانار اچي ويندي آهي، ته لٽ تري ۾ ويهڻ شروع ڪري ڏيندو آهي. (64) اهڙيءَ طرح تري ۾ لٽ جمي وڃڻ ڪري پاڻي اندر پٽون ٻڌجڻ شروع ٿي وينديون آهن. پر اهو گهڻو ڪري تڏهن ٿيندو آهي جڏهن واءُ بيٺل هوندو آهي. خاص ڪري جڏهن پاڻي تانگهو ۽ پاڻيءَ جي رفتار ماني هوندي آهي ته وهڪري جي تري ۾ واريءَ جا ڍڙا نهڻ شروع ٿي ويندا آهن. انهيءَ ڪري جهاز رانيءَ ۾ اڙ ۽ اٽڪ پيدا ٿي پوندي آهي. (65) اهو به اٽيهٽي اُڏڪو هوندو آهي ته متان ٻيڙيءَ جو ترو وڃي انهن پٽن جي مٿاڇري تي ٽِڪي پوي ۽ ٻيڙي بيهي رهي. (66)

پاڻيءَ جي چاڙهه مهل واريءَ جا ڍڙا ۽ پٽون گم ٿي وينديون آهن ۽ اها واري پاڻيءَ سان گڏ لڙهي وڃي سامونڊي ڪناري پرسان گڏ ٿيندي آهي. (67) انهيءَ ويل سنڌي ٻيڙائتن لاءِ فقط هڪ ڳالهه وڃي رهندي آهي ته مانار واري رُت دوران هو پنهنجون ٻيڙيون وَرت وسيلي ڪاهي انهن پٽن وٽان اوپارو اڳتي وڏي ۽ وڃي اونهي پاڻيءَ ۾ پهچي. آڪٽوبر کان مارچ تائين هوائون سنڌوءَ جي وهڪري جي موافق ۽ اوپاري هاڪارڻ خلاف گهلنديون آهن. ڪڏهن ته اُتر جي گهاڙ گهلندي آهي. انهيءَ وڏاندري واءُ ۾ ٻيڙيون اوپارو هاڪاري ڪونه سگهنديون آهن. جيڪڏهن واءُ سٽائو نه به هوندو آهي ته پڻ هوندي آهي. ڪڏهن وري موسم وچٽري هوندي آهي ۽ مخالف واءُ ڪونه هوندو آهي. انهن حالتن دوران ٻيڙيءَ کي رسيءَ کان ونئي مٿي اوپارو ڪاهيو ويندو آهي.

ٻيڙيءَ کي رسي کان ونئي مٿي ڇڪي هاڪارڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. (68)

پر اهڙي موسم دوران سنڌوءَ وسيلي هن طريقي کان سواءِ هاڪارڻ جو ٻيو سنو نمونو ڪونہ آهي. هن طريقي ۾ رفتار ڪانہ هوندي آهي، پر جوکو بہ ڪونہ هوندو آهي. ٻيڙي ڪاهڻ جي رفتار ڏهن کان تيرهن ميل في ڏينهن هوندي آهي. ڪڏهن تہ چڪ دوران وَرتُ بہ ڇڄي پوندو آهي. (69) اهو فقط ٻيڙي جي رخ موڙڻ وقت ٿيندو آهي ۽ ان هنڌ ٿيندو آهي جتان وهڪري جو پاڻي نهايت تيز رفتاريءَ سان گذرندو آهي. اهڙي ڏکي حالت ۾ ڏينهن ۾ هڪ يا ٻہ ميل مَسُ هاڪاري سگهبو آهي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن ٻيڙي تيز وهڪري ۾ اڙجي پوندي آهي تہ ان مان جند ڇڏائڻ ايڏو سولو ڪم ڪونہ هوندو آهي. (70) هن کان سواءِ جيڪڏهن ٻيڙيءَ ڪُنَ جي تيز وهڪري ۾ ڦاسي پوندي آهي تہ اهو وهڪرو ٻيڙيءَ کي ايڪپري ڪناري ڏانهن ڏڪڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. جيڪڏهن جول سينور ٽُٽي پوندو آهي تہ پوءِ ٻيڙيءَ کي نقصان پهچڻ اٽر ٿي پوندو آهي. (71) ان کان سواءِ ڇوڙ واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي پيٽ ۾ وهي ويل لَٽُ کي بہ جهاز رانيءَ دوران محسوس ڪري سگهبو آهي، جيڪو وهڪري جي تري ۾ واريءَ جي دڙن جي شڪل ۾ موجود هوندو آهي. اهڙين پِٽَن جي موجودگيءَ ڪري درياهہ جو سمنڊ وارو ڇوڙ بند ٿي پوندو آهي. ايئن ٿيڻ سان هڪڙا بندر ويران ٿي ويندا آهن ۽ نوان جُڙي پوندا آهن. حقيقت هيءَ آهي تہ سمنڊ سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي پوئتي ڌڪيندو آهي تہ وهڪري اندر موجود لَٽُ ڦاٽ جي ڇوڙ وٽ ويهندو ويندو آهي ۽ هڪ پِٽُ جي صورت ۾ وهڪري لاءِ اٽڪُ بڻجي پوندو آهي.

هن باري ۾ 'ڪيپٽن ڊبليو پاٽنجر' پنهنجي خيالن جو اظهار ڪندي لکيو آهي تہ، "جڏهن سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو وڏو مقدار سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي تہ اُن ۾ موجود لَٽُ ڦاٽ جي ڇوڙ وٽ گڏ ٿيندو رهندو آهي، جيڪو هڪ وڏيءَ پِٽُ جي شڪل ۾ ظاهر ٿي پوندو آهي." هن کان سواءِ ٻيون ٻہ اهڙن ماڻهن جون بيان ڪيل شاهديون آهن، جيڪي ٻيڙين وسيلي سمنڊ کان سنڌوءَ ۾ داخل ٿيا هئا ۽ سنڌوءَ وسيلي هاڪاري سنڌ آيا هئا، جن جو تاريخ جي مختلف دؤرن سان تعلق آهي. سندن بيان هن ڳالهہ جي پٺڀرائي ڪن ٿا تہ سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ واريءَ جا خطرناڪ دڙا موجود آهن، جنهن ڪري وڏا ٻيڙا سنڌوءَ جي وهڪري ۾ داخل ٿي ڪونہ سگهندا هئا.

’ڊاڪٽر پٿاوالا‘ هاڻي تازو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ کوجنا ڪئي آهي ۽ مٿي بيان ڪيل ڳالهين جي پنيرائي ڪئي آهي. سندس بيان آهي ته، ”سنڌوءَ جي پنهي ڪنڌين سان بندرن جا نشان آهن، جيڪي واريءَ جي دڙن ڪري ناس ٿي ويا هئا.“ سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ موجود لَٽَ ڪي سمنڊ جي پاڻيءَ پٺتي ڌڪڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ وَهندو واريءَ جي دڙي جي شڪل اختيار ڪري ويو آهي. چوماسي واري مينهوڳيءَ دوران سنڌوءَ جو پاڻي وڌيڪ لڙياتو ۽ خطرناڪ ٿي پوندو آهي.

سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان ڪيترا بندر وهڪري جي پيٽ ۾ لٽُ ويهي وڃڻ ڪري تباهه ٿي ويا آهن. اهڙن بندرن جا گهڻا نالا آهن، جيڪي پنهنجي دؤر جا مشهور بندر هئا. پر سندن ماڳ اڄ سڃاڻڻ ڪان پري آهن. ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ”باربريڪم“ نالي هڪ مشهور بندر هوندو هو، جنهن جو ’پيريپلس‘ ۾ ذڪر موجود آهي. ان کان پوءِ سنڌ جو ”ديوَل“ يا ”ديبل“ بندر هو، جيڪو عربن ۽ يورپي ماڻهن وٽ تمام گهڻو مشهور هو. ان جي ڦِٽي وڃڻ کان پوءِ ”لاڙي“ يا ”لاهري“ بندر هو. بعد ۾ ”اورنگا“، ”ڏاراجا“، ”شاهه“، ”وڪر“ ۽ ”موگهر بير“ نالي وارا بندر موجود ڏسجن ٿا. ان کان سواءِ بيا به ڪيترا ننڍا وڏا بندر آهن، جيڪي غير اهم معلوم ٿين ٿا. سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ لَٽَ پوڻ ۽ بندر جي پورجي وڃڻ ڪري سنڌ جي تجارت کي تورو گهڻو ڌڪُ لڳو هو. ’ٿيونانٽ‘ ۽ ’ٽئوَرنيئر‘ سورهين صديءَ دوران هتي آيا هئا، جن جي زماني ۾ سنڌوءَ جو پيٽ لَٽَ سان پورجي ويو هو. اهو ئي ڪارڻ هو جو ”آگري“ ۽ اترين ملڪن کان ايندڙ تجارتي سامان ”بکر“ پهچي خشڪيءَ رستي سورت بندر ويندو هو. (72) جڏهن اهو معلوم ٿيو ته سنڌوءَ جي ڪنار سان ڪنهن بندر هجڻ جو امڪان ڪونه آهي ته ارڙهين صديءَ ۾ ڪراچيءَ کي سنڌ جو بندر بڻايو ويو.

مٿي بيان ڪيل حال احوال مان چڱيءَ ريت ڄاڻ ملي ٿي ته سنڌوءَ جون خوبيون ۽ خاصيتون ڪهڙيون آهن، جنهن تجارتي سامان جي آمدرفت لاءِ ڏچا پيدا ڪري ڇڏيا هئا. ان ڪري واپارين مجبور ٿي ان بدران ٻيو رستو اختيار ڪيو هو. انهيءَ تجارتي رستي ۾ تمام گهڻا خوف ۽ خطرا

موجود هوندا هئا. وڏا واپاري ان ڪري سنڌوءَ کي پنهنجي آمدرفت لاءِ ڪَتب ڪونه آڻيندا هئا. جيڪو هن قسم جي آمدرفت لاءِ هڪ اهم فطري وسيلو هو. پر هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڏرڻ پڻ لازمي آهي ته فطرت اهڙو ڪو مڪمل تجارتي رستو اڃا تائين پيدا ڪونه ڪيو آهي. جهاز رانيءَ لاءِ هڪ نه ته ٻيو ڏچو ضرور موجود هوندو آهي، تنهن ڪري هن قسم جي آمدرفت ۾ وقت کي ڏسي ڪيترين ڦيرين گهيرين آنديون ويندڙيون آهن.

سنڌو ڪو تيز رفتار درياهه ڪونه آهي، جنهن وسيلي تجارتي آمدرفت نه ٿي سگهي. جڏهن درياهه ۾ چاڙهه هوندو آهي ۽ سنڌس وهڪري ۾ تيز رفتاري اچي ويندي آهي ته هن جي ڪنڌيءَ وارو پاڻي مانارو هوندو آهي، جنهن وسيلي ٻيڙيون ڏاڍيءَ سولائيءَ سان اوڀارو يا لهوارو هاڪاري سگهجن ٿيون. خشڪ موسم دوران جڏهن سنڌو تانگهو ٿي ويندو آهي ۽ لٽ جا ننڍا وڏا دڙا سندس پيٽ ۾ ظاهر ٿي بيهندا آهن ته پوءِ ٻيڙائت ٻيڙيءَ کي وَرتُ سان ڪاهيندا آهن. اهڙيءَ موسم ۾ سنڌوءَ وسيلي ٻيڙي هاڪارڻ جو اهو طريقو صدين کان چالو آهي. ان کان سواءِ سنڌوءَ ۾ اهڙيون حالتون سارو سال ڪونه رهنديون آهن. پر ٿور- وقتيون هونديون آهن. تنهنڪري ٻيڙائتُ اهڙيءَ موسم دوران سولائيءَ سان هاڪاري سگهندو آهي. سنڌو تجارت جو وهڪرو آهي، جيڪو هتان جا رهواسي قديم دؤر کان وٺي ڪتب آڻيندا رهيا آهن. اهو موهن جي دڙي واري دؤر 3000 ق.م کان وٺي اڄ تائين چالو آهي.

'اسڪائي لئڪس'، 'سڪندرُ'، عرب جاگرافيدانن، يورپي واپارين، ميرن جي دربار ڏانهن موڪليل انگريز سفيرن ۽ پوليٽيڪل ايجنٽن جي متفق راءِ آهي ته، سمنڊ کان وٺي اُترين ملڪن تائين ڪيترين ڏکيائين هوندي به سنڌوءَ وسيلي آمدرفت هلندي هئي. سنڌي ٻيڙائتن پنهنجي سوچ ۽ سِرت وسيلي اهڙيون ٻيڙيون جوڙيون هيون، جيڪي تيز وهڪري سان گڏوگڏ سٽائي واءَ ۾ ڏاڍي سولائيءَ سان اوڀارو ۽ لهوارو هاڪاري سگهندو هو. 'پوسٽنس' ۽ ٻين ماڻهن سنڌوءَ وسيلي ٿيندڙ آمدرفت ۾ ڪيترن جُڙتو ڏچن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هن وهڪري جي سفر ۾ موجود ٿي ڪونه هئا. انگريز عملدارن جي مقرر ڪيل تنديلن جي رڪارڊ وسيلي هيءَ

چاڻ ملي ٿي تہ سنڌوءَ وسيلي ٻيڙين هاڪارڻ ۾ ڪنهن بہ قسم جي وڏي مشڪلات موجود ڪانہ آهي.

'ليفٽيننٽ ڊلهائوسي' لکيو آهي تہ، "سنڌوءَ وسيلي هاڪارڻ ۾ موجود مشڪلاتن کي هرويرو وڌائي اينگهائي بيان ڪيو ويو آهي." (73) هن ماٺهوءَ کي 1832ع ۾ سنڌ اينڊڙ وفد ۾ هڪ جاگرافيدان طور شامل ڪيو ويو هو. ساڳئي مصنف انهن تنديلن کان پڇا ڳاڇا ڪري معلومات حاصل ڪئي هئي، جنهن مان چاڻ ملي ٿي تہ، سنڌوءَ وسيلي هاڪارڻ ۾ حادثا گهٽ ٿيندا هئا، جيڪي شديد نوعيت جا ڪونہ هوندا هئا. ڪي حادثا دوڦانن ڪري ٿيندا هئا ۽ سنڌي ٻيڙائت اهڙين آنڌارين ڏانهن ڌيان ئي ڪونہ ڏيندا هئا. انهيءَ ڪري سخت قسم جا حادثا ٿي پوندا هئا ۽ حياتيون ضايع ٿي وينديون هيون. جيڪڏهن صدين کان وني تجارتي وهڪري ناتي سنڌوءَ جو اڀياس ڪرڻو آهي تہ پوءِ اسان کي سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ وارين ٻيڙين جي شڪل صورت، گهلندڙ هوائن ۽ سنڌوءَ جي چوڙ وٽ ڀهچڻ وارن وڏن ٻيڙن جو چڱيءَ ريت اڀياس ڪرڻو پوندو.

سنڌوءَ وسيلي ٿيندڙ آمدرفت ۾ ڪم ايندڙ عام ٻيڙي "ڊونڊي" آهي. هن قسم جي ٻيڙيءَ جي بناوت مال لڏڻ واري حيثيت سان تعلق رکي ٿي. هن نوعيت واري وڏي ٻيڙي بہ سؤ ٽن بار کڻي سگهندي آهي. جڏهن تہ هن قسم جي صفا ننڍي ۾ ننڍي ٻيڙي فقط ڏهہ ٽن وزن کڻي سگهندي آهي. اهڙيون وڏي ۾ وڏيون ٻيڙيون اسي فوٽ ڊگهيون ۽ ارڙهن فوٽ ويڪريون ٿينديون آهن. (74) ميرن جون شاهي ٻيڙيون تہ هنن کان وڌيڪ ڊگهيون هونديون هيون. ان سان گڏ ڏاڍيون آرامده بہ هيون. سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واريون ٻيڙيون چين ملڪ جي "جنڪ" ٻيڙين جهڙيون آهن. (75) جن جي پاچل، آڳيل کان وڌيڪ اُتاهين ٿيندي آهي ۽ ڪٽنو اڳئين ۽ پوئين پاسي تي هيٺ جهڪيل هوندو آهي. (76) هن ٻيڙيءَ جو اڳُ ۽ پنيون پاسو لاهوندو ٿئي ٿو. اڳيون پاسو پاڻيءَ سان 20 درجن جي ڪند ۽ پويون پاسو 40 درجن واري ڪَند ناهيندو آهي. (77) ان کان سواءِ ڊونڊي اولهہ جي "پَنت" ٻيڙيءَ سان پڻ هڪجهڙائي رکي ٿي. هن قسم جي ٻيڙي ٻوڙن سان ڊڪيل پاڻيءَ ۾ هلائي ويندي آهي، جيڪا ڏاڍي آرامده ٿيندي آهي. (78)

سنڌ ۾ جيئن تہ ساڳ وڻ ڪونہ ٿيندو آهي. مهانگي هئڻ ڪري بيڙائت ڏاڍو مهانگو خريد ڪندا آهن. تنهنڪري سنڌ ۾ هاڪارڻ واريون بيڙيون مختلف قسم جي ڪاٺ مان جوڙيون وينديون آهن. سنڌي بيڙيءَ جي ترِي ۾ ساڳ، چِيل، ٻير(79) ۽ ڪُريل جو ڪاٺ گڏي ڪم آندو ويندو آهي. هنر ۽ ڪاريگريءَ ۾ ساڳي ڪم آندي ويندي آهي، جيڪا ساڳ وڻ جي ڪاٺ ڪم آڻڻ وقت ڏسبي آهي. ڳڻي ڏٺو ويو تہ اتي پورا 672 ٽڪرا ڪم آندا ويا هئا. (80) هن قسم جي ڪم مان ڪن مصنفن غلط تاثر ورتو آهي. (81) تہ سنڌ جون بيڙيون سگهاريون ڪونہ آهن ۽ ٿوري سَٽڪي ۾ اُکڙي وِکڙ جهڙيون آهن. اهڙيون ڳالهيون تجربي غلط ثابت ڪيون آهن ۽ اهي بيڙيون ٻين جي پيٽ ۾ گهٽو چوڙ ڏينديون آهن ۽ عام طور ست سال هلنديون آهن. (82)

سنڌي بيڙيءَ ۾ سادي ڪاٺ جي استعمال هوندي بہ هيءَ بيڙي گهڻو وقت هلندي آهي. هن ڳالهہ مان پتو پوي ٿو تہ هتان جا ڪاريگر پنهنجي فن ۾ چيهہ هنرمند آهن. ٻونڊي بيڙيءَ گهڻو ڪري تراڪڙي ترِي واري بيڙي هوندي آهي. ڪن ٻيڙين جو ترو ڪجهہ گول قسم جو هوندو آهي. انهيءَ مقصد سان تہ جيئن ڪين درياهہ ۾ سولائيءَ سان هاڪاري سگهجي. هن قسم جي ترِي واريون بيڙيون درياهہ جي پيٽ ۾ موجود واريءَ جي دڙن تان سولائيءَ سان گذري وينديون آهن. (83) نہ تہ بيڙيون سنڌوءَ منجهان سمنڊ ۾ لهڻ مهل وچي جيڪر پِٺُن سان ٽڪرائجن. ايئن ٿيڻ ڪان پوءِ هنن لاءِ ڪٽي بيهڻ جي جاءِ بہ ڪانہ هوندي آهي. ڇاڪاڻ تہ پاڻيءَ جي رفتار نهايت تيز هوندي آهي. تراڪڙي ترِي واري بيڙيءَ جا پاسا ڪجهہ اوچا ٿيندا آهن. ان ڪري وهڪري ۾ جيتري گهڻي تيز رفتار هوندي آهي، اوتري اونهي پاڻيءَ ۾ پهچڻ جي تڪليف وڌيڪ هوندي آهي. اهڙي ڏکئي صورتحال کي ٻونڊي چڱيءَ ريت مُنهن ڏئي سگهندي آهي. (84) هن بيڙيءَ جي پاچل ۽ آڳيل وارا پاسا تراڪڙا ٿيندا آهن ۽ اندر تي وريل هوندا آهن. اهڙيءَ خاصيت ڪري بيڙي واريءَ جي دڙن مان سولائيءَ سان نڪري ويندي آهي. اهڙيءَ ريت ضرورت وقت ان کي ساموندي ڪناري سان سولائيءَ سان ٻڌي سوگهو ڪري سگهبو آهي. يا جيڪڏهن پاڻيءَ ان کي ڏِکي ڪناري تي

اڇلي ڇڏيندو آهي ته منجهس اهڙي جهٽڪي سهڻ جي پڻ سگهه هوندي آهي. (85)

سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واري ٻيڙيءَ کي پاڇيل وٽ وَنجهه هوندو آهي، جنهن کي ٻيڙائت ضرورت مطابق اڳتي پوئتي هلائيندو آهي. جڏهن ته ناکئو مٿاهين جڳهه تي ويهي پنهنجو ڪم ڪندو رهندو آهي. سنڌي ٻيڙائت ٻيڙي واري پنهنجي فن ۾ ڏاڍا ڏاها ۽ ڏات ڌڻي آهن. (86) عام طور تي اڪيلي سِرِ ٻيڙي هلائيندا ڏسبا آهن. (87) ڍونڊي ٻيڙي يورپي ماڻهن کي ايڏي سٺي ڪانه لڳندي آهي. (88) هي ٻيڙي ڏسڻ ۾ ويڪري ۽ ٻي ڍنگي نظر ايندي آهي. پر هر نموني سان ڪشادي ۽ سَهنجي به آهي. جوڙي به جلد سگهبي ۽ مٿس لاڳت به گهٽ ايندي آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته هتي سنڌوءَ ۾ هلندڙ ٻيڙيءَ کان وڌيڪ سٺي ٻيڙي ممڪن ئي ڪانه هئي. (89)

'هئملٽن' سترهين صديءَ جي صفا پڇاڙيءَ ۾ سنڌ ۾ آيو هو. هن ڍونڊيءَ بابت پنهنجو مزيدار بيان ڏنو آهي. هو چوي ٿو ته، "هي ٻيڙيون تراڪڙي تري واريون آهن. هڪ پاسي کان لاڳيتو ننڍيون ڪوٺڙيون ٺهيل آهن، جيڪي ٻه ٽي فوٽ مٿي آهن. انهن ڪوٺين مان هڪ رڌڻو هوندو آهي، ته ٻي وري ڪاڪوس طور ڪم اچي ٿي. اهڙيءَ طرح سارو گند ڪچرو پاڻُهرتو وڃي درياهه ۾ ڪِرندو آهي. ٻيڙيءَ تي ٺهيل ڪوٺڙيون مسافرن کي مسواڙ تي ڏنيون وينديون آهن. اهڙيون ڪوٺڙيون انهن ماڻهن کي ڏنيون وينديون آهن، جن جو سامان ٻيڙيءَ تي لڏيل هوندو آهي. ڪوٺڙيءَ ۽ سامان جو ڪُلف ڪُنجي ان ماڻهوءَ جي حوالي ڪيو ويندو آهي، جيڪو پنهنجي مرضيءَ مطابق جتي ڪيس وڻندو آهي، اُتي تجارتي سامان وڪڻي سگهندو آهي. حقيقت اِها آهي ته مون ٻئيءَ جي آمدرفت سان لاڳاپيل اهڙيون ٻيڙيون ڪونه ڏٺيون. جن ۾ سفر ايترو آسانيءَ ۽ آرام سان ڪري سگهجي." (90)

'ائبٽ' سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واري ٻيڙيءَ جي بناوت ۽ شڪل صورت جي ڏاڍي واکاڻ ڪئي آهي. هيءُ لکي ٿو ته، "سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واري ٻيڙيءَ ۾ درياهه سان لاڳاپيل فن ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ڏاڍي خوبصورت آهي. هن جا ٻئي پاسا اُڀ ڳاتيا آهن ۽ سُکان وڏو ٿيندو اٿس، جتي ونجهه به هوندو آهي. هن جي بناوت ۾ عجيب غريب موڙ ۽ وڪڙ آهن. سنڌس

بناوت سٺي آهي ۽ عورتن جي رهڻ واريون جايون بہ خوبصورت آهن. درياهي صفر جي نقطهءِ نظر کان هن قسم جون ٻيڙيون ڏاڍيون آرامده آهن. هي درياهہ بہ پنهنجا نت نوان رخ ڪندو آهي. تنهنڪري هن ٻيڙيءَ ۾ اهڙيون خاصيتون رکيون ويون آهن جو ڪيس هر حالت ڪي مُنهن ڏيڻ جي صلاحيت آهي. " (91)

باقي تي هلڻ واري انجڻ کان اڳ درياهہ يا سمنڊ ۾ ٻيڙيءَ جو سفر سڙهيءَ تي مدار رکندو هو. تنهنڪري اِهو معلوم ڪرڻ نهايت ضروري آهي تہ سنڌوءَ ۾ ٻيڙين جي هاڪارڻ تي موسم جو ڪيترو اثر هوندو هو. سنڌ ۾ اهڙي موسم هن ريت آهي تہ، اپريل کان وٺي سيپٽمبر تائين ڏکڻ جي هوا گهُلندي آهي، جنهن ۾ ايڪڙ ٻيڪڙ ڪا تبديلي ايندي آهي. (92) ان کان پوءِ اوير، اُتر- اوير جو واءُ لڳڻ شروع ٿيندو آهي. بعد ۾ اُتر گهُلندو آهي. پر اهڙي هوا تهہ سياري ۽ پوڌ جي پارن دوران لڳندي آهي. هن کان پوءِ اپريل ۾ وري ڏکڻ گهُلڻ شروع ڪري ٿو. جيڪڏهن واءُ سڙهائو هوندو آهي تہ اوپارو هاڪارڻ واري ٻيڙي بہ لهواري طرف هاڪارڻ واري ٻيڙيءَ جيان سولو سفر ڪري سگهندي آهي.

'ڊبليو پاٽنجر' لکي ٿو تہ، "جيڪڏهن واءُ سڙهائو هوندو آهي تہ ٻيڙيءَ لاءِ اوپاري هاڪارڻ بہ ڪا اَڙ اَٽڪ محسوس ڪانہ ڪئي ويندي آهي. (93) سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واري ٻيڙيءَ جي في ڪلاڪ ٽي ميل رفتار هوندي آهي. پر جيڪڏهن واءُ سڙهائو گهُلندو آهي تہ رفتار وڌي ويندي آهي. جڏهن تہ ڪاهڻ جي في ڏينهن تيرهن ميل رفتار تمام گهٽ آهي. پر سڙهائي واءُ دوران هن جي رفتار ٽيهہ ميل ٿئي ٿي. (94)

هنن سڀني ڳالهين تي ويچارڻ کان پوءِ سڀني ذريعن متفق طور بيان ڪيو آهي تہ، سنڌوءَ اوپارو هاڪارڻ لاءِ وڌ ۾ وڌ بهتر موسم اپريل کان سيپٽمبر تائين آهي. انهيءَ موسم دوران سنڌوءَ ۾ هاڪارڻ واري ٻيڙي رسي کان وٺي ڪاهڻ کان سواءِ سولائيءَ سان سيوهڻ پهچي ويندي آهي. (95) ڏکڻ جو سڙهائو واءُ نہ رڳو ٻيڙيءَ کي اوپارو هاڪارڻ ۾ ڪارٽي ٿيندو آهي، پر ان سان رفتار ۾ پڻ تيزي اچي ويندي آهي. سال جي باقي موسم دوران اُتر جو واءُ گهُلندو آهي. تنهنڪري ٻيڙيءَ کي اوپاري هاڪارڻ ۾

ڏاڍي اهنجائي ۽ اولائي ٿيندي آهي. اهڙين حالتن ۾ ٻيڙيءَ کي ورت جي مدد سان ڪاهيو ويندو آهي. ايئن ڪرڻ سان سفر جي رفتار به گهٽي گهٽجي ويندي آهي. ان ڪان سواءِ حادثن جا امڪان پڻ وڌي ويندا آهن. پر چوڙ واري علائقي ۾ ته هن ڪان به وڌيڪ ڏچو پيدا ٿي پوندو آهي. چاڪاڻ هڪ ته پاڻي تانگهو ٿي ويندو آهي ۽ ٻيو ته پاڻي به جونءَ جيان هوريان هوريان ٻيو چُرندو آهي. پر هن ساڱيءَ موسم دوران حيدرآباد ڪان مٿي ويندي سنڌ جي دنگ تائين ٻيڙيون اهڙي ڏچي جي وَرِ چڙهيل ڪونه هونديون آهن. تنهنڪري هاڪار سولي ۽ سَهنجي هوندي آهي. ان جو ڪارڻ اِهو آهي ته حيدرآباد ڪان هيٺ سنڌوءَ واري حصي جي پيٽ ۾ هتي پاڻي ججهو هوندو آهي. (96) جيتري قدر لهواري طرف هاڪار جو تعلق آهي ته اها سال جي هر موسم ۾ سنڌوءَ جي هر حصي ۾ سولائيءَ سان ڪري سگهبي آهي. پر ٻيڙائت هن قسم جي سفر کي اپريل کان سيپٽمبر تائين وڌيڪ پسند ڪندا آهن. پنجاب جا واپاري فيبروريءَ جي مهيني دوران هيٺ اچڻ شروع ڪندا آهن. (97) ۽ پنهنجي ملڪ جي تجارتي مال سان ٻيڙيون پرائي لهوارو هاڪاريندا آهن.

تجارتي مال سان لڏيل ٻيڙيون لهواري هاڪارڻ مهل اڳ ۾ هڪ اڳواڻ ٻيڙي ڪنديون آهن. (98) سنڌ ۾ هن قسم جي ٻيڙيءَ کي سوئي (سونهِين) يا رهبر ٻيڙي سڏيو ويندو آهي. سونهين ٻيڙيءَ کي ٻين جي پيٽ ۾ ياڙو ٿورو ملندو آهي. پر ڊگهيءَ هاڪار ۾ ڪيس ياڙو گهٽو ملي ويندو آهي. تنهنڪري ٻيڙين جي هڪ ڊگهي قطار لاءِ فقط هڪ سونهين ٻيڙي هوندي آهي. سونهين ننڍڙي ٻيڙي هوندي آهي، جنهن کي به ماڻهو هلائيندا آهن. جنهن مان هڪ ماڻهو ٻيڙيءَ جي اڳيل جي دِڪي تي ويهي پنيان ايندڙ ٻيڙين کي پاڻيءَ جي اونهائيءَ جي ماپ ٻڌائيندو ايندو آهي. جڏهن ته ٻيو ماڻهو ناکٽي طور ڪم ڪندو آهي. سونهين يا رهبر ٻيڙي کي ٻين کان اڳي روانو ڪيو ويندو آهي، جنهن سان گڏ به ٽي ڊونڊيون به هونديون آهن. ٻيڙين جي هن ننڍي قافلي جو اهم ڪم پاڻيءَ جي ماپ لهڻ ۽ ٻڌائڻ هوندو آهي. ان سان گڏ هنن ٻيڙين تي ويٺل ماڻهو وايومنڊل جو پڻ اڀياس ڪندا آهن ته رستي ۾ ڪنهن قسم جو ڪو خطرو وغيره ته ڪونه آهي.

تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ ۾ ٻيڙين جي هاڪار لاءِ موسم سان لاڳاپيل ڪي مونجهارا ۽ مسئلا ڪونہ هئا. (99) جيڪي هن قسم جي آمدرفت کي متاثر ڪندا هجن. پر ڪڏهن ڪڏهن آنڌاري اچڻ ڪري نقصان ٿي پوندو هو ۽ ان جي ختم ٿيڻ تائين سارو معاملو ڊانوانڊول ٿي ويندو هو. (100) پر سونهيڻ ٻيڙي وارا ماڻهو آنڌاريءَ اچڻ جو اطلاع پنيان ايندڙ ٻيڙين کي اڳواٽ ئي ڏئي ڇڏيندا هئا. تنهنڪري طوفان اچڻ کان گهڻو اڳ ڪاهڻ وارا ماڻهو ٻيڙين کي لنگر ڪري ڇڏيندا هئا. (101)

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي هڪ ملازم 'بونفورڊ' اتر هندستان کان سنڌوءَ جي ڇوڙ تائين سفر ڪيو هو. هن 1638ع ۾ لکيو آهي ۽ ساڳين ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي. هو پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي ٻڌائي ٿو تہ، "مينهوڳيءَ ۾ سنڌوءَ وسيلي سفر خطرناڪ هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ ان سان گڏ چوهو بہ هوندو آهي." (102)

ٻيڙين جي هاڪار لاءِ ٻي اڙ ۽ اَٽڪ سنڌوءَ جو چاڙهہ هوندو آهي. دنيا جي ٻين وڏن درياهن جيان سال جي هڪ خاص موسم دوران سنڌوءَ ۾ تمام وڏو چاڙهہ ايندو آهي. هن درياهہ جو چاڙهہ مارچ مهيني کان شروع ٿيندو آهي (103) ۽ سيپٽمبر مهيني جي 23 تاريخ ڌاران ختم ٿي ويندو آهي. (104) هن ۾ اها موسم بہ اچي وڃي ٿي جڏهن ڏينهن ۽ رات هڪ جيترا ٿيندا آهن. پاڻيءَ جي اهڙي تازي چاڙهہ کي تيز رفتاري ۽ پاڻيءَ جي مقدار وڌي وڃڻ ڪري سڃاڻي سگهبو آهي. (105) پر سنڌس ويڪر ۽ اونهائيءَ ۾ ڪو فرق ڪونہ ايندو آهي. جيڪڏهن وهڪري ۾ اهڙيون ڳالهيون نہ هونديون تہ سمجهبو تہ پاڻيءَ جي رفتار ۾ لاٽ اچڻ واري آهي. (106) وڏو چاڙهہ مئي مهيني ۾ اچي ٿو، جيڪو لڳاتار وڌندو رهي ٿو ۽ سيپٽمبر تائين رهي ٿو. (107) وڌي ۾ وڏو چاڙهہ جولاءِ ۾ اچي ٿو. آگسٽ ۾ ڪڏهن لهندو ۽ ڪڏهن چڙهندو آهي. اهڙي صورتحال سيپٽمبر جي ٻئي اڌ تائين رهندي آهي. ان کان پوءِ سمجهي ونبو آهي تہ اهو سندس آخري چاڙهہ آهي، جيڪو وڏو ڪونہ هوندو آهي. (108) چاڙهہ وارن هنن ڏينهن ۾ سنڌوءَ اُٿلي هڪ وسيع علائقو ٻوڙي ڇڏيندو آهي. پر هيءَ ٻوڏ ڪن خاص علائقن ۾ ايندي آهي ۽ عام ڪانہ هوندي آهي.

'ڊاڪٽر لارڊ' پنهنجي "ميڊيڪل ممايرس" ۾ سنڌو ماٿريءَ بابت پنهنجي نقطءِ نظر جو هن ريت اظهار ڪري ٿو تہ، "سنڌ ۾ هڪ اهڙو درياهہ آهي، جنهن جو آبي ذريعو دنيا جو سڀ کان اوچو جبل آهي. پر هو پنهنجي ڪنار جي پرپاسي واري علائقي جي مس آبپاشي ڪري سگهندو آهي." (109)

سنڌوءَ جي پهرئين چاڙهہ وارو پاڻي سنڌس پيٽ ۾ موجود اڙن ۽ اٽڪن کي صاف ڪري ڇڏيندو آهي. ان کان پوءِ پاڻيءَ جو وهڪرو نهايت آرام سان گذرندو رهندو آهي ۽ ٻيڙيون ڏاڍيءَ سولائيءَ سان هاڪاري سگهنديون آهن. سندس وهڪري جي سِير ۾ جيڪي بہ واريءَ جا دڙا هوندا آهن، تن کي ٻهريون لُڙهو وهائي اڳتي ڪٽي ويندو آهي. (110) توڙي جو چاڙهہ ڪري پاڻيءَ جي وهڪري ۾ تيزي اچي ويندي آهي، ان هوندي بہ جيڪڏهن ڏکڻ کان سڌائي هوا گهُلندي آهي تہ اهڙا مسئلا ۽ مونجهارا دُور ٿي ويندا آهن. جيڪي وڏي چاڙهہ ڪري پيدا ٿيندا آهن. اهڙو واءُ بہ هن موسم ڏاران سنڌوءَ سان گهُلندو آهي. تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ اهڙو واءُ چاڙهہ جي رُت ۾ سنڌوءَ جي هاڪار کي وڏي واهر ڪندو آهي.

مٿي ذڪر ڪيل بيان مان اهڙيون ڳالهيون ثابت ٿي وڃن ٿيون، جيڪي هر شڪ ۽ شبهي کان بالاتر آهن تہ سنڌوءَ هاڪارڻ جهڙو درياهہ آهي، جنهن کي قديم زماني کان وٺي تجارتي مقصد لاءِ استعمال ڪيو ويو آهي. هن مان اها بہ معلومات پڻ ملي وڃي ٿي تہ سنڌ واري سامونڊي ڪنارو ٻاهرين ملڪن کان ايندڙ تجارتي ٻيڙين لاءِ ڏاڍو سولو هو ۽ ٻيڙيون آسانيءَ سان تجارتي مال کڻي اچي ڇوڙ واري علائقي جا بندر پهچنديون هيون. مٿي اهڙو بيان اچي ويو آهي تہ سنڌ جي ڇوڙ وارو علائقو ڏکيو هو. ان هوندي بہ هتان جي واپارين (111) سنڌوءَ وسيلي آمدرفت کي وڏيڪ اهميت ڏني آهي. ڇوڙ واري علائقي م هاڪارڻ جي ڏکئي هئڻ ڪري بہ هتان جي بندرن تي اچي تجارتي سامان لهندو ۽ چڙهندو هو. اهڙين مشڪلاتن دوران سنڌوءَ جي ڪنار سان واقع بندرن تان خشڪي رستي ڪجهي نئي پهچندو هو. جيڪو بندر کان چاليهہ ميل پري هو. (112) اهڙو بيان پڻ مٿي اچي ويو آهي تہ، سنڌوءَ جي پاڻيءَ جو وڏو مقدار وڏي طاقت

سان سمنڊ ۾ داخل ٿيندو هو، جنهن ۾ لَٽَ جو پڻ وڏو مقدار شامل هوندو هو. ان ڪري سنڌوءَ جي ڦاٽن جي ڇوڙ وارين جڳهن وٽ لَٽَ جا دڙا ٺهي پوندا هئا. جن آمدرفت کي ڏاڍو ڏکيو بڻائي رکيو هو. پر هن ڏکيائيءَ کي سمنڊ جي پاسي کان ايندڙ ٻيڙين گهڻو سولو بڻائي ڇڏيو هو، جيڪي ننڍن ڦاٽن جي ڇوڙن ۽ ڪارين وسيل مٿي هاڪاري سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ وچي مکيہ وهڪري ۾ داخل ٿينديون هيون. هنن وهڪرن ۾ ايڏي شدت ڪانہ هوندي هئي ۽ سنڌن داخل ٿيڻ واري جاءِ وٽ پاڻي بہ اونهو هوندو هو. تنهنڪري مٿي هاڪارڻ واسطي ٻيڙين لاءِ وڌيڪ سولا هوندا آهن. انهيءَ صورتحال ڪري ڇوڙ جي علائقي وارا پتڻ سمنڊ کان پري خشڪيءَ واري علائقي ۾ هئا. (113) سنڌ جو ساموندي ڪنارو سدائين ساموندي لهرن ۽ وِيرن جي ضد ۾ رهندو آهي. تنهنڪري سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ ٻيڙين جي ٻيهڻ جهڙو ڪو ماڳ ڪونہ آهي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو ڇوڙ وارا بندر سمنڊ کان گهڻو پري آهن. انهن ڳالهين کان سواءِ سنڌوءَ جا سڀ ڇوڙ آباديءَ کان خالي آهن. تنهنڪري نئين آيل ٻيڙائت لاءِ اهو سمجهڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي تہ ڇوڙ وارو صحيح ڦاٽ ڪهڙو آهي. پر جيڪي ٻيڙائت سنڌ گهڻو ايندا ويندا هئا، سي ڪنهن نہ ڪنهن نشاني وسيلي وچي صحيح ڦاٽ ۾ داخل ٿيندا هئا. توڙي جو اهڙا ڦاٽ ساموندي ڪناري کان گهڻا ڏُور هوندا هئا ۽ وٽن ڪو سونهون بہ ڪونہ هوندو هو.

'هٿملتن' هن باري ۾ لکي ٿو تہ، سنڌوءَ درياهہ کي ڳولي لهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. پر هن جي ڪنار سان هڪ مسلمان بزرگ جو قبو آهي، جيڪو گهڻو اُتانهون آهي، جنهن کي سنڌو درياهہ جو منارو ڪري سڏيندا آهن. هن قبي کي سدائين چُن جو ليپو ڏيندا آهن، تنهنڪري هي چٽو نشان ٿي پيو آهي. (114)

سنڌوءَ جي صحيح ڇوڙ کي معلوم ڪرڻ ڏکيو هو، پر ٻيڙائتن کي اهڙي خبر پئجي ويندي هئي. هو سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن ڏانهن موسم جي خرابيءَ ڪري سال کن اچي ڪونہ سگهندا هئا. فيبروري يا ان کان پوءِ اولهہ جي ڳهاڙ ڳهُلندي آهي، تنهنڪري موسم جڻ طوفاني ٿي پوندي آهي. (115) هن موسم دوران چؤماسي واريون طوفاني هوائون بہ لڳڻ شروع

تي وينديون آهن. انهيءَ موسم ۾ ساموندي لهريون ايتريون سخت هونديون آهن جو ڪير بہ سنڌ جي بندرن ڏانهن اچي ڪونہ سگهندو آهي. (116) ان ڪان پوءِ آڪٽوبر ڪان وٺي وچ فيبروريءَ تائين خشڪيءَ جي طرف ڪان هوائون لڳڻ شروع ٿي ويندي آهن. انهن هوائن ڪري سمنڊ ۾ سانت اچي ويندي آهي. سنڌوءَ جي چوڙن ۾ موجود واريءَ جا دڙا بہ صاف چِٽا ٿي پوندا آهن. تنهنڪري بندرن ڏانهن ايندڙ ويندڙ ٻيڙيون سولائيءَ سان هاڪاري سگهنديون آهن. (117)

'ليفٽيننٽ جان ووڊ' جو بيان آهي تہ، "سوين ٻيڙيون اچي سنڌوءَ جا بندر پيٽينديون آهن." (118) اهڙيءَ ريت سنڌو سڀ ڪان سولو، سستو ۽ وڌيڪ محفوظ تجارت جو ذريعو هو. (119) اوسي پاسي جا سيئي ملڪ هيڏانهن پنهنجا واپاري ٻيڙا موڪليندا هئا. (120) انهيءَ ڪري سنڌي ماڻهن جو تجارت تي مڪمل قبضو هو.

هنن واضح حقيقتن مان هيءَ ڳالهہ ثابت ٿي وڃي ٿي تہ مُهم جُو واپاري فقط سنڌوءَ وسيلي هلندڙ تجارتي آمدرفت تي ڪونہ ڀاڙيندا هئا. هن وسيلي آمدرفت سان فقط پر وارن ۽ سنڌوءَ جي ڪنار وارن ملڪن سان تجارتي وهنوار هلندو هو. هن قسم جي آمدرفت ڪري اهڙي تجارت اُپري ۽ اُسري ڪانہ سگهي، جنهن ڪري سنڌ مشهور هئي.

سنڌ، وچ ايشيا جي تجارتي مال جو ڦاٽڪ آهي. سنڌوءَ ڪڏهن نہ اُترين علائقن سان اڙي آهي، نہ وري اها هاڻي انهن علائقن مان وهي ٿي، جن ڪي ايشيا کنڊ جا نهايت سُکيا ستابا ملڪ سڏيو ويندو آهي. تنهنڪري واپارين وچ ايشيا يا اُن ڪان اولهہ پاسي وارن ملڪن يا هندستان جي علائقن ڪان سنڌ ايندڙ اهم تجارتي رستن ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏنو آهي. ان ڪان سواءِ واپاري ڌُر ڪي اها سوڌي ڄاڻ هئي تہ سنڌو هڪ مست ۽ پنهنجي مرضيءَ وارو درياهہ آهي. ڪين اها بہ ساري سُڌ هئي تہ سال جا ڪي اهڙا بہ مهينا هوندا آهن جو سنڌوءَ وسيلي آمدرفت ڏکي ٿي پوندي آهي. اهڙين مشڪلاتن ڪي ڏسي قديم دؤر ڪان وٺي تجارت لاءِ متبادل رستا اختيار ڪيا ويا هئا. اهڙن اهم تجارتي رستن ڪري سنڌ ڏورانهن ملڪن سان ڳنڍجي تجارت جو مکيہ مرڪز بڻجي پئي هئي.

قديم تاريخي دؤر کان وٺي جنهن بابت اسان وٽ دستاويزي ثبوت آهن، سنڌ موجوده حدن کان گهڻو وڌيڪ وسيع هئي. ان سمي سنڌس اُتر کان ”ڪشمير“ هو ۽ ڏکڻ پاسي سنڌس ”سُورت“ دنگ هو. هن جي اُڀرندي سرحد ”قنوج“ تائين ۽ ”مڪران“ هن جو اولاهون دنگ هو. سنڌ جڏهن مسلمانن جي قبضي ۾ آئي ته، (121) سنڌس راڄڌاني ”ملتان“ ٿيو هو. انهيءَ ڪري قديم دؤر جي واپارين اهو تجارتي رستو اختيار ڪيو، جنهن کي ڪجهه عرصو پوءِ شاهي رستي جي نالي سان سڏيو ويندو هو، جيڪو ”ملتان“ کان ”بکر“ پهچندو هو. هي تجارتي رستو سنڌوءَ جي کابي ڪنار سان پور- وچوٽ تي هلندو هو. (122) ٻيو اهم تجارتي رستو آگري کان سڌو بکر ايندو هو، جيڪو ان علائقي وچان ايندو هو، جنهن کي هاڻي بهاولپور رياست سڏيو ويندو آهي. گهڻي وقت تائين انهن ملڪن جو تجارتي سامان هن رستي سان سنڌ پهچندو هو، جتان کان ڏور هليو ويندو هو. (123) بکر کان ٻه رستا ڦٽندا هئا، جن مان هڪ سنڌوءَ جي ساڄي ۽ ٻيو کابي ڪنار سان هلندو هو، جيڪو امڪاني حد تائين سنڌوءَ سان پور- وچوٽ تي هو ۽ ڪڏهن حالتن مطابق ٿورو پري به ٿي ويندو هو. انهن مان کابي ڪنار وارو رستو اڳتي هلي حيدرآباد پهچندو هو. جڏهن ته ساڄيءَ ڪنڌيءَ وارو رستو ڪوٽڙيءَ پهچندو هو، جيڪو حيدرآباد جي آمهون سامهون سنڌوءَ جي ٻيءَ ڪنڌيءَ سان آباد آهي. سنڌوءَ جي ساڄي پاسي واري ڪنار سان تمام گهڻا تجارتي قافلا مَتيندا هئا. (124) هي مشهور رستو لاڙڪاڻي، دادوءَ، سيوهڻ، سَن ۽ انڙپور کان ٿيندو ڏکڻ ۾ هلندو هو. اپريل کان سيپٽمبر تائين واپاري سنڌوءَ وسيلي تجارتي آمدرفت کان لهرائيندا هئا. ڇاڪاڻ ته ان سمي هن درياهه ۾ گهڻو چاڙهه رهندو آهي. (125) سنڌوءَ جي کابي ڪنار وارو رستو خيرپور، نوابشاهه، دولتپور ۽ هالا کان مَتيندو هو. ساڄيءَ ڪنار وارو رستو اڳتي وڃي ٺٽي رسندو هو. اتان کان پوءِ جهرڪن کان ٿيندو سنڌوءَ جي چوڙ وارن بندرن ڏانهن هليو ويندو هو. ساڄيءَ کابي ڪنار وارو رستو به اڳتي ويندو هو ۽ ڪوٽڙيءَ سامهون سنڌوءَ جي ڪنڌي ڇڏي بدين ويندو هو، جتان کان اڳتي نڪري لکپت جي سامهون ڪوٽڙيءَ پهچندو هو، جيڪو سنڌوءَ جي ڪوري نالي

هڪ ڦاٽ جي ڪنار سان وسندڙ آهي. پر جڏهن ڪراچي، سنڌ جي ڦاٽڪ جي صورت اختيار ڪئي تہ پوءِ ساڇي ڪنار وارو رستو نئي ڪان نڪري ڳاڙهي ڪان مَتيندو وڃي ڪراچي پهچڻ لڳو هو. ساڇيءَ ڪنڌي واري رستي ۾ هڪ اوٺائي هئي جو تجارتي مال دير سان ڪراچيءَ پهچندو هو، تنهنڪري هڪ ٻيو رستو اختيار ڪيو ويو جيڪو سيوهڻ ڪان نڪرندو هو ۽ جابلو علائقي وچان گذري ڪراچيءَ پهچندو هو. (126) هنن اهم رستن ڪان سواءِ ٻيا بہ ڪي ننڍا وڏا رستا هوندا هئا، جيڪي هر ملڪ ۽ هر طرف ڪان اچي پاڻ ۾ ملندا هئا. اهڙيءَ ريت تجارتي رستن جو هڪ جار وڇايل هو. تنهنڪري سنڌو ماٿريءَ ۾ تجارت تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي.

سنڌ جي اولاهين دنگَ سان ڪيرٿر جو جابلو سلسلو موجود هو، جيڪي ماڻهو اولهہ يا اتر ڪان هيڏانهن ايندا آهن، تن کي هن جابلو سلسلي مان سفر ڪرڻو پوندو آهي. فطرت انساني ڪوشش جا رستا ڪونہ روڪيندي آهي. متي بيان ڪيل طرفن ڪان ايندڙ تجارتي قافلا ڪيرٿر جي سوڙهن لڪن مان لنگهي سنڌ پهچندا آهن. 'ڊاڪٽر پٺاوالا' لکي ٿو تہ، ڌارين جا حملا. تجارت ۽ ثقافت هن سوڙهن لڪن مان لنگهي هتي آئي آهي. هنن مان وڌيڪ مشهور بولان وارو لڪ آهي. تجارتي قافلا هي لڪ لتاڙي سنڌو ماٿريءَ جي پَٽنَ ۾ پهچندا آهن، جيڪي ڪابل، قنڌار ۽ اترين ملڪن جو تجارتي سامان آڻيندا آهن. هي قافلا عورتن جي سونهن سينگارَ سان لاڳاپيل واپاري وکرُ کڻي ايندا هئا. سنڌ جون جهونڙيون عورتون اڃا بہ قنڌاري گلبدن ۽ ڪاري رنگ جي ڪنويز کي ياد ڪنديون آهن. اهڙو تجارتي مال انهن علائقن ڪان ايندو هو، جن سان جوان عورتن جو هار سينگار جُڙندو هو. اُهي قافلا جڏهن بولان جو لڪُ لتاڙي اڳتي ٿيندا هئا تہ سندن واٽون الڳ ٿي وينديون هيون. انهن مان ڪي ملتان ڏانهن مُنهن ڪندا هئا تہ وري ڪي سنڌ جا بندر پيٽيندا هئا. اهو ئي ڪارڻ آهي جو سکر اُتر سنڌ جو اهم تجارتي مرڪز بڻجي پيو.

ڪجهہ عرصي ڪان پوءِ شڪارپور جو شهر وجود ۾ آيو، جيڪو جلد ئي پوءِ خراسان جي تجارت جو ڦاٽڪُ سڏجڻ ۾ آيو. (127) هڪ تجارتي رستو سکر ڪان شڪارپور روزان يا روجهاڻ، منڻ ڪوٽ ۽ ديوجال ڪان

ٿيندو، ڪابل ويندو هو. اهڙو سفر چوويهہ ڏينهن وٺي ويندو هو. ڪل فاصلو ٽي سؤ ميل هو، جيڪو ويهن منزلن ۾ طئي ڪري سگهبو هو. بولان وارو لڪ مينهوڳيءَ واري موسم ۽ برفباريءَ واري زماني ۾ بند رهندو هو. (128) پوئين زماني ۾ شڪارپور کان، ان کان اڳ سکر کان هڪ تجارتي رستو اُتر کان نڪري ديري غازي خان ويندو هو، جيڪو ڪڇي، گنداوا ۽ سنڌ کي پاڙ ۾ ڳنڍيندو هو. بولان لڪ کان پوءِ نورو لڪ ۽ ٽڪري لڪ آهن، جن وسيلي قلات ۽ سنڌ ڳنڍجي ويندا آهن. (129)ٽڪري لڪ جي پيٽ ۾ نوريءَ لڪ مان گهڻا قافلا لنگهندا آهن. هن رستي وسيلي قلات، ڪوٽ ادو، جُهل، شادباد، دوست علي جو ڳوٺ، چاجدو ۽ لاڙڪاڻو پاڙ ۾ ملي ويندا آهن. غلام شاهہ جي ڏينهن ۾ قلات جو سنڌ تي ڪاهيندڙ لشڪر بہ هن رستي سان اڳتي وڌيو هو. (130)

ان کان پوءِ هيٺين پاسي مولا لڪ، لڪ روهيل، ڦوسي لڪ ۽ گاري لڪ اچن ٿا، جنهن وسيلي سنڌ ۽ بلوچستان جي وچ ۾ آمدرفت ٿيندي رهندي هئي. هي ٻين جي پيٽ ۾ نهايت قديم لڪ آهن. هنن لڪن جي ويجهو ڪيترا ئي قديم ثقافتي ماڳ آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو تہ هنن قديم ماڳن وسيلي سنڌو ۽ قلات جي ماڻرين جي وچ ۾ واپار هلندو هو. 3000 ق.م سان لاڳاپيل وڻج واپار انهن لڪن معرفت هلندو هو. (131)

اڄ ڪلهہ ٻڙدي بہ اُهي لڪ لتاڙي مزدوري سانگي سنڌ ايندا آهن. ان کان سواءِ سنڌ کان لَس ٻيلي، مڪران ۽ ايران ڏانهن ويندڙ سولو رستو بہ انهن لڪن مان گذرندو آهي. (132) مسافر حب ندي اُڪري لس ٻيلي پهچي ٿو، جتان پوءِ هي رستو ڏاڍو سولو آهي. ڏسڻ ۾ ائين اچي ٿو تہ هي رستو ڏاڍو گهٽ ڪتبُ آندو ويو آهي. ڪراچيءَ شهر جي بڻجڻ کان پوءِ هڪ رستو ڪڏي ڪيس سونمياڻيءَ بندر سان ملايو ويو هو. هي رستو سامونڊي ڪناري سان گڏ هلندو آهي. توڙي جو هي رستو هڪ ڏکئي علائقي وچان لنگهي ٿو، پر پوءِ بہ سفر جوڳو آهي. 'وليم پاٽنجر' 1832ع ۾ لکيو آهي تہ، سنڌ جي ٽالپرن، ايران جي حڪمران ڏانهن هن رستي وسيلي هاٿي موڪليا هئا. (133)

هاڻي اسان انهن تجارتي رستن جو ذڪر ڪنداسون جيڪي سنڌوءَ جي اوڀارينءَ ڪنار واري اهم رستي سان اچي ملندا هئا. هي رستو اسان

جو وڏيڪ ڏيان ڇڪائي ٿو، جيڪو مغل شهنشاهت جي راڄڌانيءَ آگري کان ڦٽندو هو ۽ بکر پهچندو هو. هن رستي سان اُتر هندستان جو تجارتي مال سنڌ ايندو هو، جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن وسيلي ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو. (134) هي تجارتي رستو سورت بندر جي ڀيٽ ۾ ڏاڍو سولو ۽ واپارين کي سستو پوندو هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته آگري کان بکر ڏانهن ٻه رستا نڪرندا هئا. انهن مان هڪ سڌو راجستان ۽ بهاولپور کان مٿي سنڌ ايندو هو. جڏهن ته ٻيو لاهور ۽ ملتان کان ٿيندو سنڌ پهچندو هو، جنهن جو ذڪر 'بورن فورڊ' ڪيو آهي. (135) اهو رستو آگري کان دهلي، پاڻيپت، سمانا (پٽيالا ويجهو)، ٿانيسر، سرهند، لاهور ۽ ملتان پهچندو هو، جتان کان پوءِ پراڻو رستو وٺي اچي بکر پهچبو هو. هن رستي جي ڏاڙيلن جي وَرِ چڙهي وڃڻ ۽ ڇوڙ وارن بندرن جي لٽجي وڃڻ تائين تجارتي قافلا هن رستي سان ايندا ويندا رهندا هئا. هي سترهين صديءَ وارو زمانو هو، جنهن ۾ 'ٿيونات' ۽ 'ٽئور نيئر' هتي آيا هئا. (136) ٻيو رستو بکر کان جيسلمير ويندو هو. (137) هن رستي وسيلي راجستان، سنڌ سان مليل هو، جيڪو خيرپور واري علائقي مان لنگهندو هو. جنهن ڪري مسافرن جي آمدرفت مان هنان جي حڪمرانن کي گهڻو محصول ملي ويندو هو. (138) ٽوڙي جو هي تجارتي رستو راجپوتانا جي سڀني مشهور رياستن مان لنگهندو هو، پر سنڌ ڏانهن ايندڙ گهڻن واپارين جو تعلق جوڌپور سان هوندو هو. هي رستو بيڪانير ۽ آمر کان لنگهندو هو ۽ سنڌوءَ جي اوپر پاسي کان گذرندڙ شاهي رستي سان هالا يا حيدرآباد وٽ ملندو هو. حيدرآباد هڪ رستي وسيلي ديسا سان مليل هو، جيڪو عمرڪوٽ ۽ بالمير وٽان لنگهندو هو. ڪڇ جي ديسا پرسان گذرندڙ هي رستو بمبئي ويندو هو. جڏهن سانوڻ جي مينهوڳيءَ ۾ سمنڊ سان رابطو نه رهندو هو ته تجارتي مقصدن لاءِ هي رستو اهم هوندو هو. سنڌ کي اوڀارين ملڪن سان ڳنڍڻ لاءِ هي رستا ڏاڍا اهم هوندا هئا. (139)

هنن کان سواءِ ٻيا ٻه ڪيترائي رستا هئا، جن مان ٻه بهاولپور کان عمرڪوٽ ۽ ٺٽي الهيار تائين ايندا هئا. سڀ رستا سنڌو ماٿريءَ جي ڏکڻ واري حصي کي پاڻ ۾ ڳنڍي ڇڏيندا هئا. سڀني جو تفصيل سان ذڪر

ڪرڻ ممڪن نہ آهي ۽ نہ وري انهن جي ڪا تجارتي اهميت پڻ آهي. هتي ايئن چوڻ صحيح ٿيندو تہ سنڌ ۾ تجارتي رستن جو هڪ چار وچايل هو، جنهن سان ننڍا وڏا ڳوٺ شهرن سان ڳنڍيل هوندا هئا.

سنڌ کي ٻاهرينءَ دنيا سان ڳنڍيڻ وارا رستا پڪا روڊ ڪونہ هوندا هئا، جهڙيءَ ريت اسان کي موجوده دؤر ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اهي سڙڪون هونديون هيون جيڪي تمام گهٽيون ويڪريون هونديون هيون ۽ ڪوشش اِها ڪئي ويندي هئي تہ اُهي سڌيءَ سنوت ۾ هجن ۽ منجهن ڪڏا کوٻا نہ هجن. ان کان سواءِ خاص ڌيان هن ڳالهہ ڏانهن ڏنو ويندو هو تہ جيئن ڪاچي ڌرتيءَ جي سنوت کان هيٺ ٿي نہ وڃن. انهيءَ مقصد لاءِ انهن سڙڪن جي مٿاڇري کي ٻُوڙا، ڪکُ ۽ ڪانا سَٿي ڍڪيو ويندو هو. ٿوري وقت کان پوءِ سڙڪن ۾ جيڪي ڪڏا کوٻا پئجي ويندا هئا، تن ۾ پڻ مٽيءَ وجهي سڙڪ جي سنوت مطابق ڪيو ويندو هو. اهڙا ڪڏا کوٻا گهٽيءَ آمدرفت ڪري ٿيندا هئا، ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي ڌرتي لٽياسي آهي. تنهنڪري ڪاچڻ ۾ دير ڪانہ ڪندي آهي. سنڌ جي سڙڪن وڻج واپار جي اؤسر ۽ ترقيءَ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. اهڙيون شاهديون واپاري مُهم تي آيل واپارين ۽ سياحن جي لکيل تذڪرن ۾ موجود آهن، جيڪي گذريل ڪيترين ئي صدين کان هتي ايندا رهيا آهن.

خود ٽالپر حڪمرانن جي دؤر ۾ پڻ هنان جون سڙڪون سفر ڪرڻ ۾ ڏاڍيون سوليون ۽ سٺايون هونديون هيون، جن تي عام طور تي اهو الزام هنيو ويندو آهي تہ هي حڪمران ڪراچيءَ (140) جي تجارت کي ڪونہ همٿائيندا هئا. (141) 'وليم پاٽنجر' 1832ع ۾ لکيو آهي تہ، سنڌ جون سڙڪون بهترين آهن ۽ هر قسم جي سواريءَ ۽ سفر جي ڏانوَ جون آهن. (142) سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جي تجارتي مرڪزن وچ ۾ موجود فاصلا هر هڪ مصنف ڌار ڌار ٻڌايا آهن. تنهنڪري انهن جو هتي ذڪر ڪونہ ڪيو ويو آهي. مختلف ملڪن کان ڪيترا واپاري سنڌ ايندا هئا، تن جي سفر ۾ جيڪو وقت ٻڌايو ويو آهي، تنهن ۾ بہ تمام گهڻو فرق آهي. هيءَ حقيقت بہ ضرور قبول ڪرڻي پوندي تہ سفر جي رفتار تمام ڍري هوندي هئي. پر تنهن زماني ۾ حالتون اهڙيون هيون جو ايئن ڪرڻ کان سواءِ ٻي واهہ بہ

ڪانہ هئي. ڪيترن رستن سان واپاري قافلن سان گڏ وَهڻن لاءِ چاري پاڻيءَ ۽ واپارين ۽ سندن ماڻهن لاءِ کاڌي خوراڪ ۽ رهائش جو بندوبست هوندو هو. پر خاص طور تي اهڙو بندوبست سنڌوءَ جي اُلهنديءَ ڪنار وارن تجارتي رستن سان ڪيو ويندو هو.

آمدرفت جا طريقا

آخر ۾ سنڌ اندر ۽ ٻاهرين ملڪن مان تجارتي مال جي آمدرفت جي طريقن تي خيالن جو اظهار ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

اُٺ خشڪيءَ جو هڪ جيئرو جاڳندو جهاز آهي، جيڪو دنيا جي هن حصي ۾ گهڻو ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ان بابت 'ڪئپٽن مئڪمردو' هن ريت لکيو آهي تہ، "سنڌ اندر اُٺ جي ضرورت تمام گهڻي آهي. خشڪيءَ وسيلي تجارتي سامان جي ڍوئي هن جانور جي ناتي هلندي رهندي آهي. ان ڪان سواءِ بندر ڪان وني ويندي قنڌار تائين تجارتي مال جي ڍوئي بہ هن جانور ذريعي ٿيندي آهي. سندس پٺيءَ تي لڏيل سامان جو بار ٻارهن پٿرن جيترو هوندو آهي، جيڪو هر پٿر ٻن مڻن جي لڳ ڀڳ هوندو هو. هن قسم جو ڊگهو سفر رات جي وڳڙي ۾ ڪيو ويندو آهي، جنهن جي منزل سورهن ڪان ويهن ميلن جي هوندي. ڏينهن جو آرام ڪيو ويندو هو. قافلي سان گڏ ٻيا جانور ٻڪ تي هوندا هئا، پر اُنن کي جام چاريو ۽ پياريو ويندو هو. (143) انهيءَ ڊگهي سفر تي هڪ يا ٻہ اُٺ ڪونہ نڪرندا هئا، پر هڪ سؤ اُنن تي مشتمل هڪ ڊگهو قافلو هوندو هو. هن سگهاري هَڏ ڪاٺُ واري جانور کي مٿن‌ڌن، ڳانن ۽ ڳلڪوڙين سان سينگاريو ويندو هو، جن ۾ مٽيا جُڙيل هوندا هئا ۽ ٺٺونر ۽ جهابا پيا جُهلندا هئا. سندن ڪنڌن ۾ چڙا ٻڌل هوندا هئا، رات سمي هنن جو آواز چوڌاري پيو ٻُرندو هو. جنهن ڪري هڪ قسم جو رومانوي ماحول پيدا ٿي پوندو هو. انهيءَ وقت ڪيچ جو پنهون ياد اچي ويندو هو، جيڪو سنڌ جي هڪ لوڪ- داستان جو سورمو آهي ۽ پنهنجي ڀائرن سان گڏجي آيو هو. پنهنجو واپاري وَکر وڪڻي وطن ڏانهن ورڻ بدران پنهنجي دل سسئيءَ نالي هڪ سنڌي ڇوڪريءَ کي وڪڻي ويهي رهيو ۽ سنڌ ۾ رهي پيو هو.

هڪ ملڪ کان ٻئي ڏانهن تجارتي مال کڻي وڃڻ ڪري اُنَ کي پڻ اهميت ڏني ويندي آهي. سنڌ جي ڪِن علائقن جي آبهوا اُنن پالڻ واري ڌنڌي لاءِ گهڻي فائديمند آهي. اُنن جي نسل جي واڌ ويجهه لاءِ سنڌوءَ جي چوڙ وارو علائقو نهايت مناسب آهي. 'ڊاڪٽر جئمس برنس' هن باري ۾ لکي ٿو ته، ”هن غير مناسب علائقن ۾ سنڌوءَ جي چوڙ واري پٽيءَ ۾ پاليا ويندڙ اُٺ ساري ايشيا ۾ مشهور آهن. هن ملڪ ۾ تجارتي مال جي آمدرفت هن جانور وسيلي ٿيندي آهي. (144)

سنڌ جي اُٺ ۾ بي خوبي اِها آهي ته هو گاهه پاڻيءَ کان سواءِ گهڻي وقت تائين جالي سگهي ٿو. هي جانور کاري پاڻيءَ جي چَرنُ واري علائقي ۾ پاليو ويندو آهي. تنهنڪري هو بُک ڏُک جو ڏاڍو هوندو آهي. سندس خاص چارو لاڻي آهي. هن ٻوٽيءَ جي شڪل صورت به عجيب آهي، ته خوبي ۽ خاصيت به اچرج جهڙي هوندي اٿس. (145) هن علائقي جا اُٺ انهيءَ ڪري ڪونه پاليا ويندا آهن جو هي ڏُک سُک جا ڏاڍا آهن، پر هي جانور جڏهن نُنڊيو هوندو آهي ته سوارَ هن کي پنڌُ سيکاريندا آهن ۽ گهوڙي جيان هو فقط چڙهيءَ جو ڪم ڏيندو آهي. (146)

هن صوبي ۾ آمدرفت جي نقطہِ نظر بابت هڪ ڳالهه ته بلڪل واضح آهي ۽ اها آهي ته سنڌوءَ وسيلي ٿيندڙ تجارتي مال جي آمدرفت ۽ خشڪيءَ جون ڪيتريون ئي سڙڪون آهن، جن وسيلي ڪيترن ئي ملڪن جو تجارتي مال ٻوئجي سنڌ جي مختلف شهرن ۾ پهچندو آهي، جيڪو پهريائين سمنڊ رستي چوڙ واري علائقي جي بندرن تي لهندو آهي. ساڳيءَ ريت ٻاهرين ملڪن کان درياهه ۽ خشڪيءَ رستي آيل تجارتي مال بندرن تي لهڻ کان پوءِ خالي ٿيل ٻيڙين ۾ لڏي ڏيساور پڻ موڪليو ويندو هو. قديم زماني کان وٺي هندستان جو تجارتي مال سنڌوءَ جي چوڙ وارن بندرن تي لهندو آيو آهي.

معلوم ائين ٿئي ٿو ته هندستان کان سمنڊ وسيلي فقط اهو مال ايندو هو جيڪو خشڪيءَ وسيلي نِيڻ ۾ ڏکيو هو. هن قسم جي تجارتي مال ۾ ڪي خوشبودار شيون شامل هيون. ملبار جي ساموندي علائقي جو به سنڌ جي چوڙ وارن بندرن سان واپار هلندو هو، جنهن جو تعلق پڻ قديم دؤر سان

آهي. معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ ملبار مان ٻئي تجارتي مال سان گڏ ساڳ وڻ جو ڪاٺ گهرايو ويندو هو، جيڪو سنڌي مهاڻا ٻيڙيون ناهڻ ۾ ڪم آڻيندا هئا. (147) هن ڪان سواءِ اهو ڪاٺ شفار ماڻريءَ جا حڪمران ڇوٿين صديءَ ق.م ۾ گهرائيندا هئا، جيڪو سندن محلات جي تعمير ۾ استعمال ٿيندو هو. (148)

سنڌ سان هلنڙ واپار فقط هندستان تائين محدود ڪونہ هو، پر اوڀر ۽ اولهہ طرف بہ پکڙيل هو. اوڀر پاسي وينڌڙ سنڌ جي بندرن تان لڏيل سامان چين جا بندر وجي پيٺيندو هو. عرب جاگرافيدان اهڙي شاهدي ڏين ٿا تہ چيني تجارتي مال جا ڀريل ٻيڙا هر سال پابنديءَ سان سنڌ جي بندرن تي لهندا هئا، جن تي اُتان جو تيار قيمتي سامان ڀريل هوندو هو. هن باري ۾ مشهور عرب جاگرافيدان جو بيان آهي تہ، چين جا تجارتي ٻيڙا اچي ديبل تي لنگر هڻندا هئا، جيڪي چين ڪان ريشمي ڪپڙو آڻيندا هئا. هندستان جي بندرن تان خوشبودار شيون بہ وٺجي ايندا هئا، جيڪي اچي سنڌ جي بندرن تي وڪڻندا هئا. (149) اهڙيءَ ريت سنڌ وارن ستين صدي عيسوي ڌاران گجراتين سان گڏجي جاوا ۾ پنهنجو بينڪي راڄ قائم ڪيو هو. (150) اهڙيءَ ريت سنڌ جا جاوا سان بہ تجارتي تعلقات پيدا ٿي چڪا هئا. ان سان لاڳاپيل هڪ مشهور سنڌي چوڻيءَ آهي تہ، ”جي ويا جاوا تہ ٿيندا سي ساوا“ اولهہ پاسي سنڌين جو واپار ايراني نار ۽ ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن سان قائم هوندو هو.

سنڌ جو ڪپڙو حضرت عيسيٰ ع جي جنم ڪان ڪيترين ئي صديون اڳ ميسوپوٽاميا، مصر ۽ يونچ سمنڊ جي ڪنارن وارن ملڪن ڏانهن ويندو هو. انهن ملڪن وچ ۾ اهڙا تجارتي تعلقات قديم زماني ڪان وٺي قائم هئا. اُهي تعلقات گهڻو وقت پوءِ بہ رهندا آيا. ’اگارٿيڊس‘، ’پيرپيلس‘، عرب جاگرافيدانن ۽ يورپي مُهمُ جوءَ ماڻهن جون سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن بابت هڪ جهڙيون شاهديون آهن، جن جو بيان آهي تہ، سنڌ جا مٿي بيان ڪيل اولهہ پاسي وارن ملڪن سان تجارتي تعلقات قائم هئا. (151) ’ابن بطوطا‘ ٺٽي جي بندر جو ذڪر ڪيو آهي. سندس بيان آهي تہ، ”هي هڪ وڏو بندر آهي، جتي ايران، يمن ۽ ٻين ڪيترن ئي ملڪن جا تجارتي ٻيڙا

اچي بيهندا آهن.“ (152) ’ادريسي‘ بہ سنڌ ۾ ٻارهين صديءَ دوران آيو هو. جنهن ديبل تي هلندڙ تجارت جو ذڪر ڪيو آهي. سندس بيان آهي تہ، ”عمان ۽ ٻين ملڪن کان تجارتي مال سان ڀريل ٻيڙا اچي ديبل بندر تي بيهندا آهن.“ (153) ’مئنيوسي‘ قديم دؤر جي هنن بيانن جي پٺڀرائي ڪئي آهي، جيڪو پنهنجي ڪتاب ”اسٽوري ڊَ موگور“ ۾ لکي ٿو تہ، ”هو جڏهن ”سنڌي“ ۾ لٿو تہ هن ڪيترا تجارتي ٻيڙا ڏٺا جن جو واسطو ايران ۽ عربستان سان هو، جيڪي سامان لاهي ۽ چاڙهي رهيا هئا.“

يورپي واپارين جي هندستان ۾ اچڻ کان پوءِ (154) هندستان جي تجارتي مال جي گهڻي کپت شروع ٿي وئي هئي. هن ڏس ۾ سنڌ ڪنهن ٻئي هندستاني علائقي کان پٺتي ڪانہ هئي. هن کان اڳ هي ملڪ پورچوگيزي تجارت جو اهم مرڪز بڻجي ويو هو. هن قوم جا واپاري سنڌوءَ سان هاڪاري وڃي لاهور پهتا هئا. حقيقت اِها آهي تہ هي يورپي ماڻهو سنڌوءَ جي تجارتي مال جي آمدرفت مان تمام گهڻا ڏوڪڙ ڪمائيندا هئا. هن باري ۾ ’رچرڊ اسٽيل‘ لکي ٿو تہ، ”پورچوگيزن واپارين کي لاهور مان گهڻو فائدو ٿيندو هو.“ اهڙيءَ ريت سنڌ ۽ سنڌوءَ جي ڪنار وارن ملڪن جو تجارتي مال يورپ ۽ ايشيا جي پورچوگيزي مارڪيٽ ۾ پهچندو هو. (155) پورچوگيزن جي اثر گهٽجڻ سان انگريزي واپاري مٿي اُڀري آيا. هنن ماڻهن جو بہ گهڻو ڌيان سنڌو ماٿريءَ جي تجارتي مال ڏانهن هو. هنن پنهنجي پهرين واپاري ڪوٺي 1615ع ۾ سنڌ ۾ کولي هئي، جيڪا 1662ع تائين هلي هئي. انهيءَ کان پوءِ هنن جا سنڌ سان تجارتي تعلقات ختم ٿي ويا. هنن ٻيو ڀيرو سنڌ ۾ 1758ع ۾ واپاري ڪوٺي کولي هئي، جيڪا وري 1775ع ۾ بند ٿي وئي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ سياسي وڳوڙن جي وَرَ چڙهيل هئي. ان کان پنهنجي واپاري مرڪز سورت وسيلي سنڌ سان تجارتي تعلقات قائم ڪيو آيا. پوچوگيزن کان پوءِ انگريزن جي اچڻ ڪري سنڌ جي صنعت ۽ تجارت کي گهڻي ترقي ملي هئي، جيڪي هتان جو تيار مال ڪٽي يورپ ۽ آفريڪا جي مارڪيٽن ۾ کپائيندا هئا. اهڙيءَ ريت سنڌ زماني دوران تجارتي تعلقاتن وسيلي دنيا جي مهذب ملڪن سان روشناس ٿي هئي.

باب چوٿون

مغل دؤر تائين سنڌ جي واپار جو اپياس

دنيا جي مختلف قومن جي تاريخ عيسوي سن کان ٿورو اڳ واري دؤر سان تعلق رکي ٿي. ان دؤر کان پوءِ به معلوم ٿيندو ته تاريخي علم جي معنيٰ به بلڪل محدود هئي، جنهن جو اصلي مقصد شاهي ناٺ ۽ ادمبر جو مظاهرو ڪرڻو هوندو هو ۽ هر ملڪ جي بادشاهه جو تاريخ بابت اهو ساڳيو نقطءِ نظر هو. اهڙيءَ عظمت جي ڪهڙي ۽ مُنجهيل مهاجار ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي مُهم جوئيءَ کي ڪابه جڳهه ڪانه هئي. اهڙي منجهيل وايومنڊل ۾ واپار ۽ تجارت بابت معلومات فقط حالتن مان محسوس ڪري سگهجي ٿي. ڇاڪاڻ ته ان بابت ڪي به سڌيون شاهديون موجود ڪونه آهن. قديم دؤر جي دستاويزن مان تجارت جي ڏس ۾ ڪابه سڌي شاهديءَ موجود ڪانه آهي. ان جو مطلب اِهو ٿيندو ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو هن موضوع بابت معلومات گڏ ڪندو ته اها ايتري گهٽي ڪانه هوندي ۽ گهٽو ڪري اها به امڪاني اندازن تي ٻيٺل هوندي. هن کان سواءِ هڪ محقق جڏهن ايشيا جي ملڪن خاص ڪري سنڌ جي تجارت بابت کوجنا ڪندو ته کيس عيسوي سن وارين شروعاتي صدين جون پروسي جوڳو تاريخي احوال ملي ڪونه سگهندو.

سنڌ جي وڏ ۾ وڏ قديم تاريخ "چچنامو" آهي، جنهن ۾ تحرير ٿيل تاريخي احوال ڇهين صدي عيسويءَ سان تعلق رکي ٿو. اهڙين حالتن ۾ سنڌ جي معلومات لاءِ ٻين قومن جي تاريخن مان هِتان هُتان ميڙ چونڊ ڪرڻي پوندي. هن قسم جي ابتدائي مشڪلاتن ڪري هندستان جي مغل شهنشاهت واري دؤر کان اڳ سنڌ جي تجارتي تاريخ مٿاڇري ۽ اُتاچري

هوندي ۽ ان کي هِتان هُتان ميڙي چوندي ڳنڍُ ٽوپو ڪري هڪ جائِتو ڪري سگهجي ٿو.

هندستان جي مختلف مشهور ۽ قديم تذڪرن ۾ سنڌ کي ”سپت سنڌ“ ۽ ڪڏهن ”سنڌوديش“ جي نالي سان سڏيو ويو آهي. ويدن ۾ هن ڌرتيءَ کي سُڪر ۽ سٽائي واري سَدوري سرزمين سڏيو ويو آهي. هڪ هنڌ ويد جي پَٽَ يا چارڻ سنڌ کي ”ابدي جواني ۽ ازلي سونهن سڏيو آهي.“ هي سنڌ جي مختلف قسمن جي پيداوار جو ذڪر ڪري ٿو ته، ان ڏينهون ڏينهن وڌندڙ وڻج واپار جي ساراهه ڪندي ڪونه ٿو ڍاپي. (156) پر ڏک جي ڳالهه اِها آهي ته ويدن جي دؤر بابت ويساهه جوڳيءَ معلومات ڪانه آهي. محققن جو هن باري ۾ اتفاق راءِ موجود ڪونه ٿو ڏسجي. پر هن ڳالهه تي متفق آهن ته اُهي هندستان جا پراڻي ۾ پراڻا ڪتاب آهن. پر ڪن عالمن جو خيال آهي ته اهي ڪتاب 1000 ق.م کان 1500 ق.م جي وچ واري دؤر سان تعلق رکن ٿا ۽ ڪي عالم هن خيال جا آهن ته انهن ڪتابن جو زمانو مٿي بيان ڪيل دؤر کان هڪ هزار سال اڳ سان لاڳاپو رکي ٿو. جيتوڻيڪ هي سنڌ بابت نهايت قديم حوالا آهن، پر ان هوندي به ڪو متعين دؤر ڪونه ٿو ملي. ليڪن هن قسم جي مايوسيءَ هندستان جي قديم آثارن جي کاتي طرفان ڪيل کوجنا ۽ هٿ آيل لاڌ وسيلي دُور ٿي وڃي ٿي. هن کاتي سنڌ ۾ هندستان جي هڪ نهايت پراچين سڀيتا جو انڪشاف ڪيو آهي. سنڌ ۾ اهو ڪو اڪيلو قديم ماڳ ڪونه آهي، جنهن مان هن پراچين سڀيتا جا اهڃاڻ مليا آهن. پر هن ڌرتيءَ تي اهڙا پراڻا ٿرڙ تمام گهڻا آهن. جهڙوڪ: موهن جو دڙو، چانهون‌ءَ جو دڙو، جهڪر ۽ آمري (157) آهي. پر اهڙن ننڍن وڏن ثقافتي ماڳن جو تعداد سانيڪو ڪن آهي. اهڙن ماڳن وسيلي سنڌ جي تجارت بابت هڪ پروسي جوڳي ڄاڻ ملي وڃي ٿي ته ٽينءَ صديءَ دؤران اها اوسر جي ڪهڙي ڏاڪي تي هئي. موهن جي دڙي واري شهر جي اوڄ جو به قديم آثارن جي دؤر جي ناتي اهو ساڳيو زمانو آهي. حقيقت اِها آهي ته ويدن، هندستان جي مختلف تذڪرن ۽ سنڌ جي قديم آثارن جي لاڌ مان اُن قديم دؤر جي تجارت جي سولائيءَ سان سوڌي ڄاڻ ملي وڃي ٿي.

ابتدا ۾ ئي هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڏيڻ لازمي آهي تہ سنڌ جي ثقافتي ماڳن جي زماني کي ميسوپوٽاميا جي ثقافتي ماڳن جي زماني سان ملائي تحقيق ڪئي وڃي. چاڪاڻ تہ اتان جي ثقافتي ماڳن مان هٿ آيل ڪجهہ لاڏ سنڌ جي صنعت سان لاڳاپيل آهي. هتان ماڻ جون ڪي اهڙيون شيون هٿ آيون آهن جن جي خاصيتن مان پتو پوي ٿو تہ اُهي سنڌ جون نهيل آهن، جيڪي هتان جي قديم ماڳن جهڙوڪ: ”لاگاش“ ۽ ”اُمہ“ مان هٿ لڳيون آهن. هنن قديم ماڳن لاءِ چيو ويندو آهي تہ اُهي ٽينءَ صديءَ دؤران ويران ٿي چڪا هئا. (158) تنهنڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ موهن جو دڙو پنج هزار سال پراڻو آهي. ان عجيب لاڏ جي پنيرائيءَ ميٽن ۽ نڪر- ٽانوَ تي نظر اينڌڙ مرڪزي خيال وغيرہ مان محسوس ڪري سگهجي ٿو، جيڪو پڻ ساڳئي نتيجي ڏانهن اشارو ڪري ٿو. هن قسم جي دؤرن وسيلي اسان کي چڱيءَ ريت پتو پئجي وڃي ٿو تہ سنڌ جي تجارت 3000 ق.م دؤران پوري عروج تي پهتل هئي.

سنڌ جي ململ

موهن جي دڙي ۽ سنڌ جي ٻين اهڙن قديم ماڳن مان هٿ آيل شين جي آثارن تي پوري ويساهہ سان چئي سگهجي ٿو تہ، سنڌي ماڻهو ڪن شين جي تيار ڪرڻ ۾ هڪ مهان ڪاريگر هو. سنڌوءَ ماترِيءَ جي وڏي ڪاريگري ڪپڙي جي صنعت سيني ڪان نمايان آهي. هن کان سواءِ موهن جي دڙي مان ڪي ٻيون ثقافتي شيون هٿ لڳيون آهن، جن مان پڻ شاهدي ملي ٿي تہ هتي ڪپڙي اُڻڻ جو ڌنڌو عام هو، جهڙي ريت پوئين دؤر جي هندستان ۾ هو.

سُٽ ڪتڻ جا عام رواجي ۽ قيمتي چرخا پڻ انساني رهائش گاهن مان هٿ لڳا آهن. اهو امڪان ڪونہ آهي جو ڪوئي ڪپڙو پنج هزار سال سالم رهي سگهي. تنهنڪري سنڌ جي قديم ماڳن مان ڪپڙي جو ڏگهو ٽڪرو ڪونہ ملي سگهيو آهي. پر ڪپڙي جو هڪ ننڍڙو ٽڪر هٿ ضرور آيو آهي، جيڪو چاندي جي هڪ آرائشي ٽانوَ سان چنبڙيل هو. جاچ پڙتال لاءِ اِهو ڪپڙي ٽڪرو ”هندستان جي ڪپهہ واري تحقيقاتي مرڪزي

ڪميٽيءَ" جي حوالي ڪيو ويو هو. اهڙيءَ ريت اُن ڪپڙي جي چڱي ريت جاچ پرک مان معلوم ٿيو هو تہ، سنڌ جا ڪوري پنهنجي هن ڌنڌي ۾ مهان ڪاريگر هئا ۽ اعليٰ قسم جي ڪپهہ جي چونڊ ڪرڻ ۾ ذات ڏٺي هئا. ويدن جي پَٽ "ڪپهہ واري تحقيقاتي ڪميٽيءَ" جي خيالن جي پٺڀرائي ڪري ٿو. ٻڌائي ٿو تہ، "سنڌ ۾ نهايت اعليٰ ڪپڙو اُجندو آهي." (159)

هاڻي هن حقيقت کي قبول ڪيو ويو آهي تہ، سنڌ اعليٰ سوٽي ڪپڙي جي صنعت ۾ قديم دنيا ۾ مشهور ۽ معروف هئي. موجوده دؤر ۾ جهڙيءَ ريت چين چينيءَ جي ٿانون جوڙڻ ۾ مشهور آهي. تهڙيءَ ريت سنڌ اوچي ۽ اعليٰ سوٽي ڪپڙي جي صنعت ۾ ساري دنيا ۾ مٿاهين هئي. سنڌ جي سوٽي ڪپڙي کي اوچيءَ ۽ اعليٰ جنس ڪري گهڻي اهميت ڏني ويندي هئي. تنهنڪري اُن ملڪ جو نالو بہ هنڌين ماڳين وڃڻ لڳو هو، جتي اُهو ڪپڙو اُجندو هو. فرعونن جي سرزمين مصر، شهري تهذيب جي ملڪ ميسوپوٽاميا، جمهوري حڪومتن جي ماءُ يونان ۽ قديم دنيا جي خوبصورت روم ۾ سنڌ گهڻي مشهور هوندي هئي. ان کان سواءِ سنڌ قديم بابل ۾ سوٽي ڪپڙي ڪري پڻ گهڻي مشهور هوندي هئي. (160)

سنڌ جي هن سوٽي ڪپڙي کي قديم يونان ۾ "سنڌون" نالي سان سڏيو ويندو هو. عربيءَ ۾ هن ڪپڙي کي "ساتن" ۽ توريت زبور ۾ هن کي "سادن" نالي سان ڪوٺيو ويو آهي. (161) سنڌ جي هن ڪپڙي کي گهڻي اهميت ڏني ويندي هئي، جيڪو وڻن مان چونڊيل ڪپهہ ۾ اُٺي تيار ڪيو ويندو هو. 800 ق.م ۾ بابل جي حڪمران 'سنخريب' هنن وڻن لاءِ انديا ماڻهو موڪليا هئا. (اسيريا جا ماڻهو سنڌو ماٿريءَ کي انديا سڏيندا هئا.) هن حڪمران اُهي وڻ سنڌ مان آڻائي "نينوا" ۾ پنهنجي محلات واري باغ ۾ پوکايا هئا. اُنهن بابت سندس بيان آهي تہ، اُهي وڻ اُن جهليندا هئا، جنهن کي چوندي پِڃي پوءِ ڪپڙو اُٽيو ويندو هو. اُن کان پوءِ (162) 'زر زيڪس' (450 ق.م) جي زماني ۾ سنڌ جا سوٽي ڪپڙا وڏي اهميت جي لائق هوندا هئا. يونان جو مشهور مؤرخ 'هيرودوٽس' (جنهن کي تاريخ جو ابو سڏيو ويندو آهي،) سنڌيءَ فوج جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن کي سوٽي ڪپڙا پاتل هئا. (163) سنڌ انهيءَ زماني ۾ ايراني شهنشاهت جو

حصو هئي. اُن قديم سنڌ ۾ اڄوڪي سنڌ ۽ پنجاب ٻـ شامل سمجهڻ گهرجي. هن حقيقتن مان معلوم ٿئي ٿو تـ سنڌ سوٽي ڪپڙي جي صنعت ۾ گهڻي مشهور هوندي هئي ۽ دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن ڏانهن هن قسم جو تجارتي مال روانو ڪندي هئي.

سنڌ جي وينجهارن جي وٽ مڻيا

هن تجارتي وِٽ ڪان سواءِ موهن جي دڙي واري شهر جي عروج واري زماني ۾ وينجهارڪو ڏنڌو چوٽ تي چڙهيل ڏسجي ٿو، جتي وينجهار وجي قيمتي پٿرن مان مڻيانِ جوڙيندا هئا. سنڌ هن قسم جي هنر ۽ ڪاريگريءَ ۾ ڏاڍي مشهور هوندي هئي. هن قسم جي هنر ۽ ڪاريگري ناتي چانهون جي دڙي وارو شهر مرڪزي حيثيت رکندو هو. هي ماڳ موجوده نوابشاهہ شهر جي ويجهو هوندو هو.

هتي اهڙين مڻين جو گهڻو انگ مليو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تـ هي تجارتي مال فقط شهر جي استعمال لاءِ نـ پر سڄي سنڌ جي استعمال لاءِ تيار ڪيو ويندو هو. هتان اهڙا مڻيان ٻـ مليا آهن، جيڪي تياريءَ جي مختلف مرحلن ۾ آهن. ان ڪان سواءِ اهڙا گهڻا اوزار ٻـ هٿ لڳا آهن، جن وسيلي قيمتي پٿر کي کپي ڪوري مڻئي جي شڪل ڏني ويندي هئي. هن مان ثابتي ملي ٿي تـ هتي هن قسم جي ڌنڌي جو مرڪز قائم هو.

سنڌ جي قديم ماڳن تان اهڙا گهڻا مڻيان هٿ لڳا آهن، جيڪي هن ڌرتيءَ جي صنعتي پيداور سان تعلق رکن ٿا ۽ هتان جي ڪاريگر جي ڏانءُ ۽ ڏاتِ کي ڏسي هر ماڻهو اچرج ڪائيندو آهي. هن تجارتي مال جي ناهڻ ۾ وڏي سرت ۽ سچيتائيءَ جي ضرورت هوندي آهي. هن قسم جي صنعت ۾ مختلف تيهہ شيون ڪتبُ آنديون وينديون هيون، جن مان اهم عقيق، سنگ يشب، سنگ يشم، سنگ سليماني، لاجورد، فيروزو، سنگ جراحت يا سيلکڙي، چاڪ پٿر ۽ نکر جا آهن. قديم دؤر جا هي مڻيان مختلف قسمن جا آهن. جيڪي تيهن مختلف شين جهڙوڪ: ابرق يا پوڏل پٿر، رائبند، سنگ يشم نيرو، سنگ يشم ڳاڙهو، سنگ يشم پيلو، سنگ سليمانيءَ و قسم، گهڻ- رنگو سنگ سليماني، ساٿي رنگ جو فيلسپار، هيلد، پلازما،

تروپ، ڪائو پٿر، سنگِ يماني، سائي رنگ جو نيفيلائين، سنڪُ، چيني، خاڪي يا سفيد رنگ جو پٿر، بلور پٿر، زجاجي پٿر جي ليئي، ليڪن وارو پٿر، هاماتائيت (گول يا نلڪيءَ جي شڪل ۾ مختلف حصن ۾ ورهايل)، ارن جي شڪل ۾ چَڪرُ، ڊگهي نلڪيءَ جهڙو، ننڍيءَ نلڪي جهڙو، ٻنهي پاسن کان سنهون وچ تي ٿورو ٿلهو، بيضوي شڪل جهڙيءَ نلڪيءَ وانگي، چؤڪندو، بيضوي، بيضوي شڪل تي اڌ گول، تراڪڙي شڪل تي گول وغيره شين ۽ شڪلين ۾ مشتمل آهن.

ان کان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي قسم آهن جن جي درجي بنديءَ ڪري ڪانہ ٿي سگهجي. هن قسم جي مواد مان مڻين ناهڻ تي جڻ مطمعن ڏسڻ ۾ ڪونہ ٿا اچن. چاڪاڻ تہ بہ تي شيون ملائي گڏائي پڻ مڻين ناهڻ جي ڪاريگري ڏيکاري وئي آهي. اهو بہ ڏسجي ٿو تہ هڪ مڻئي کي ٻاڙهي عقيق ۽ نيري سنگِ يماني کي ملائي ناهيو ويو آهي، جنهن ۾ پنج ٽڪرا ڳنڍيل آهن. اهو مڻيو تامي جي دٻيءَ ۾ پيو هو. جيڪڏهن اُهو مڻيون پيچي نہ پوي ها تہ ڪنهن کي خبر ڪانہ پوي ها تہ اهو مختلف قيمتي پٿرن جي ٽڪرن کي پاڻ ۾ ڳنڍي ناهيو ويو آهي. ان کان علاوہ مڻين جوڙڻ جو هڪ ٻيو طريقو پڻ نظر اچي ٿو، يعني مڻين کي چمڪدار بنائڻ. نڪر جا مڻيان بہ ڏسڻ ۾ آيا آهن، جن کي چمڪائڻ لاءِ چينيءَ جو ريهو ڏنو ويو آهي. هن قسم جا مڻيان بلڪل ٿورا لڌا ويا آهن. جيڪي اڻ لڀ شين جي دائري ۾ اچي وڃن ٿا. مڻين کي چمڪدار بنائڻ واري ذات جو هڪ مثال موجود آهي، جنهن ۾ هڪ مڻئي تي چمڪ جا بہ تہ چاڙهيا ويا آهن. پهرينءَ نظر سان ماڻهو سمجهندو تہ اهو مڻيو ڪاٺي جو نهيل آهي، پر چنائي (164) ڏسڻ سان پتو پوندو تہ اهو شيشو نہ پر نڪرُ آهي، جنهن کي مٿان پهريائين پورو، پوءِ سفيد رنگ سان چمڪايو ويو آهي.

هنن حقيقتن مان چڱيءَ ريت پتو پئجي سگهي ٿو تہ ٽينءَ صديءَ جا قديم سنڌي ماڻهو مڻين ناهڻ جي ڪاريگريءَ ۾ ماهر انسان هئا.

'ڊاڪٽر مئڪي' پڻ هن ڳالهہ جي پنيرائي ڪري ٿو. هن قسم جي صنعت تي پنهنجي نقطهءِ نظر جو بيان ڪندي نتيجو ڪڍي ٿو تہ مڻين اندر

ڪڍيل سوراخ ايترا صاف ۽ لسايل آهن، جيترو مڻين جو ٻاهريون پاسو آهي. هن قسم جي هنر ۾ ذات ۽ ڏانوَ جي ضرورت آهي. چاڪاڻ ته عقيق جهڙي سخت پٿر کي گهڙڻ، ناهڻ، سوراخ ڪڍڻ ۽ ان کي لسائي سهڻو بنائڻ ۾ سُرت ۽ سُچيتائيءَ جي ضرورت آهي.

معلوم ايئن ٿئي ٿو ته هر هڪ مڻئي کي ٻنهي پاسن کان سوراخ ڪڍيو ويو آهي. ڪن مڻين ۾ ٻنهي پاسن کان سوراخ اهڙيءَ ريت ڪڍيل آهن جو اُهي مڻئي جي صفا وچ تي وڃي پاڻ ۾ ملن ٿا. هر مڻئي جي اندرئين پاسي به نهايت خبرداريءَ سان اهڙي ته پالش ڪئي وئي آهي جو اڇا يا نيم شفاف نشان ته نظر ئي ڪونه ٿا اچن. تنهنڪري پوري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌن مڻئي ناهڻ جو ڏانءُ نهايت عروج تي پهتل هو. (165) چانهون‌ءَ جي دڙي واري شهر ۾ تيار ٿيندڙ هي مڻيان رڳو سنڌ جي ماڻهن جي استعمال لاءِ تيار ڪونه ٿيندا هئا، پر هن قسم جو تجارتي مال ڏُور ڏيساور به موڪليو ويندو هو.

شنار ماتريءَ جي ڪيترن ئي قديم آثارن مان سنڌ جا نهيل مڻيان ۽ ٻيون به اهڙيون ثقافتي شيون هٿ لڳيون آهن، جنهن مان سنڌ سڀيتا جي پراچينتا ثابت ٿي وڃي ٿي. تاريخ ۽ قديم آثارن طرفان اهڙي معلوم ڪانه ٿي ملي ته سنڌ ڪهڙن ملڪن ڏانهن پنهنجا تيار ٿيل مڻيان موڪليندي هئي. پر اهڙيون ثابتيون ميسوپوٽاميا مان ضرور مليون آهن، جتان سنڌ جا ڪيترا ئي مڻيان هٿ لڳا آهن.

سنڌ جو نير

سنڌ ۾ اولهه هندستان جي ٻي اهم پيداوار نِيرُ هوندو هو، جيڪو ڏور ڏيساور موڪلڻ لاءِ سنڌ جي بندرن تي پهچندو هو. هن قسم جو روانگي واپار قديم دؤر کان وٺي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. 'لئسن' ۽ 'ولڪنسن' هن باري ۾ گهٽي کوجنا ڪئي آهي، جنهن مان ڪين هي ڄاڻ ملي آهي ته "پئرامڊ" واري دؤر کان وٺي مصر ۾ نِيرُ جو گهڻو استعمال ڏسجي ٿو.

سنڌ جون مهرون

سنڌ جي ٿرڙن (قديم آثارن جي ماڳن) مان (166) اسان کي سوڏيءَ

چاڻ ملي ٿي ته سنڌي ماڻهوءَ مُهرن ٺاهڻ جا به مهان ڪاريگر هئا. اجا تائين اهڙي ڄاڻ ملي ڪانه سگهي آهي ته اهي مُهرون ڪهڙي ڪم ۾ ڪتب آنديون وينديون هيون. امڪان آهي ته اُهي واپاري نشان يا تعويذن جي مقصدن سان ڪم آنديون وينديون هجن. پر معلوم ايئن ٿي رهيو آهي ته انهن جو استعمال اهم هو. چاڪاڻ ته انهن کي ٺاهي تيار ڪرڻ ۾ گهڻي سوچ ويچار ۽ پورهئي جي ضرورت هئي. فرات ۽ دجله واري ماٿريءَ مان ڪجھ اهڙيون مُهرون هٿ لڳيون آهن، جيڪي سنڌ جي مُهرن سان ساڳيائپ رکن ٿيون. هن حقيقت ڪري موهن جي دڙي واري سڀيتا جي قدامت جو پتو پئجي سگهيو آهي.

موهن جي دڙي ۽ سنڌ جي ٻين ٿرڙن مان اهڙيون شاهديون مليون آهن، جن جي آثارن تي چئي سگهجي ٿو ته هتي ٻيون به ڪي ثقافتي شيون جڙنديون هيون. ويدن جا اشلوڪ به عالمن کي ڪي ڳالهيون ياد ڏيارين ٿا ته انهيءَ قديم دؤر ۾ سنڌ ٻيون به ڪي تجارتي شيون ٻاهر موڪليندي هئي.

سنڌ جي گهوڙن جو واپار

اهو به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي گهوڙن پالڻ جا به ڏاڍا شوقين هوندا هئا. ويد وياس سنڌ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته، سنڌ ۾ بهترين نسل جا گهوڙا آهن. (167) پالي تحريرون به هن ڳالھ جي پنيرائيءَ ڪن ٿيون. ٻُڌن جي جتڪن جو بيان آهي ته، ”هندستان ۾ اُتر طرف ۽ سنڌ کان سوين گهوڙا آندا ويا آهن.“ (168) اجنا جتڪ، رَٿنَ واريءَ جنگ ۾ حصي وٺندڙ هڪ جنگي جوڙيَ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته، ان سورمي جي رٿُ ۾ سنڌ کان آندل به پلا گهوڙا جوٽيل هئا.“ (169) سنڌ جا گهوڙا ايڏا ته پلا هوندا هئا جو پوچ جنويا جتڪ جو بيان آهي ته، ”ٻوڌي ست، سنڌ جي هڪ نهايت پلي گهوڙي تي سوار ٿي آيو هو.“ معلوم ايئن ٿي رهيو آهي ته سنڌ قديم زماني کان وٺي پلا گهوڙا ڏور ڏيساور موڪليندي هئي.

سنڌ جي اناج جو ڏيساور واپار

انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جو ٻيو تجارتي مال اناج هوندو هو. هي

ملڪ ڪنهن زماني کان وني ڪاڻ خوراڪ جون جنسون ٻاهر موڪليندو رهيو آهي، جنهن بابت ڪي حقيقتون هيٺ بيان ڪجن ٿيون.

ويدن جو پتُ هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڪري ٿو ته، ”هن (سنڌ) کي ڏاڍي سهڻي نموني سان سينگاريو ويو آهي. هتي کاڌ خوراڪ سان لاڳاپيل شيون تمام گهڻيون ٿينديون آهن.“ (170) هتان جا ماڻهو اهڙي ججهيءَ اُپت کي ضرور ٻاهر موڪليندا هوندا. پهريائين اسان کي ججهيءَ پيداوار جو بيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو اڻ سڌو آهي. پوءِ اهڙي پيداوار جو سڌو ذڪر اچي ٿو، جنهن مان انومان ملي ٿو ته انهن جنسن کي ٻاهر روانو ڪيو ويندو هوندو.

مٿي سنڌ جي مختلف تجارتي مال جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو موهن جي دڙي واري زماني ۽ ويدن جي دؤر ۾ ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو. جيتري قدر درآمدي تجارتي مال جو تعلق آهي ته اُن بابت ڪو يقين جوڳو احوال موجود ڪونه آهي. اُن بابت ڪي اڻ سڌيون حقيقتون ۽ انومان موجود آهن، جنهن ڪري ڪجهه نه ڪجهه اطمينان ٿي وڃي ٿو. جيلاجيڪل سروي آف انڊيا جي ’سر اي. پاسڪوءِ‘ موهن جي دڙي مان هٿ آيل ڌاتن ۽ ڪاٺ سان لاڳاپيل ڀين شين جو ذڪر ڪندي ٻڌائي ٿو ته، هن ماڳ جا ماڻهو تجارتي مال جي تياري لاءِ اهڙيون ڪي شيون ٻاهران گهُرائيندا هئا، جيڪي هتي ملي ڪونه سگهنديون هيون. هن انهن شين جي هڪ پنوتري (فهرست) ڏني آهي، جيڪي موهن جي دڙي (171) واري ماڳ جي مختلف تهن تان هٿ لڳيون آهن ۽ انهيءَ قديم زماني ۾ سنڌ جيڪي شيون ٻاهران گهرائيندي هئي، جنهن ۾ سون، چاندي، ٽامون، شيهو، ٽِن وغيره شامل آهي. مختلف مٽين جي تياريءَ لاءِ قيمتي پٿر به ٻاهران ايندو هو. ڏامر، سليٽ، ڳيرڙي ۽ ڪارو سنگِ مرمر پڻ گهرايو ويندو هو.

موهن جي دڙي واري شهر جي اوّج واري زماني (3250 ق.م. کان 2700 ق.م تائين) ۾ سنڌ جي تجارت بابت مليل شاهدين مان اُن دؤر جي تجارت جو ڪاٿو ڪرڻ مشڪل آهي. پر سنڌ جا قديم زماني کان ڏور ڏيساور سان تجارتي تعلقات ضرور قائم هئا. شنار ماٿريءَ يا ميسوپوٽاميا

جي ادب ۾ سوٽي ڪپڙن جا سنڌي نالا. اُتان لڌل نِڪر جي ٽانون جون طرزون ۽ مُهرن جو نمونو ٻڌائي ٿو تہ سنڌ جا ايراني نار وارن علائقن سان نهايت قديم تجارتي تعلقات قائم هئا.

'لئسن' ۽ 'ولڪسن' مصر ۾ قديم آثارن جي تمام گهڻي کوجنا ڪئي آهي، جنهن مان هن نقطهءِ نظر جي پنيرائي ٿي وڃي ٿي تہ سنڌ ۽ مصر ۾ قديم تجارتي تعلقات قائم هوندا هئا. (172) اهڙي پڻ گواهي ملي ٿي تہ اهڙا تعلقات سڌا ڪونہ هئا، پر سابي بندرگاهن وسيلي قائم هئا. جهڙيءَ ريت 'اگارٿار سيڊس' ذڪر ڪيو آهي، جيڪو ٻي صدي ق.م ۾ اليگزينڊريا جي لائبريريءَ جو صدر هو. (173) ايئن ڪرڻ سنڌي واپارين لاءِ وڌيڪ سولو هو جو هو پنهنجو تجارتي مال عربي بندرن تي لاهي، ايراني نار ڪان ٽيندا، پنهنجي ڏيهہ ڏانهن سِڙهہ سنواريندا هئا. هن قسم جي تجارتي آمدرفت ڪري سنڌ جا واپاري سابي بندرن تان تجارتي مال ڪٽي اچي ايراني نار ۾ وڪڻندا هئا.

سنڌ جو تجارتي مال عربستان وسيلي فلسطين بہ پهچندو هو. چاڻاڪ تہ يهودي، سنڌ جي سوٽي ڪپڙي کي "ساتن" ڪري سڏيندا هئا. ان کان پوءِ جڏهن يوناني ۽ رومي مهذب قومن ۾ شامل ٿيا تہ هنن قومن جا پڻ سنڌ سان تجارتي ناتا قائم ٿي چڪا هئا. سنڌ جي سوٽي ڪپڙي جو سنڌن بولين ۾ نالو هن ڳالهہ جي شاهديءَ لاءِ ڪافي آهي تہ هتان جو اُهو ڪپڙو اُنهن ملڪن ڏانهن پڻ ويندو هو. بمبئي گزيٽيئر جو مؤلف بيان ڪري ٿو تہ، روم جا سنڌو ماٿريءَ سان واپاري ناتا هوندا هئا. هو ٻڌائي ٿو تہ هنن ٻنهي ملڪن جي تجارتي اهميت انهيءَ ڪري آهي جو انهن مان هڪ اولهہ ۽ ٻيو اوڀر واري تجارتي رستي تي قابض آهي. (174) انهن ملڪن کان سواءِ سنڌ جا افغانستان، خراسان (ايران)، ٿبيٽ (تبت)، برما، ڏکڻ هندستان ۽ نيگيريءَ سان تجارتي تعلقات هوندا هئا، جنهن ڏانهن 'سر پاسڪوءَ' بہ اشارو ڏنو آهي. هنن ملڪن مان مختلف قسمن جا ڌاتو ۽ اهي شيون گهرايون ويندون هيون جيڪي ڪاٿين مان ملن ٿيون. اهڙيءَ ريت اسان کي معلوم ٿي وڃي ٿو تہ، تاريخي دؤر کان اڳ سنڌ جا انهن ملڪن سان تجارتي تعلقات قائم هوندا هئا. (175)

سنڌ جي قديم آثارن جي ناتي مليل معلومات کان سواءِ ويد بہ ڪن حقيقتن جي شاهديءَ ڏين ٿا. پر تاريخ انين صديءَ عيسوي ۾ عرب فتح تائين سنڌ بابت بلڪل ماٺ آهي. ٻاهرين ملڪن جي ادب ۾ سنڌ بابت احوال بہ ڪو اُڙيو ٿِڙيو آهي. اهڙيءَ ريت ڪو بيو احوال بہ معلوم ڪونہ آهي، جنهن مان سنڌ جي حڪمرانن جي تاريخ جو پتو پئجي سگهي. ڪي اڻ پورا حوالا ضرور آهن، جيڪي سنڌ جي تجارت بابت اڻ سڌا اشارا آهن. موهن جي دڙي مان هٿ آيل ثقافتي شين جي احوال ۽ ويدن جي بيانن کان پوءِ ايران جي حڪمران 'دارا' جي دؤر جون لکتون موجود آهن، جيڪو 522 ق.م کان 486 ق.م تائين اُن ملڪ جو شهنشاهہ هو. مذڪورہ لکتون ٻڌائين ٿيون تہ سنڌ، ايران جي ويهين سٽرپئي يا دارا جي ايراني شهنشاهت جي ڏَن ڀرڻ وارو ويهيون ملڪ هو. (176)

يونان جو مشهور مؤرخ 'هيرودوٽس' ٻڌائي ٿو تہ، هي ويهون ملڪ دارا جي ايامڪاريءَ دوران ايران سان ملايو ويو هو." هن 'اسڪائي لئڪس' کي حڪم ڪيو هو تہ هن ملڪ جي جاچ پڙتال لاءِ گنڌارا واري طرف کان مُهم جي شروعات ڪئي وڃي. 'هيروڊوٽس' جو ايران بابت ڏنل حال احوال نهايت اهم آهي، جيڪو سنڌو ماٿريءَ سان تعلق رکي ٿو. هي ٻڌائي ٿو تہ، سنڌ، ايران شهنشاهت ۾ ڏَن ڏيڻ وارو هڪ اهم علائقو آهي، جيڪو سون جا 360 ايوبائڪ ٽئلينٽ ادا ڪندو هو. اهو خراج ايران حڪومت ۾ شامل هر علائقي کان تمام گهڻو هو، جيڪو ان وقت ڏهہ لک اسٽرلنگ پائونڊ جي برابر هو. (177) اهو خراج سون جي شڪل ۾ ڏنو ويندو هو. اچرج انهيءَ ڳالهہ تي آهي تہ سالياني خراج لاءِ سنڌو ماٿريءَ جا ماڻهو ايترو گهڻو سونُ ڪٿان آڻيندا هوندا؟ انهيءَ بابت فقط اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ ايترو سون فقط تجارت وسيلي ڪمايو ويندو هو.

'ڊاڪٽر راڌا ڪمور مُڪرجي' گُپت دؤر کان اڳ هندستان ڏانهن سونُ اچڻ جو پروسي جوڳو احوال بيان ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو تہ، سنڌ ڏانهن ڇهين صدي ق.م ۾ ايتري سون جو اچڻ سنڌس تجارت ڪري هو. هي ملڪ ساري دنيا ۾ پر خاص ڪري روم کي آرائشي سامان ڏيندو هو ۽

اڪيلي سر 'دارا' کي تمام گهڻو خراج ادا ڪندو هو، جيڪو سڀني ايشيائي ملڪن کان ملندڙ خراج جو ٽيون حصو هوندو هو. (178)

خراج جي وڏيءَ رقم جي ادائگيءَ مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ سنڌ جو واپار نهايت عروج تي هوندو هو، جنهن ڪري سنڌ جا واپاري تمام گهڻو نفعو حاصل ڪندا هئا. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هن سنڌو ماٿريءَ کي فتح ڪرڻ جي ارادي سان 'اسڪائي لئس' کي جاچ پڙتال جي مُهم تي موڪليو هو.

'ڊاڪٽر بريسٽيڊ' بہ هن ڳالهہ ڏانهن اشارو ڏنو آهي تہ، ايران جي شهنشاهہ کي سنڌ جي وسيع تجارت موهي وڌو هو ۽ 'اسڪائي لئس' کي اهڙي مُهم تي روانو ڪيو هئائين. هو ٻڌائي ٿو تہ، اها دارا جي تدبرُ جي نشاني هئي جو هُو اهو اهم ڪم ڪري وڏي سامونڊي طاقت بڻجي پيو هو. (179) ٻاهرين تاريخي دستاويزن مان هيءَ حقيقت معلوم ٿي وڃي ٿي تہ ڇهين صديءَ ق.م دؤران سنڌ جي تجارت نهايت عروج تي هئي.

سنڌ جي تجارت بابت ٻيو حوالو 'سڪندر' جي ڪاهہ جي معلومات مان ملي وڃي ٿو، جيڪا هن چوٿين صديءَ ق.م دؤران سنڌ تي ڪئي هئي. اِها پڪ ڪانہ آهي تہ اُن زماني ۾ سنڌ جو راجا ڪير هو؟ پر جابلو علائقي جي هڪ راجا جو نالو 'سامبو' ٻڌايو وڃي ٿو. 'ائرين' سڪندر جي جنگي مُهم جي ناتي سنڌو ماٿريءَ جي جن جڳهن جا نالا ٻڌايا آهن سي ايماندار عالمن جي اڻٿڪ ڪوشش سان سڀ سڃاتا ويا آهن. اها حقيقت ڪٿي ڪيئن بہ هجي پر سڪندر جي جنگي مهم مان ڪي ڳالهيون پڻ معلوم ٿيون آهن. هن ڳالهہ کان تہ ڪنهن بہ صورت ۾ انڪار ڪري ڪونہ ٿو سگهجي ۽ مڃڻو پوندو تہ سڪندر، سنڌ آيو هو. هن حقيقت کي بہ تسليم ڪرڻو پوندو تہ سڪندر جي فوج سنڌوءَ وسيلي سفر ڪري هيٺ رواني ٿي هئي. ان کان پوءِ هو انهن ٻيڙين وسيلي هاڪاري ايراني نار پهتو هو، جيڪي هن سنڌ مان هٿ ڪيون هيون. 'ائرين' تي حقيقت کي وڌائي پيش ڪرڻ جو الزام مڙهي ڪونہ ٿو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ سندس بيان آهي تہ، سڪندر سان گڏ 800 ٻيڙيون هيون، جن ۾ فقط ٽيهہ جنگي ٻيڙا هئا ۽ باقي اُهي ٻيڙيون هيون جيڪي سنڌوءَ ۽ سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان

هاڪارينديون هيون. جڏهن تہ سيني کي معلوم هوندو تہ ميسيڊوني فوج 124000 جنگي جوڌن تي مشتمل هئي. ان کان سواءِ سنڌ ۽ پنجاب وٽ سامونڊي فوج موجود ڪانہ هئي. (180)

ٻيڙين جو تعداد. انهن جي ڪشادگي ۽ سڪندر، جنهن مقصد سان انهن ٻيڙين کي ڪٺو ڪيو هو، تنهن مان سوڌي ڄاڻ ملي ٿي تہ سنڌوءَ جي ڪنار وارن علائقن جي تجارتي ترقي انتهائي ڏاڪي تي پهتل هئي. قائم ڪيل هن اندازي جي 'ڊاڪٽر ونسينٽ' جي پيش ڪيل نقطہ نظر تائيد ڪئي آهي. هن پنهنجي راءِ جو اظهار ڪندي هن ريت لکيو آهي تہ، "گهڻن ماڻهن کي (جن سڪندر سان گڏ درياءَ مان هاڪاريو هو.) سامونڊي ڪناري واري تجارت جي پوري پوري ڄاڻ هئي. سڪندر پنهنجي تجسس واري طبيعت هئڻ ڪري ڪانئن گهڻي پڇا ڳاڇا ڪئي هئي ۽ هنن کان ججهي معلومات حاصل ڪري ورتي هئائين. جيڪي هن جي انهن ارادن کي پايہ تڪميل تي پهچائڻ لاءِ ضروري هو، جن تي هو گهڻي عرصي کان ونئي سوچي ويچاري رهيو هو. (181) هي بہ ان وقت جي سنڌ جي ترقي يافتہ تجارت بابت هڪ ان سڌي شاهدي آهي.

سنڌ گهڻو عرصو يوناني راڄ سان گڏ رهي ڪانہ سگهي هئي. 'سڪندر' جي وفات کان پوءِ هندستان وارا علائقا 'سليوڪس' جي حڪمرانيءَ ۾ شامل ٿيا هئا. ان کان ڪجهہ عرصو پوءِ 'سليوڪس' ۽ مگڌيا جي راجا 'چندرگپت موريا' جي وچ ۾ ناهہ ٿيو هو. جنهن مطابق 'سڪندر' جا فتح ڪيل هندستان وارا علائقا موريا شهنشاهت ۾ شامل ڪيا ويا هئا. سنڌ. مگڌ جي راڄڌاني 'پاٽلي پتر' کان گهڻو پري هئي. جيڪو موجودہ ڏڙ جي پٽنا جي ويجهو هو. تنهنڪري سنڌ تي ضابطو قائم رهي ڪونہ سگهيو. ٿوري عرصي کان پوءِ هي ملڪ باختريا جي حڪمران 'ڊميٽرس' جي حڪمرانيءَ ۾ شامل ٿي ويو. (182) جنهن کي هن 190 ق.م کان 180 ق.م جي وچ واري عرصي دوران آريانا فتح ڪري پٽرياميسس اڪري نہ رڳو پاتالني يا سنڌ فتح ڪئي، پر ڪانياواڙ ۽ سورت وارا علائقا بہ پنهنجي حڪومت ۾ شامل ڪري ڇڏيا هئا. هن اهي علائقا واپار ۽ تجارت کي نظر ۾ رکي فتح ڪيا هئا. هن حڪمران ريشم جي

ڪاروبار تي دنگي جمائڻ لاءِ پامير جي ڪاڇي واري جُوءِ تي قبضو ڪيو هو. سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ کي هن ارادي سان فتح ڪيو هئائين ته جيئن سنڌوءَ جي آمدرفت تي قبضو ڪري سگهجي. ٿوري وقت کان پوءِ باختري يونانين کي ستين ۽ ساڪا حڪمرانن، چين ۽ هندو ڪُش واري جُوءِ مان ڌوڏائي ڪڍيو. (183) پوءِ سنڌو ماٿريءَ جي هيٺئين جُوءِ مان به کين نيڪالي ڏني وئي هئي. هنن کان پوءِ پارٿين حڪمرانن جو وارو آيو. (184)

پيريپلس جو يوناني مصنف به هن دؤر ۾ سنڌ آيو هو. جنهن جي نالي جي خبر ڪانه آهي. هن سنڌ کي انڊو- سوٿيا نالي سڏيو آهي. ان کان سواءِ هو سنڌ جي مينگر شهر کي هنن حڪمرانن جي راجڌاني ڪوٺي ٿو. (185) هو پنهنجي خيال جو وڌيڪ اظهار هن ريت ڪري ٿو ته، ”هي ملڪ پارٿين خاندان جي حڪمرانيءَ هيٺ آهي. جيڪي هن ملڪ تي قبضي ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي سان وڙهي رهيا آهن. (186) ان کان پوءِ واري تاريخ ٻڌائي ٿي ته هر حڪمران ٻئي کي ڀڄائي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حضرت عيسيٰ جي جنم کان ٿورو اڳ ۽ ٿورو پوءِ هن خاندان جي چاليهن ڄڻن اُن وقت جي سنڌ (سنڌ ۽ پنجاب) کي پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو هو.

سنڌ مان ميسوڊوني فاتح جي وڃڻ کان پوءِ هي ملڪ هڪ وڏي ڏچي ۾ ڦاسي ويو هو. هن ڌرتيءَ تي قبضي ڪرڻ خاطر هڪ حڪمران ٻئي کي ٽڙي پنهنجي راڄ جمائڻ لاءِ جاکوڙيو آهي. انهن وڳوڙي وايومنڊل ۽ ٽڪرين ڦيرگهير جو لازمي نتيجو اهو ٿيو هوندو جو سنڌ جي تجارت کي ڪاپاري ڌڪ لڳو هوندو. جيڪا نهوڙجي ناس ٿي وئي هوندي. پهرين صدي عيسويءَ جو پيريپلس جو مصنف اسان کي ٻڌائي ٿو ته، اُن وقت انڊو- سوٿيا تي پارٿين قابض هئا ۽ سندس زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ هڪ بندر هو، جنهن کي هو ”باربريڪم“ سڏي ٿو. جيڪو مارڪيٽ وارو هڪ شهر هو. (187) پر معلوم ائين ٿئي ٿو ته جنهن شهر کي هي مصنف مارڪيٽ سڏي ٿو سو حقيقت ۾ اُهو ماڳ آهي. جتي تجارتي مال واپاري ٻيڙن مان لهندو ۽ چڙهندو هو ۽ ٻاهر موڪليو ويندو هو. مصنف وڌيڪ لکي ٿو ته ”هن جي پرسان خشڪيءَ تي سوٿيا جي راجڌاني ’مينگر‘ آهي. جهاز لنگر هنيو پاڻيءَ ۾ بيٺا هوندا آهن. پر هنن جو آندل سارو تجارتي مال

مينگر ڪجي ويندو آهي. هن ملڪ جي هيءَ راجڌاني سمنڊ کان پري خشڪيءَ تي واقع آهي. پر درياهه هميشه سندس ڪنار سان وهندو رهيو آهي." (188)

'سڪندر' هنان شهر پٽالا کي گهٽي اهميت ڏني هئي. جڏهن ته پيريپلس جو مصنف مينگر کي اهم سمجهي ٿو، جنهن کان پوءِ نئي جو نالو وجڻ لڳو ۽ جيستائين تجارتي مال جي آمدرفت سنڌوءَ وسيلي هلندي هئي، تيستائين نئو هڪ اهم شهر سمجهيو ويندو هو. سمنڊ کان پري خشڪيءَ تي بندر جو هجڻ هنان جي ماڻهن جي ڏاهپ جي علامت آهي. چاڪاڻ ته ساموندي ڪناري ويجهو موجود بندر گهٽيءَ ترقي ڪري ڪونه سگهندا آهن. هڪ ته درياهه سدائين پيو پنهنجا رُخ بدلائيندو آهي. پيو ته سمنڊ ويجهو بندر، ساموندي ويرين ۽ لهرين جي ضد ۾ هوندا آهن. پيريپلس وسيلي اسان کي هي اهم معلومات ملي ٿي ته، سنڌي ناکٽا چوماسي جي هوائن دوران سڙهه سنياڻيندا هئا ۽ تجارتي مال سان بيڙا پري ڪارو ڪيڙيندا هئا. آخر ۾ هو برآمدي ۽ درآمدي تجارتي مال جي هڪ پنوتري (فهرست) ڏئي ٿو، جيڪو باريبڪم بندر تي لهندو ۽ چڙهندو هو. سنڌ بئي تجارتي مال کان سواءِ هي شيون ٻاهران گهرائيندي هئي. جهڙوڪ: سنهو ڪپڙو، ٻن جنسن مان نهيل ڪپڙو، تصويرن وارو ڪپڙو، پکراج، مرجان، عنبر، ڪوٽر، لوبان، شيشي جو سامان، چاندي ۽ سون جون ڏِتيون ۽ ٿورو گهڻو شراب. (189)

درآمدي مال جي هن پنوتري مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو ته سنڌ اُهو واپاري وِکر پهرين صدي عيسويءَ ڌاران گهرائيندي هئي. پر گهرايو ويندڙ ڪپڙو اهڙو هو جنهن ۾ ٻن مختلف جنسن جو سٽ ڪتب آندو ويندو هو ۽ اُن گڏيل ڪپڙي کي "Spurious" نالي سڏيو ويو آهي.

مصر ۽ ميسوپوٽاميا ۾ هڪ قسم جي سِٽيءَ مان ڪپڙو اُٽيو ويندو هو، جيڪو پهرين عيسويءَ واري دؤر ۾ سنڌ درآمد ڪندي هئي. پر جيتري قدر تصويرن واري ڪپڙي جو تعلق آهي ته، منهنجي خيال ۾ اهو مختلف رنگن ۾ پرت پريل ڪپڙو هوندو هو. پر ڪٿليڪو وانگي چُريل ڪونه هوندو. هن قسم جو پرت پريل ڪپڙو قديم دؤر کان مصر ۽ بابل کان

سنڌ ۾ ايندو هو. پڪراج ڳاڙهي سمنڊ وارن بيٽن کان ايندو هو. جڏهن تہ مرجان پونچ سمنڊ جي اُلهندي واري پاسي کان سنڌ ۾ ايندو هو. (190)

'پليني،' مطابق هي،ءَ شي، سنڌ ۾ تمام گهڻي ڪُتبُ آندي ويندي هئي. سنڌ ۾ هن کي قيمتي پٿرن کان بہ وڌيڪ اهم سمجهيو ويندو هو. اُن جو رنگُ انساني کَلَ جهڙو سانورو هوندو هو، جيڪو تاڪڻ سان سفيد ڪپڙي تي ڏاڍو نهندو هو. (191) پيريپلس جي بيان مطابق، اُهو تجارتي مال باربريڪم، باري گازا (پڙوچ) ۽ مزيرس جي بندرن تي لهندو هو. موجوده دؤر جو سندس نالو "Cogranganore Surae" آهي، (192) جيڪو ڏکڻ وچ ايشيا کان ايندو هو ۽ عربي ۽ ايراني بندرن وسيلي هلندو اچي سنڌ پهچندو هو.

لوبان (فرئنڪنسينس) اِٿوپيا ۾ پيدا ٿيندو هو، جيڪو اُتان اچي عربي بندرن تي لهندو هو. سندس البان نالي ڪري سمجهيو هو تہ اهو عرب ملڪن ۾ پيدا ٿيندو آهي. (193) پر سنڌ ۾ انهن ٻنهي ملڪن کان ايندو هو. ڇاڪاڻ تہ هن ملڪ جا ٻنهي ملڪن سان تجارتي تعلقات هوندا هئا. شيشو قديم دؤر کان وني فونيشيا، مصر ۽ سري لنڪا ۾ ناهيو ويندو هو. (194)

اهو پتو ڪونہ ٿو پوي تہ سنڌ اهو تجارتي مال ڪٿان گهرائيندي هئي. ڇاڪاڻ تہ هن جا انهن سڀني ملڪن سان واپاري ناتا هوندا هئا. جيتري قدر سنڌ جي پهرين صدي،ءَ عيسوي،ءَ جي برآمدي تجارتي مال جو تعلق آهي تہ پيريپلس جن شين جو ذڪر ڪري ٿو، انهن ۾ ڪوسٽس، گگر، لائڪم، فيروزو پٿر، لاجوَرد، سنڌ، سيريوڪنس، سوتي ڪپڙو، ريشمي ڌاڳو ۽ نير شامل آهن. ڪوسٽس ڪشمير ۽ اُن جي پرپاسي وارن ملڪن ۾ ٿيندو هو، جيڪو روم ۽ چين ۾ خوشبو طور ۽ ڪڏهن گرم مصالحي طور استعمال ٿيندو هو. (195) روم ۽ چين ۾ هن وِٽ جو وڏو قدر هوندو هو، جيڪو سنڌ جي بندرن تان اوڏانهن روانو ڪيو ويندو هو. (196) هي شي، نهايت قيمتي هوندي هئي. هتان جا ماڻهو اها شي، يوناني جنرلن کي سوکڙي،ءَ طور ڏيندا هئا. جيڪي وري پنهنجي وطن موڪلي ڇڏيندا هئا. (197) اِج ڪلهہ بہ اها ساڳي،ءَ وِٽ هندستان جي بندرن تان چين ۽ ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن ڏانهن موڪلي وڃي ٿي. (198)

گگر بہ هڪ خوشبودار شيءِ آهي، جنهن جي رومي ملڪن ۾ گهڻي

کپت هوندي هئي. هيءَ شيءِ هندوڪش جبل کان وٺي هندي وڏي سمنڊ تائين سيني ملڪن ۾ اُپائي ويندي هئي. جيڪا عرب بندرن تان ٿيندي اوڏانهن پهچندي هئي. سنڌ جي بندرن کي هن تجارتي مال ني وڏو نفعو ملندو هو. جيڪو ٽن دينارن ۾ هڪ پائونڊ ملندو هو. ڪان ڪان به روم جا ماڻهو چڱيءَ ريت واقف هئا. (199) اهو تجارتي مال به سنڌ جي بندرن تان چڙهندو هو.

همالي جي جابلو علائقن ۾ باربيري نالو هڪ ٻوٽو ٿيندو آهي، جنهن مان هي شيءِ اُپائي ويندي هئي. هن ٻوٽي جي پاڙن ۾ ڏانديـن مان ڦڪو رنگ جوڙيو ويندو هو. جڏهن ته ان جي پاڙن ۽ ميوي کي قبضيءَ جي دوا طور ڪم آندو ويندو هو. (200) هي شيون روم ۾ ايتريون ته گهڻيون هيون جو هرڪيولانم ۽ پامپي جي کنڊرن مان اهڙا ٿانوَ مليا آهن، جن ۾ لائڪم. سنڌ ٻوٽيءَ جون پاڙون ۽ نارد پيل هيون. بيان ڪيل چوٽين وٽ دوا طور ڪم ايندي هئي ۽ روم وارا هن کي قبض ڪُشا طور ڪم آڻيندا هئا ۽ خوشبو طور به استعمال ڪندا هئا.

هي ٻوٽو اوڀر هندستان ۾ تمام گهڻو ٿيندو آهي ۽ خاص طور تي پنجاب ۾، جيڪو قديم زماني ۾ باربريڪم بندر تان ٻاهر موڪليو ويندو هو. (201) فيروزو پٿر خاص طور تي خراسان ۽ نيشاپور مان ملندو هو. اهو قيمتي پٿر جابلو لِڪن ۾ اچي سنڌ پهچندو هو ۽ اُتان جي بندرن تان ٻاهر موڪليو ويندو هو. شڪارپور ۾ ارڙهينءَ ۽ ٻوءِ وارين صدين ۾ هن قيمتي پٿر جو گهڻو واپار هلندو هو. (202)

لاجورد پٿر به ساڳئي طرف کان سنڌ ۾ ايندو هو، جيڪو پوءِ مصر ۽ اُن جي پرپاسي وارن ملڪن ڏانهن موڪليو ويندو هو. هي شيءِ اتي گهڻ گهڻي طور ڪم ايندي هئي ۽ رنگ طور به ڪم آندي ويندي هئي. (203) جيتري قدر ڪپڙي جو تعلق آهي ته اهو ململ جو ڪپڙو قديم سنڌ ۾ اُجندو هو، جنهن کي موجوده دؤر ۾ سنڌ ۽ پنجاب سڏجي ٿو. پيريپلس واري زماني ۾ پٽ يا ريشم فقط چين کان ايندو هو. جيڪو ٻن رستن وسيلي ٻاهر موڪليو ويندو هو. هڪ خشڪيءَ وارو رستو اهو هوندو هو، جيڪو ڪاراڪرم وسيلي ڪشتي کي سنڌوءَ سان ملائيندو هو. (204)

قديم دؤر کان وٺي چين جو پٽ سنڌ جي بندرن وسيلي اولهه جي ملڪن ڏانهن ويندو هو. پر اولهه هندستان تي سڪندر جي حملي کان پوءِ چين جون حالتون بدلجي ويون هيون، جيڪا مختلف حصن ۾ ورهائجي وئي هئي. اُتي رهندڙ ساڪا ۽ ٻين قبيلن جي ماڻهن اُهي رستا بند ڪري ڇڏيا، جن وسيلي اهو پٽ ڪجهه سنڌ پهچندو هو. تنهنڪري چين مجبور ٿي اهو تجارتي مال خشڪيءَ وسيلي ايراني نار ڏانهن روانو ڪرڻ لڳو هو. (205)

اهڙيءَ ريت پٽ اچي سنڌ پهچندو هو، جيڪو پوءِ پيريپلس دؤر ۾ عرب ۽ ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن ڏانهن موڪليو ويندو هو ۽ اِهو اڳتي وڃي يونان سمنڊ ۾ پهچندو هو. (206)

نير، قديم زماني کان وٺي اولهه هندستان جي پيداوار رهيو هو. هي تجارتي مال اتر طرف خراسان ۾ ڏيڻ ڪيندو هو. ان کان سواءِ عرب، مصر ۽ ان جي ويجهو ٻين ملڪن ۾ انهيءَ جي ڏاڍي طلب هوندي هئي، جنهن کي رنگ ۽ دوا طور ڪم آندو ويندو هو.

'پليني' ڏنو هو ته هن وقت کي ماڻهو سور کي گهٽائڻ لاءِ ڪم آڻي رهيا هئا. ان کان سواءِ ڏڪڻ، ڪنبڻ وري تڪليف ۾ ٻئي هيءَ وٽ استعمال ڪئي ويندي هئي. (207) هي تجارتي شيءِ رنگ کان سواءِ سور گهٽائڻ واسطي دوا طور ڪم آندي ويندي هئي. 'پليني' ڏنو هو ته مصر ۾ نير کي رنگ طور به ڪم آندو ويندو هو. هن حقيقت مان معلوم ٿئي ٿو ته نير مصر ۾ گهڻي وقت کان وٺي ڪم آندو ويندو هو. (208)

پيريپلس ناتي سنڌ جي برآمدي ۽ درآمدي تجارتي مال جي مٿين تجزئي مان چڱيءَ ريت محسوس ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ پهرين صديءَ ۾ اهو تجارتي مال درآمد ۽ برآمد ڪيو آهي. جيڪو هي ملڪ قديم دؤر کان وٺي ٻاهر موڪليندو ۽ گهرائيندو رهيو آهي ۽ انهن ساڳين مان واپار ڪندو رهيو آهي. جن مان هن جا قديم واپاري تعلقات هئا. پر واپاري مال جي نالن ۾ ڪجهه اضافو ڏسجي ٿو. پر ٻئي شاهدي نه ملڻ ڪري انهن شين کي درآمدي برآمدي تجارتي مال جي فهرست ۾ شامل ڪونه ڪيو ويو آهي. پيريپلس جي هتان هلڻ وڃڻ کان ٿورو پوءِ سنڌ تي ڪشن گهرائي

جو راڄ شروع ٿيو هو. هن دؤر جا بيشمار سڪا موهن جي دڙي واري ٻڌ اسٽوپا مان هٿ لڳا آهن، جيڪو هن قديم ماڳ جو صفا مٿيون تهہ آهي. ان کان سواءِ سنڌ جي ٻين ثقافتي ٿاڪن تان پڻ مليا آهن.

نيٺ اهو وقت بہ اچي ويو جو سنڌو ماٿريءَ مان ڪشن جي راڄ جي بہ پڄاڻي آئي. هنن کان پوءِ چئين عيسوي صديءَ ۾ (209) هن ماٿريءَ تي سفيد هُن لوڪن جي حڪومت شروع ٿي. هنن چيني ماڻهن هتي اچڻ سان سنڌ ۽ ڪڇ جي ماڻهن کي ايذو ٿائي تپائي ڪنيو جو هنن پنهنجا ڏاڏاڻا ڏيهہ ۽ اباڻا ڪک ڇڏي وڃي بحرين ۾ پنهنجا اجها اڏيا. (210) سنڌن راڄ بہ گهڻو جٽاءُ ڪونہ ڪيو. اُها صدي اڃا گذري ئي ڪانہ هئي جو هن ڌرتيءَ جي راءِ گهراڻي جي راجائن سنڌو ماٿريءَ تي راڄ ڪرڻ شروع ڪيو. هنن سنڌي حڪمرانن پنهنجي راڄ جو ڏنگ گهڻو وڌايو هو. اُتر طرف سنڌن حڪومت جي سرحد ڪُردن جي جبل ۽ ڪيڪانان تائين هئي ۽ ڏکڻ ڏانهن ديبل ۽ سمنڊ تائين، اوپر ڪشمير ۽ اولهہ مڪران تائين پکڙيل هئي. (211) راجا وٽ تمام گهڻي دولت هئي. (212) هن پنهنجي ملڪ کي چئن انتظامي حصن ۾ ورهايو هو، جهڙوڪ: برهمڻ آباد، سيوستان، اسڪلندا ۽ ملتان، جن تي گورنر مقرر ڪيا ويا هئا. راجا ۽ سندس مقرر ڪيل گورنر انتظامي طور ڏاڍا ڏاها هئا. هن پنهنجي رعيت کي تحفظ ڏيڻ ۽ خوش رکڻ لاءِ وسان ڪونہ گهٽايو هو. اهڙيءَ ريت جو هتي اهڙو ڪو ماڻهو ڪونہ هو جيڪو سنڌ جي حڪمران جي ملڪي حدن خلاف ڪجهہ سوچي سگهي. (213)

سنڌ جي حڪومت اهڙي سهڻي طريقي سان هلي رهي هئي، جو ايران جي نيمروز جي بادشاهہ مڪران جي طرف کان حملو ڪيو. (214) سنڌ جي فوج کي اهڙي خبر ڪانہ رهي، پر پوءِ هنن ڏاڍي بهادري ڏيکاري ۽ مڙسيءَ سان دشمن کي منهن ڏيندا رهيا. نيٺ سنڌن هارائي. راءِ سهيرس کي هڪ تير لڳو ۽ مري ويو. ان کان پوءِ ايراني موٽي هليا ويا. اهو ڌرائي ملڪ طرفان اولهہ پاسي کان پهرين ڪاهہ هئي. اهڙيءَ ريت اولهہ کان حملا هلندا رهيا ۽ نيٺ 711ع ۾ سنڌ، مسلمانن هٿان فتح ٿي وئي.

مسلمانن جو پيغمبر محمد (ﷺ) 570ع ۾ مڪي ۾ ڄائو هو. هن پنهنجي تجربي ۽ تبليغ وسيلي 629ع ڌاران ساري عربستان واري اپيٽ جي

ماڻهن کي مسلمان ڪري چڪو. انهيءَ زماني ۾ پاڻ سڳورن رومي حڪمرانن ڏانهن خط لکيا هئا ۽ کين چتاءُ ڏنو هئائين تہ جيڪڏهن هو سچي دين کي قبول نہ ڪندا تہ تباهہ ٿي ويندا. جيڪو الله طرفان نازل ڪيل قرآن تي دارومدار رکي ٿو. هن عظيم شخصيت پنهنجي ساري زندگي اخوت ۽ مساوات جي تبليغ ڪئي هئي ۽ عملي اخلاق جو مظاهرو ڪيو هو ۽ مسلمانن کي هدايت ڪئي هئي تہ انسان ذات کي ڪهڙي طريقي سان ظلم ۽ ڏاڍ کان نجات ڏياري سگهندا ۽ انهن کي انساني اخوت، پائيچاري ۽ روحانيت کان واقف ڪري سگهندا. 632ع ۾ سندن وفات کان پوءِ سندن خليفن هن ڪم کي اڳتي وڌايو ۽ ظلم ۽ ڏاڍ جي پيڙهيل ماڻهن کي روشني کان آگاهہ ڪندا رهيا ۽ پنهنجي اعليٰ مقصد لاءِ دل جي گهرائين سان ڪوششون ڪندا رهيا.

عربستان جا ويجها پاڙيسري ملڪ ميسوپوٽاميا، ايران ۽ مصر هئا. هنن ملڪن جون معاوضي تي وڙهندڙ فوجون مسلمان لشڪر سان پُڄي ڪون سگهيون، جيڪي اٽل ارادن ۽ بُلند حوصلن جا مالڪ هئا. هنن مؤمنن جا ڳاٽ نبي صلي الله عليہ وسلم جي ڏنل سکيا ڪري اوچا هئا، جيڪي اسلام خاطر پنهنجا سِر ترين تي رکي قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئا، جيڪي ڏکن ۾ پيڙهيل انسان ذات کي نجات ڏيارڻ لاءِ اُتاولا هئا.

عرب، سنڌ جي نالي کان پڻ واقف هئا. ڇاڪاڻ تہ هنن بنهي ملڪن جا پاڻ ۾ تجارتي ناتا قائم هئا. انهيءَ زماني ۾ 'عثمان بن ابي العاص ثقفي' کي بحرين جو گورنر مقرر ڪيو ويو، جنهن پنهنجي ڀاءُ 'مغيرہ بن ابي العاص' کي ديبل تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو، جيڪو سنڌ جو سامونڊي بندر هو. انهيءَ حملي ۾ عربن کي فتح ۽ ديبل وارن کي شڪست نصيب ٿي هئي. پر مغيرہ هن مهم دوران مارجي ويو هو.

"فتوح البلدان" جو مؤلف هن مُهم جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ، عمان جي سامونڊي ڪناري کان سنڌ جي بندر تائين سفر جو سارو رستو واپارين کي قديم دؤر کان معلوم هو. تنهنڪري 'ابي العاص' دليريءَ جو مظاهرو ڪيو هو. (215) هن واقعي کان پوءِ سرحدي حملا شروع ٿي چڪا هئا، جيڪي خشڪي ۽ سمنڊ وسيلي ڪيا ويا هئا. پر اهي اٺين صدي عيسويءَ

جي مَند تائين ناڪام ٿيندا رهيا. ان کان پوءِ سنڌ کي عرب حڪمرانيءَ سان سان ملايو ويو هو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان پاڻيءَ جي ڌاڙيلن جو آزار وڌي ويو هو. جيڪي هر ايندڙ ويندڙ ٻيڙي ڦُري ڦُري ناس ڪري ڇڏيندا هئا. اهڙيءَ ريت سري لنڪا جي راجا طرفان اسلام جي خليفي ڏانهن موڪليل سوکڙيون پاکڙيون به هن ڌاڙ کان بچي ڪونه سگهنديون هيون.

وقت جي خليفي جڏهن هيءَ ڳالهه ٻُڌي ته سنڌ جي راجا ڏاهر ڏانهن اهڙي شڪايت لکي موڪلياتين ته سري لنڪا کان ايندڙ ٻيڙين ۾ ڪي حاجي مسافر سوار هئا. ان کان سواءِ سري لنڪا جي راجا هن ڏانهن سوکڙيون موڪليون هيون، جيڪي پڻ انهن ٻيڙين ۾ موجود هيون. جڏهن اُهي ٻيڙيون سنڌ جي ساموندي حدن ۾ پهتيون ته ساموندي ڌاڙيلن ڦري ورتيون آهن. سندس هن خط تي سنڌ جي راجا ڪو ڌيان ڪونه ڏنو. ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي طاقت جي نشي ۾ غرق هو ۽ سندس ملڪي سرحدون محفوظ سمجهي رهيو هو. خليفو سندس اهڙي بي پرواهيءَ ڏسي ڪاوڙجي پيو ۽ "محمد بن قاسم" جي سربراهيءَ ۾ عرب ڪُمڪ سنڌ مٿان چاڙهي موڪلياتين. هن پهريائين ديبل تي حملو ڪيو ۽ اهو فتح ڪيو. (216) ديبل جي فتح کي سنڌ جي راجا سنو سنؤڻ ڪونه سمجهيو هو. نيٺ 711ع ۾ سنڌ مسلمانن فتح ڪري ورتي.

مسلمانن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ هن ديس جي تجارتي آمدرفت بابت هڪ ويساهه جوڳي معلومات موجود آهي. ڇاڪاڻ ته اسان کي هتان جي ڳهٽن وڏن شهرن جي معلومات آهي. اسان کي اها به سُڌ آهي ته اُهي شهر اهم ناڪن تي موجود هئا ۽ اُتان جي ماڻهن جا پاڻ ۾ تجارتي ناتا موجود نظر اچن ٿا. جنهن مان اسان کي سوڌي ڄاڻ ملي ٿي ته عربن جي اچڻ کان اڳ سنڌي راڄ دوران هتان جي تجارت ترقيءَ جي اوچي ڏاڪي تي پهتل هئي. اهڙن مکيه تجارتي شهرن ۾ ديبل، نيرون ڪوٽ، برهمڻ آباد، سيوهڻ، اروڙ ۽ ملتان آهن. جيڪي هن سنڌي راڄ سان لاڳاپيل هئا. هنن شهرن مان گهڻا سنڌوءَ ڪنار سان وسندڙ هئا. جيڪا تنهن سمي واپار ۽ تجارت جي هڪ وڏي شاهراهه هئي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جا شهر

سهڻن ۽ عاليشان جاين سان سينگاريل هوندا هئا. جن سان گڏ عاليشان باغ ۽ پاڻيءَ جا خوبصورت تلاءَ هئا. جن ۾ تازي پاڻيءَ جون ڪسيون سدائين وهنديون پيون ڏسبيون هيون. نهيل راهدارين جي ٻنهي پاسن کان سدائين گل ڪڙيا ۽ ٽڙيا بينا هوندا هئا. (217)

مٿي آيل ڳالهين مان سمجهي سگهجي ٿو ته اُن دؤر جا سنڌي ڏاڍا سکيا ستابا ۽ هر پاسي کان ريان کيان هئا ۽ ڏک ڏوجهري جي ڪوسيءَ گهل سندن وارُ به ونگو ڪونه ڪيو هو ۽ اهو سڀ ڪجهه سنڌ جي سڌريل وڻج واپار ڪري هو. ديبل ۽ اوسي پاسي جي ٻين علائقن جي فتح کان پوءِ 'حجاج بن يوسف' ڏانهن غنيمت جو مال موڪليو ويو هو. جيڪو تنهن سمي عراق جو گورنر هو. سنڌ تي حملو به سندس حڪم مطابق ڪيو ويو هو. تاريخي معلومات موجب مذڪور: مالِ غنيمت هڪ سؤ ويهه ملين درهم هو.

هن حقيقت مان به پتو پوي ٿو ته اُن دؤر جا سنڌي ڪيڏا نه خوشحال ۽ دولتمند ماڻهو هئا. جن اُن دولت جو وڏو حصو وڻج واپار وسيلي گڏ ڪيو هو. اسان کي اها به معلومات ملي ٿي ته عرب فتح وقت سنڌ جي هر وڏي شهر ۾ ڪيترائي هنرمند، ڪاريگر ۽ واپاري رهندا هئا. جنهن مان تجارت جي ترقيءَ بابت هڪ اڻ سڌيءَ جاڻ ملي ٿي. مٿي بيان ڪيل حقيقتن کان سواءِ ٻاهرين ماڻهن جي لکيل اهڙي معلومات به موجود آهي، جنهن جي شاهدين جي آڌار تي پوريءَ پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته عربن جي حملي وقت سنڌ ترقيءَ ۽ اوُج واري ڏاڪي تي پهتل هئي. منجهس ڪيتريون ئي صنعتون موجود هيون ۽ تجارت جو عروج هو. هن دؤر سان لاڳاپيل 'حمزه اصفهانيءَ' جي تحريري شاهدي ٻڻ ڪافي آهي، جنهن مان پتو پوي ٿو ته سنڌ جي اُن وقت تجارت نهايت عروج تي پهتل هئي. سندس بيان آهي ته، ڪوفي پرسان فرات جي ڪنڌيءَ سان "حُر" نالي بندر تي سنڌ، هند ۽ چين جا تجارتي ٻيڙا اٿيشي لنگر هنيون بينا هوندا هئا. سنڌ ۽ گجرات جا بندر به هن زماني ۾ تجارت جا اهم مرڪز هوندا هئا. (218)

526ع واري زماني جي تجارت سان لاڳاپيل واپاري 'ڪوسمس' جي هڪ تحرير آهي. جنهن مان اسان کي ثابتي ملي ٿي ته انهيءَ وقت سنڌ. هندستان جي سامونڊي ڪناري وارن بندرن ۽ سري لنڪا سان واپار

ڪندي هئي. پر هن ملڪ جا تجارتي ناتا سري لنڪا سان وڌيڪ هئا. هو هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڏئي ٿو ته، سنڌو يا ديبل، جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي بن بندرن مان هڪ هو. هن کان سواءِ ان دؤر جي مختلف تذڪرن ۾ سنڌ جي تجارت بابت حوالا موجود هئا. جن کان متاثر ٿي 'ڪئپٽن مئڪمردو' پنهنجي راءِ جو اظهار ڪيو آهي ته، "هي ملڪ فطري طور اهڙي جاگرافيائي ماڳ تي واقع آهي، جو تجارت ڏينهون ڏينهن اُسري ۽ وڌي رهي آهي ۽ حڪومت جي مدد سان اجا بہ تيزيءَ سان ترقي ڪري رهي آهي. (219)

'رالنسن' ٻڌائي ٿو ته، انهن ماڻهن جون لوڪ ڪهاڻيون ۽ ادب، سنڌن زندگيءَ جي بهترين نمائندگي ڪري ٿو. سنڌس بيان مان لڳي ٿو ته، هو سنڌ جي ماڻهن جو ذڪر ڪري رهيو آهي. پراڻين لوڪ ڪهاڻين مان ايئن پاسبو آهي تہ سنڌ ڏاڍي خوشحال هوندي هئي ۽ هتان جو وڻج واپار نهايت ئي ترقي يافتہ هو. 'سيف الملوڪ' جي ڳالهه بہ هڪ دولتمند واپاريءَ جو قصو آهي، جيڪو اتر کان ٻيڙا هاڪاري اروڙ اچي نڪتو هو. ملڪ جي راجڌانيءَ جو قصو بہ ايئن آهي تہ اُن جو واپار ڪنهن درياهہ وسيلي ڏور ڏيساور جي ملڪن سان هلندو هو. امڪان آهي تہ اهي ڳالهيون خيالي هجن. پر انهن سيني قصن ۾ معلوم ايئن ٿئي ٿو تہ انهيءَ قديم زماني ۾ هڪ مسافر واپاري آهي، جيڪو سورمو ۽ بهادر آهي. اهڙين ڳالهين مان پاسجي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ مذڪورہ ملڪ اندر واپار انتها درجي جي عروج تي پهتل هو.

عرب، سنڌ کي 711ع ۾ فتح ڪرڻ کان پوءِ هتي اٽڪل ٽي سؤ سال رهيا. وقت جو خليفو سنڌ تي گورنر مقرر ڪري، اُتان جو انتظام هلائيندو هو. مقرر ڪيل گورنر دارالخلافہ ڏانهن خراج موڪلي ڏيندو هو. سنڌ جي گورنرن جون تبديليون ڏاڍيون تڪڙيون ٿينديون هيون. ڇاڪاڻ تہ اُهي سنڌ جو انتظام سنڀالي ڪونہ سگهندا هئا. اهڙي عدم استحڪام جي ڪري سنڌ جي واپار کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو هو. ملڪ اندر امن امان ۽ صلح سانت واپاريءَ لاءِ نهايت ضروري هوندو آهي. وڳوڙي حالتون تجارت کي سخت نقصان رسائينديون آهن. اهڙين حالتن هوندي بہ سنڌ جو واپار ٺڙ

تباهه ٿي ويو هو. ان جو ڪارڻ اِهو هو تہ سنڌي واپاري جي سرشت ۾ تجارت هئي، ٻيو تہ عرب بہ فطري مُهمجو هئا. اُن زماني ۾ سنڌ جي تجارت جا انگ اکر ڪي مايوس ڪُن ڪونہ آهن.

’ابن حوقل‘ ڏهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ آيو هو، جنهن ديبل بندر بابت گهڻو لکيو آهي، جيڪو انهيءَ زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جو مشهور بندر ۽ تجارتي شهر هو. سندس بيان آهي تہ ديبل هڪ وڏو شهر ۽ مشهور بندر آهي، جتان نہ رڳو هن ملڪ جو، پر اوسي پاسي جي ملڪن جو تجارتي مال بہ هتان لهندو چڙهندو آهي. هي اناج ڪري تمام گهڻو مشهور آهي. اُن کان سواءِ هتي تلوارون بہ ڏاڍيون ڀليون ٺهنديون آهن. (220) هتان جي ماڻهن جو عام ڌنڌو تجارت آهي. (221) عرب دؤر اٽڪل 1020ع ۾ ختم ٿيو. انهيءَ زماني ۾ ’محمود غزنويءَ‘ جي فوجي سپہ سالار ’عبدالرزاق‘ عرب گورنرن کي سنڌ مان ڏوڙائي ڪڍي ڇڏيو هو. (222)

پر، ’محمود غزنوي‘ سنڌ ۾ پنهنجي حڪمراني قائم ڪانہ ڪئي هئي. سندس مقرر ڪيل گورنرن کي هتان جي راجپوت سردارن بي دخل ڪري ڇڏيو هو. (223) عرب دؤر ۾ سنڌ جي ڏکڻ واري علائقي ۾ هڪ طاقتور قبيلو پاڻ کي مضبوط ڪري رهيو هو ۽ وقت جي حڪومت جي ڪمزورين مان فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. سومرا، هندن مان مسلمان ٿيا هئا. ان سان گڏ هنن سان ڪجهہ عرب نسل جا ماڻهو بہ شامل هئا. جن عربن جي سياسي طاقت کان پوءِ سنڌ ۾ پنهنجي راڄ جي شروعات ڪئي هئي. هنن سرڪشي ۽ بغاوت ڪري ’محمود غزنوي‘ جي مقرر ڪيل گورنرن کي سنڌ مان ڪڍي ڇڏيو ۽ پنهنجي حڪومت جي ابتدا ڪئي هئي.

سومرا دؤر چوڏهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاران ختم ٿي ويو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ دهلي شهنشاهت جو ڏن ڀروءَ ملڪ بڻجي ويو. پر اهڙي صورتحال ’شهاب الدين غوري‘ ۽ خلجي گهراڻي جي حڪومتن دوران ٿي هئي. (224) هن زماني ۾ سنڌ ۾ امن امان قائم ٿي ويو هو. جنهن ڪري سنڌ تجارتي طور گهڻي ترقي ڪئي هئي. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو هندستان جي راڄڌانيءَ سان تعلق پيدا ٿي پيو هو. تنهنڪري سندس تجارت ۾ پڻ اؤسر آئي هئي.

مشهور جاگرافيدان 'ادريسي' ٻه ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ آيو هو. سندس قلمبند ڪيل حال احوال ڏهين صديءَ جي مصنفن جي ڀيٽ ۾ ڪجهه وڌيڪ مفصل آهي. هن جو بيان آهي ته، ديبل بندر تان نهايت خبرداريءَ سان مختلف تجارتي مال چڙهندو ۽ لهندو آهي. (225) 'ادريسيءَ' جي هن بيان مان چڱي ريت پتو پئجي وڃي ٿو ته، سنڌي واپاري ڏاڍا سچيت ۽ ڏاها هئا. منجهن هي خوبي انهيءَ ڪري هئي جو هي ماڻهو قديم دؤر کان وٺي هن قسم جي ڌنڌي سان لاڳاپيل رهيا هئا ۽ کين وڻج واپار جو تمام گهڻو تجربو هو. هن جو وڌيڪ بيان هن ريت آهي ته، ديبل تي عمان، چين ۽ هندستان کان آيل ٻيڙا لنگر هنيون بيٺا هوندا آهن. (226) اهڙيءَ ريت هو اهو ٻه اشارو ڏئي ٿو ته، انهيءَ زماني ۾ سنڌ جا جن ملڪن سان تجارتي تعلقات هئا. تن ۾ ايراني نار وارا (عربي ۽ ايراني) ملڪ، چين ۽ هندستان جا صوبا وڌي اهميت رکن ٿا.

مٿين بيانن وسيلي اسان کي چڱيءَ ريت معلوم ٿي وڃي ٿو ته سنڌ جي تجارتي مال جي مارڪيٽن ۾ ڪا خاص تبديلي ڪانه آئي هئي ۽ قديم دؤر وارا ساڳيا شهر ۽ مارڪيٽ اڃا ٻه موجود هئا. سنڌ جا چين سان واپاري ناتا ايراني نار جي ملڪن سان قائم ٿيل تعلقاتن جيترا قديم هئا. اهڙيءَ ريت هندستان جي صوبن سان قائم واپاري ناتا ٻه نهايت پراڻي دؤر سان تعلق رکن ٿا. 'ادريسي' اُن دؤر جي سنڌ جي درآمدي تجارتي شين جي مڪمل فهرست ڪونه ٿو ڏئي. پر ڪن اهم شين ۽ انهن ملڪن جا نالا ضرور ٻڌائي ٿو، جتان اُهي شيون سنڌ اينديون هيون. سندس بيان آهي ته، چين کان ريشمي ڪپڙو ۽ ٻيو سامان، جڏهن ته خوشبودار شيون ۽ گرم مصالحا هندستان کان ايندا هئا. (227) هن جي بيان مان اسان کي پروسي جوڳي معلومات ملي وڃي ٿي ته، چين مان پٽ ۽ ٻيو سامان ايندو هو. هندستان مان گرم مصالحا ۽ خوشبودار شيون گهرايون وينديون هيون، جن کان هو ساري دنيا ۾ مشهور هو. پر هو اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته عمان مان ڪهڙيون شيون سنڌ اينديون هيون يا ڪهڙيون تجارتي شيون سنڌ ڏيساور موڪليندي هئي. هن مان پتو پوي ٿو ته، سنڌ ۽ عمان جي وچ ۾ تجارتي شين جي ڏيتي ليتي هڪ عام قسم جو وهنوار هو. تنهنڪري هن انهن

شين جو بيان ڪرڻ ضروري ڪونه سمجهيو هو. ان ڪان سواءِ 'ادريسي' جي تصنيف ۾ سنڌ جي تجارت بابت هڪ بي به اوٽائي ڏسجي ٿي، سا سنڌ جي وسيع تجارت بابت معلومات جي کوٽ آهي. (228)

هن خاندان جي ڪيترن ئي حڪمرانن شهنشاهي فوجن کي مُهاڏو ڏنو هو. پر ڪين پنهنجي تجربي ۽ عقل سيڪاريو ته اهو اجايو آهي. ان کان پوءِ هنن سندن اطاعت قبول ڪئي هئي. ان کان سواءِ ڪين گهٽي اندروني آزادي مايل هئي. تنهنڪري شورش ۽ بغاوت ڪرڻ کان لهرائيندا هئا. بي ڳالهه ته هو مرڪزي راجڌاني ۽ کان گهڻو پري هئا. ان ڪري شهنشاهه جي غيض غضب کان آجا رهندا هئا. هن خاندان کان پوءِ سنڌ جا حڪمران سما گهراڻي جا ماڻهو ٿيا هئا. هنن مان 'ڄام نظام الدين' تمام گهڻو مشهور آهي، جنهن جي ڏينهن ۾ نئين شهر جو بنياد پيو هو، جيڪو پوءِ سنڌ جي راڄڌاني ۽ اهم تجارتي مرڪز بڻجي پيو هو. پر هن خاندان جي صفا پڇاڙڪي حڪمران ۾ نه پنهنجي وڏن جهڙي بهادري هئي، نه وڏن جهڙو سياسي تدبر هو. تنهنڪري 1521ع ڌاران سنڌ جو سياسي اقتدار ارغون گهراڻي کي مليو. سما خاندان جي حڪمراني ۽ جي زماني ۾ سنڌ جي تجارت عروج تي هئي. هن زماني ۾ مشهور سياح 'ابن بطوطا' سنڌ آيو هو. ان دؤر ۾ ساموندي بندر ديبل بدران لاهري يا لاهوري بندر وجود ۾ اچي چڪو هو. سندس بيان آهي ته هي وڏو بندر هو، جتي يمن ۽ فارس کان آيل جهاز لنگر هنيون بيٺا هئا. (229) ان کان سواءِ 'ابن بطوطا' هڪ اڻ سڌي شاهدي ڏئي ٿو ته، سنڌو ۽ جي چوڌاري واري علائقي جي تجارت نهايت چوٽ چڙهيل هئي ۽ سرڪار کي نئين ۽ لاهري بندر جو سٺ لک روپيا محصول ملندو هو.

سما گهراڻي جي زوال کان پنج سال پوءِ شهنشاهه بابر هندستان جو حڪمران ٿيو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو حڪمران 'شاهه بيگ ارغون' هو. سنڌ جي حڪمرانن مغل شهنشاهت جو ڏنُ پُرو ٿيڻ قبول ڪيو هو. تنهنڪري اُن کي هندستان جي مغل شهنشاهت سان شامل ڪيو ويو هو. هنن حقيقتن مان ثابت ٿئي ٿو ته مغلن جي اقتدار ۾ اچڻ وقت سنڌ جي تجارت نهايت عروج تي هئي.

ضميمو

ايم. ايڇ. پنهور

پنڀور بندر وسيلي سنڌ جي بين الاقوامي تجارت

(200 ق.م کان 200ع تائين)

هي دؤر سنڌ ۾ باختري يوناني، ستين، پارٿين ۽ ڪشن حڪمرانيءَ سان تعلق رکي ٿو. تجارتي اؤسر ۽ واپاري رستن جي ترقي ڇهين صديءَ ق.م سان واسطو رکي ٿي، جيڪا پوءِ ايندڙ ستن صدين تائين لڳاتار هلندي آئي آهي.

گنڌارا ۽ سنڌوءَ جي فتح کان پوءِ 'دارا' پهرئين جي امير البحر 'اسڪائي لئڪس'، جيڪو ڪاريانڊا جو يوناني هو، ڪاسپيپيرس يا ڪسيپيور پشاور کان ڪابل نديءَ ۾ سنڌوءَ جي لهواري طرف سنڌ جي ساموندي ڪناري ڏانهن هاڪارڻ شروع ڪيو هو. ان کان پوءِ عربي سمنڊ جو ڪنارو ڏئي 518 ق.م دؤران هو ڳاڙهي سمنڊ ۽ پوءِ مصر پهتو هو. هو اهو سفر اڍائي سالن ۾ پورو ڪري 514 ق.م ۾ موٽي ايران پهتو هو. 'اسڪائي لئڪس' جي سفر جو مقصد هن نديءَ ڪنڌ کي مصر سان ڳنڍڻ هو.

'دارا' پهرئين مصر جي حڪمران 'نيڪو بيو' جي زماني ۾ اهو واهه وري جاري ڪيو هو، جيڪو نيل درياهه کي ڳاڙهي سمنڊ سان ڳنڍيندو هو. اهڙيءَ ريت هن هندستان ۽ پونچ سمنڊ کي ميسوپوٽاميا وسيلي نه پر مصر وسيلي ڳنڍڻ جو ارادو ڪيو هو. هن حڪمران هڪ شاهي سڙڪ جوڙي پنهنجي حڪمرانيءَ جي سيني وڏن شهرن کي پاڻ ۾ ملائي ڇڏيو هو. هن فرات کان "سوس" تائين 1677 ميل ڊگهو رستو تعمير ڪرايو هو، جنهن جي هر هڪ ميل تي فوجي چوڪيون نهيل هونديون هيون. هن هڪ

بي ڊگهي سڙڪ به تيار ڪرائي هئي، جيڪا بابل کان ايڪبتانا تائين وينديي هئي ۽ اتان کان ڪابل پهچندي هئي، جنهن کي هن اڳتي ٿي پشاور سان ملائي ڇڏيو هو. 'اسڪائي لئڪس' جي هاڪارڻ کان پوءِ هن پشاور کي ڳاڙهي سمنڊ ۽ مصر سان ڳنڍي ڇڏيو هو.

اڳئين دؤر جي فرعونن جي دؤر وارا سامونڊي سفر سندن ذاتي مفادن حاصل ڪرڻ جي مقصد سان لاڳاپيل هئا ۽ اهڙن سفرن جو مقصد به نهايت محدود نوعيت جو هو. پر انهن تاريخي مقصدن جهڙا اهم ڪونه هئا، جن کي آڏو رکي 'اسڪائي لئڪس' اينرو گهڻو ڪارو ڪيڙيو هو ۽ تحقيق لاءِ ايڊي جاکوڙ ڪئي هئي. مصرين، سنڌو ماٿريءَ ۽ ميسوپوٽاميا سان تعلقاتن پيدا ڪرڻ جي ڪڏهن به ڪوشش ڪانه ڪئي هئي. پر 'تالمي' جي حڪمرانيءَ دؤران مصر وسيع تر تجارتي مقصدن ۽ تحقيق جي ارادي سان گهڻو جاکوڙيو هو.

معلوم ايئن ٿئي ٿو ته مصرين جي پيٽ ۾ سمير جي 'سارگون پهرئين' جي دؤر ۾ (2637 ق.م کان 2582 ق.م تائين) ايراني نار تائين هاڪاريو ويندو هو. اهو واضح رهي ته 2850 ق.م کان 1900 ق.م وارو زمانو سمير جي عروج جو دؤر آهي. 'سارگون' جي فوجي عملدار 'نارام سين' (2552 ق.م کان 2520 ق.م تائين) جي اڳواڻيءَ ۾ "ديلمون" (بحرين) "ماگان" (ايراني مڪران يا ممڪن آهي ته أهو عراق هجي،) "ميلوکان يا ميلوها" خلاف سامونڊي فوج رواني ڪئي هئي، جنهن کي هاڻي سنڌ سمجهيو ويندو آهي. ان کان سواءِ هن ٻين ملڪن جهڙوڪ: "گوبي" ۽ "ندهڪ- ڪي" تي پڻ ڪهل چاڙهي هئي. امڪان آهي ته أهي ڪڇ ۽ ڪانياواڙ وارا علائقا هجن، جن سان گڏ متان گجرات جو الهندو علائقو هجي. جنهن ۾ لوٿل نالي مشهور بندر پڻ هوندو هو.

"نناٿين" (عربستان اپبيت جو الهندو پاسو) 1200 ق.م کان 650 ق.م تائين ۽ "سبائين" (ڏکڻ عربستان واري جوءِ) 650 ق.م کان 155 ق.م تائين هندستان جون خوشبودار شيون ۽ گرم مصالا ٻاهر موڪليندا هئا. هنن ماڳن جا هندستان سان تجارتي تعلقات فقط سنڌ جي بندرگاهن معرفت قائم هئا. هن حقيقت ۾ ڪنهن به شڪ شبهي جي گنجائش ڪانه

آهي. ڪڏهن هيءَ تجارت ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ وسيلي به قائم هئي. ممڪن آهي ته اهو تجارتي مال اُتر اولهه جي بندرن تان پڻ روانو ڪيو ويندو هو، پر اهڙا بندر لوٿل بندر کان ڏکڻ پاسي ڪونه هوندا.

'سليمان بادشاهه' (973 ق.م کان 933 ق.م تائين) هڪ فينقي کي سامونڊي فوج تيار ڪرڻ جو حڪم ڪيو هو. انهيءَ مقصد لاءِ ته جيئن "اوفير" سان تجارت شروع ڪري سگهجي، جتان کان سندس ملڪ ڏانهن سون، چاندي، عاج ۽ پولا موڪليا ويندا هئا. ڪي مؤرخ "اوفير" کي هندستان وارو ڪنڊ ۽ ڪي وري "موزنبيق" سمجهن ٿا. 'حوراني' هن کي سنڌ سمجهي ٿو. آشوري تحريرن مان معلوم ٿئي ٿو ته بادشاهه 'سنخريب' فينقي ماڻهن کي ٻيڙين ناهڻ لاءِ مقرر ڪيو هو ته جيئن ايراني نار واري عربي سامونڊي ڪناري سان آباد ماڻهن کي اُتان لوڏي ڪڍي سگهي.

هن فينقي ماڻهن، سنڌ ۽ گجرات جي بندرن سان تجارتي تعلقات پيدا ڪيا، جيڪي ڏهين صدي ق.م کان ستين صدي ق.م تائين برقرار رهندا آيا هئا، يعني اسرائيل جي 'سليمان بادشاهه' جي دؤر کان وٺي مصر جي فرعون 'نيڪو ٻيو' جي زماني تائين سنڌ ۽ وچ اوڀر ۾ اهڙا تجارتي تعلقات ٽين صديءَ ق.م جي اڌ کان وٺي قائم هئا. پر 'اسڪائي لئڪس' جو سامونڊي سفر سائنسي اصولن مطابق هو ته جيئن درياهه ۽ سامونڊي تجارتي رستن بابت اصولي کوجنا ڪري سگهجي.

هن قديم تجارتي تعلقاتن بابت قديم آثارن جون ڪيترين ئي شاهديون موجود آهن ۽ بادشاهه 'شالمانا سر ٽيين' جي دؤر (860 ق.م) سان لاڳاپيل هڪ چوڪندي ٿُلهه تي پولي، سنڌ جي هاٿيءَ ۽ باختري اُٺ جون تصويرون اُڪريل آهن. ان کان سواءِ "مغار" جي چنڊ ديوتا جي عبادت گاهه (اُر جو ڪلداني دؤر) ۽ 'نيبيوڪدنيزا' جي محلات ۾ ساڳ وڻ جو ڪاٺ استعمال ٿيل ڏسجي ٿو. هي دؤر 'دارا پهرئين' کان اڳ ۽ ڇهين صدي ق.م سان واسطو رکي ٿو. اهو اهڙو تجارتي مال آهي، جيڪو فقط سنڌ جي سامونڊي بندرن تان موڪلي سگهجي ٿو.

اهڙيءَ ريت سنڌ ۽ ميسوپوٽاميا جي وچ ۾ موجود تجارتي تعلقاتن کي 2600 ق.م کان وٺي 550 ق.م تائين چڱيءَ ريت ثابت ڪري سگهجي ٿو.

جيڪي اٽڪل ٻه هزارن سالن تائين لڳاتار قائم هئا. تي سگهي ٿو ته اهڙي تجارتي مال جي سنڌ کان روانگيءَ ۾ ڪجهه بي ضابطگي ٿي هجي ۽ ڪڏهن ڪڏهن موڪليو ويندو هوندو.

مذڪورد مال سنڌوءَ جي ڇوڙ وارن بندرن تان چاڙهيو ويندو هوندو. ان کان پوءِ اُهي تجارتي ٻيڙيون مڪران ۽ ايراني نار واري سامونڊي ڪناري سان هاڪاري فرات جي ڇوڙ وٽ پهچنديون هونديون. هن شهنشاهت ۾ مختلف سڙڪون هونديون هيون، جيڪي تجارتي ترقيءَ لاءِ گهڻو مددگار هونديون هيون. اُنڪري سنڌ جي تجارت ڇهين ۽ پنجين صدي ق.م دؤران تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي. 'اسڪائي لئڪس' جي تاريخي سفر دوران ايراني نار ۾ سامونڊي پاڻيءَ داخل ڪونه ٿيو هو. پر بئي نقطهءِ نظر کان سندس اهو سامونڊي سفر ڪامياب ثابت ٿيو هو. پر هن جي هاڪارڻ جا نتيجا ديرپا ثابت ڪونه ٿيا هئا. ڇاڪاڻ ته ڳاڙهي سمنڊ وارو رستو سنڌ جي ٻيڙين لاءِ "عدن" کان مٿي بند هو.

500 ق.م کان 400 ق.م تائين ايراني ٻيڙائت 'ڪئپٽن سيئٽاسپس' جبرالٽر تائين هاڪاري ويو هو. هن سفر جو نتيجو هي نڪتو هو جو يونانين، فينشين ۽ عرب ٻيڙائتن، سنڌ، ايراني نار، بابل، مصر ۽ پونچ سمنڊ جي بندرن کي هڪ ٻئي سان ملائي ڇڏيو هو.

'نيرڪس'، 'سڪندر' جي حڪم سان پٽالا کان سمنڊ تائين هاڪاريو هو. قوي امڪان اِهو آهي ته هو پنيور به آيو هجي. ان کان پوءِ مڪران وارو سامونڊي ڪنارو ڏئي ايراني نار مان لنگهي 325 ق.م "ديريڊولس" پهتو هجي. هي به ڪؤجنا سان لاڳاپيل سامونڊي سفر هو. انهيءَ رستي کان ماڻهو واقف هئا. ٽينءَ صدي ق.م ۾ سنڌو ماٿريءَ ۽ سميرِ وچ ۾ هلندڙ واپار انهيءَ رستي سان قائم هو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ کي "ميلوڪان" نالي سان سڏي ويندو هو.

'ٽالمي' (سڪندر جي پاءُ) نيل درياهه کي ڳاڙهي سمنڊ سان ۽ عربي سمنڊ جي ڪناري سان واقع سنڌ جي بندرن کي ايراني نار سان ڳنڍي ڇڏيو هو. پر هن لاءِ عربن ۽ سومالي ماڻهن تي ضابطو رکڻ ڏاڍو ڏکيو هو. ان کان سواءِ ڳاڙهو سمنڊ به مرجان جي موجودگيءَ ڪري هاڪارڻ ۾

ڏکيو هو. ٻنهي ساموندي ڪنارن سان اهو ساڳيو آزار هو، جيڪو اجا بہ اڳتي ڪلئي سمنڊ ۾ بہ موجود هو. هي وايومنڊل ٻيڙائتن لاءِ ڏاڍو ڏکيو هو. تنهنڪري هن جُوءِ ۾ ساموندي ڏاڙيلن جي جڻ تہ ٻيگهي منل هئي. رولاڪ ۽ بکيا ماڻهو هن سمنڊ جي ٻنهي ڪنارن سان پنهنجن قهري ڪاروان ۾ رُڌل هوندا هئا. انهيءَ ڪري اهڙي تجارتي آمدرفت اُن وسيلي شروع ٿيڻ لڳي هئي.

مصر جي 'ٽالمي' گهراڻي اٽڪل روءِ ٽي سؤ سال حڪومت ڪئي، جيڪا 305 ق.م کان شروع ٿي ۽ 30 ق.م ۾ پڇاڙيءَ کي پهتي هئي. هن خاندان پنهنجي اپامڪاريءَ ۾ ايريٿيرين سمنڊ (عربي سمنڊ) جي تمام گهڻي کوجنا ڪئي هئي. هن قسم جي ساموندي سفر جي اڳواڻي يوناني- مصري ڪندا هئا. 'ٽالمي' خاندان هندستان سان واپار ڪرڻ ناتي هي ٻالهيون ڪيون هيون.

الف: ٽالمي پهرين يعني 'سوٽر' جي زماني (317 کان 285 ق.م) ۾ ٻاڙهي سمنڊ کي هاڪاري ۽ جاچي پڙتالي ڏٺو هو.

ب: ٽالمي ٻئي يعني 'فلاڊيلفس' (285 ق.م کان 246 ق.م) "آرسينس" (سوئيز) ۾ وڏو بندر تعمير ڪرايو هو. ان کان سواءِ هن 'نيڪو' فرعون جي کوٽايل واهہ کي وري جاري ڪرايو هو، جيڪو گهڻو عرصو اڳ بند ڪيو ويو هو. انهيءَ واهہ جي وسيلي سڪندريہ وارو شهر ٻاڙهي سمنڊ سان ملي ٿي ويو. هن ٻاڙهي سمنڊ جي ڪناري "بيرينس" نالي هڪ بندر تعمير ڪرايو هو. بيرينس کان نيل درياهہ جي بندر "ڪوپٽوس" تائين يارهن ڏينهن لڳي ويندا هئا. تنهنڪري هن 274 ق.م. ڌاران هن "ميوس هورمس" نالي ٽيون بندر پڻ جوڙايو هو، جيڪو بيرينس بندر کان اسي ميل اُتر طرف هو. ان ڪري اِهو سفر 180 ميل گهٽجي ويو هو. اهڙيءَ ريت سفر جي وقت مان بہ پنج ڏينهن گهٽجي ويا هئا. هن رستي کولڻ جو اهم مقصد اِهو هو تہ جيئن هو هاٿي هٿ ڪري سگهي، جيڪي قديم دؤر ۾ جنگي ٽئنڪ جي حيثيت رکندا هئا. سندس مقصد هو تہ 'سليوڪس' جي انهن هاٿين سان مقابلو ڪري سگهي، جيڪي هن سنڌ مان آندا هئا.

هن دؤر ۾ سنڌ ۽ مصر جا تجارتي تعلقات نهايت عروج تي هئا. 'اتينئس' جي ڏنل معلومات مطابق نندي ڪنڌ مان عورتون، پلا شڪاري ڪتا، ڳئون، خوشبودار شيون ۽ گرم مصالحا سنڌ جي بندرن تان روانا ڪيا ويندا هئا. هنن مان ڪي شيون شاهيءَ بيڙيءَ ۾ گڏ هونديون هيون ۽ بادشاهه جو خاص ڪمرو هندستان کان آندل پٿرن سان سينگاريل هوندو هو. اهڙيون تجارتي شيون سنڌ جي پنيور بندر تان بيڙين ۾ لڏيون وينديون هيون ۽ "ميوسي هورس" بندر تي وڃي لهنديون هيون، جيڪو اوپارين تجارت جو مشهور مرڪز بڻجي ويو هو.

ب: ٽالمي ٽئين 'يوويٽس' (246 ق.م کان 221 ق.م) ڳاڙهي سمنڊ تي "آدولس" نالي چوٿون بندر تعمير ڪرايو هو.

پ: ٽالمي ستين، 'يوريگيٽس' (146 ق.م کان 117 ق.م) جي زماني ۾ هڪ جهاز ڳاڙهي سمنڊ ۾ تباهه ٿي ويو هو. اُن جهاز تي ماڻهن مان فقط هڪ ڄڻو بچيو هو، جنهن جو تعلق هندستان سان هو. هُن، 'يودوڪسس' نالي هڪ جاگرافيدان کي چيو ته، هو هندستان ڏانهن هاڪارڻ لاءِ سندس رهبري ڪري سگهي ٿو. امڪان آهي ته 'يودوڪسس' 119 ق.م ڌاري هندستان آيو هجي. 'اسڪائي لئڪس' کان پوءِ هي پهريون پيڙائت آهي، جنهن سنڌ ۽ مصر وچ ۾ سڌو رابطو قائم ڪيو هو. وسيع پيماني تي اهڙو سڌو رابطو اٽڪل هڪ صدي ڪن هليو ۽ 30 ق.م ڌاري رومن اچي مصر تي قبضو ڪيو هو، جن ڏنو ته سنڌ ۽ مصر جي وچ ۾ سڌو سنئون رابطو موجود هو.

پارٿيا جي ترقيءَ عروج تي پهچڻ سان سنڌ جا شام ۽ مصر سان لڳ لاڳاپا ختم ٿي ويا هئا. اهڙي صورتحال خاص ڪري 'انٽيوڪس اعظم' جي دؤر ۾ ڏسجي ٿي. هي حڪمران 206 ق.م ۾ هنن علائقن کي فتح ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيو هو. ان کان پوءِ "سٿين" ۽ "يو چي" قبيلن باختر ۾ ڦرلٽ جي ڌم لائي ڏني هئي. ان کان سواءِ شام ۾ سياسي حالتون ڏاونواڏول ٿي ويون هيون. تنهنڪري خشڪيءَ رستي هلندڙ واپار کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو هو. ان کان پوءِ وري ساموندي تجارت زور ورتو، جنهن کي تمام گهڻي اهميت ملي وئي هئي. انهيءَ زماني ۾ هندستان جي تجارت جي ناتي سنڌ جو بندر پنيور تمام گهڻي شهرت حاصل ڪري ورتي

هئي. سنڌ سان واپار جي واڌ جا ٻين ڪان سواءِ هي ڪارڻ بہ هئا تہ انهيءَ زماني ۾ 'هپالس' تجارتي هوائون دريافت ڪري ورتيون هيون. انهيءَ زماني ۾ روم جي شهنشاهت بہ پنهنجي عروج تي هئي، جنهن ۾ تجارتي رستن کي تحفظ فراهم ڪيو ويو هو. ٻيو تہ انهيءَ زماني ۾ آرائشي سامان جي گهڻي طلب محسوس ڪئي وئي هئي، جنهن ڪري تجارت کي وڏي هٿي ملي وئي هئي.

ت: ٽالمي انين، 'سورٽر ٻئي' جي حڪمرانيءَ (117 کان 81 ق.م) جي زماني ۾ سندس اتاليف 'اگاٿارڪدس' (120 کان 110 ق.م) لکيو آهي تہ، سنڌ جا واپاري تجارتي مال کڻي "عدن" ۽ "موضا" ايندا آهن، جيڪي عربي سمنڊ جي ڪناري جا بندر آهن. اهو تجارتي مال مصر جا واپاري ٻاڙهي سمنڊ رستي کڻي مصر ايندا آهن. اهو احوال 'يودوڪسس' جي سامونڊي سفر (120 کان 110 ق.م) کان اڳ واري زماني سان تعلق رکي ٿو.

ت: پَٽُ جو ڪيڙو اصل ۾ بنگال ۽ آسام جو آهي، جيڪو اُتان هلندو وڃي اُتر چين پهتو. هتان جا ماڻهو پنهنجي ذاهپ ۽ هنر سان پَٽ (ريشم) جي ڀڪي ڌڳهي تندُ حاصل ڪرڻ ۾ سوڀارا ٿي ويا هئا. تنهنڪري هنن تجارتي ۽ اقتصادي اهميت ماڻي ورتي هئي. چين ۽ مغرب جا ڪيترين ئي صدين کان وٺي تجارتي واسطا ناتا قائم هئا. اُن قسم جي تجارت لاءِ سنڌوءَ وارو تجارتي رستو ويجهڪ سولو ۽ سڌو هو.

'سليوڪس' ۽ 'چندر گپت موريا' وچ ۾ ناهہ کان پوءِ 'سليوڪس' جي ماڻهن سامونڊي سفر ڪري سنڌ ۽ گجرات جا بندر اچي پہتا هئا. پر ايراني نار ۽ خاص ڪري "گيرا" جي ماڻهن هنن مٿان حملا ڪيا هئا. تنهنڪري هنن هيڏانهن اچڻ وڃڻ ڇڏي ڏنو هو. هن تجارت کي تحفظ ڏيڻ لاءِ سليوڪس خاندان جي حڪمرانن ايراني نار ۾ پنهنجي فوج رکي هئي. 'پٽروڊس' نالي هڪ ماڻهو جيڪو 'سليوڪس پهرين ۽ آنتيوڪس' جي زماني (312 کان 250 ق.م) ۾ هتان جو اعليٰ عملدار هو، جيڪو هاڪاري هندي سمنڊ (سنڌ ۽ گجرات) آيو هو. 'اراتوسٿن' هندستان بابت معلومات ڪاٺس ورتي هئي. 'انتيوڪس ٽئين' 205 ق.م ۾ ۽ 'انتيوڪس چوٿين' 165 ق.م ۾ "گيرا" کي سبق سيکارڻ لاءِ گهل چاڙهي هئي. ان کان پوءِ

پارٿين (ڪئسپين سمنڊ جي ڪنارن سان وسندڙ ايراني) ايران ۽ ايراني نار تي قبضو ڪري ورتو ۽ اوپر ۽ اولهه وچ ۾ هلندڙ واپار ڪي بُنجو اچي ويو.

سلوڪس گهراڻي جي حڪمرانن، "ايڪسباتا" ۽ "مير" وسيلي باختر سان تجارتي ناتا قائم ڪري ورتا هئا. اهو تجارتي رستو ڪابل کان ٿيندو پشاور پهچندو هو. اهو تجارتي رستو موريا گهراڻي جي حڪمرانن جي ضابطي هيٺ هو. سليوسڊ گهراڻي جي حڪومت واسطي قديم منافع بخش تجارتي رستو پنيور وارو هو، جيڪو ايراني نار کان فرات وسيلي اُتر شام پهچندو هو. تاريخي احوال جي لڳاتار سلسلي نه هئڻ ڪري هن رستي بابت ڪا دستاويزي ثابتي موجود ڪانه آهي.

جڏهن باختر آزاد (250 کان 139 ق.م) رهي ته چين، سائبيريا، وچ ايشيا ۽ ٽيڪسيلا ڏانهن ويندڙ سڀ تجارتي رستا هتي اچي گڏيا هئا. ان دؤر ۾ ٽيڪسيلا، انڊو- يونان- باختر جي راجڌاني هئي. پارٿين 145 ق.م دوران ساري ايران تي قبضو ڪري ورتو هو، جيڪو 274 کان 212 ق.م تائين "تيريڊيٽس" جي قبضي هيٺ رهيو هو. پارٿين پنهنجي راجڌاني مَٽي وجي "هيڪاتيم پائيلس" ۾ قائم ڪئي هئي. هي ماڳ سيلوڪيا کان باختريا ڏانهن ويندڙ قافلن واري رستي سان واقع هو.

ڪشن حڪمرانن، هندوڪش وارو تجارتي رستو ختم ڪري سنڌ ۽ رومي شهنشاهت وچ ۾ اهو رستو قائم ڪيو هو، جيڪوڪئسپين سمنڊ وٽان لنگهي ايشيا مائنر ڏانهن ويندو هو. هن رستي جي اوپر پاسي سنڌن ملڪي سرحد هئي ۽ هن سمنڊ جو اولاهيون ڪنارو رومي شهنشاهت جي دنگ سان ملندو هو.

سنڪنگ ۾ ڪوتان نالي هڪ ماڳ هو، جتي پهرين صدي عيسويءَ ۾ ايران، يونان، چين ۽ هندستان جون تهذيبون اچي ملنديون هيون ۽ ان ڪري تجارتي ترقيءَ جي تمام گهڻي همت افزائي ٿي ويندي هئي. خاص ڪري چين جو پَٽ (ريشم) هتان کان روم ڏانهن ويندو هو. اهو پَٽ ڪاشغر ۽ چترال کان سنڌوءَ وسيلي پنيور بندر تان چڙهندو هو. ڪاشغر ۽ پنيور واري هن تجارتي رستي کي "سنڌو- ريشم رستو" جي نالي سان سڏيو ويندو هو.

’هپالسن‘ 40ع ۾ تجارتي هوائن جي دريافت ڪئي هئي. ڪن عالمن جو خيال آهي ته هن اها دريافت 20 ق.م ۾ ڪئي هئي. پر ’هوراني‘ جو خيال آهي ته، هن ماڻهو جي دريافت جو تعلق 90 ق.م سان آهي. موسمي تجارتي هوائن جي طرفن معلوم ٿيڻ کان پوءِ ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن تان ٻيڙن ۾ لڏيل تجارتي مال سڌو اچي سنڌ جا بندر پهچندو هو. پر سنڌي، ايراني ۽ عرب هن قسم جي تجارتي هوائن جي معلومات کان گهڻ ۾ گهٽ هڪ صدي اڳ ئي واقف هئا. پر هنن اهڙي راز کي مصري يونانين کان ڳجهي رکڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ايئن چوڻ صحيح ٿيندو ته 2500 ق.م کان 40ع تائين هنن تجارتي هوائن کان ڪير به واقف ڪونه هو.

’ڪليوپيٽرا‘ جي زوال کان پوءِ سنڌ ۽ مغرب وچ ۾ هلندڙ واپار بابت دستاويزي شاهديون موجود آهن. ’ٽالمي‘ ۽ ’آسٽرئبو‘ ٻئي اهڙا جاگرافيدان آهن، جن شهنشاهه ’آگسٽس‘ (29 ق.م کان 14ع) جي هدايتن تي پنهنجون ”جاگرافي“ نالي سان تصنيفون مڪمل ڪيون هيون. ٻيو ماڻهو ’پليني‘ آهي، جنهن ’نيرو‘ جي چوڻ تي ”نيچرل هسٽري“ نالي ڪتاب لکيو هو. ٽيون ماڻهو ’نيسپاشين‘ (54ع کان 79ع) آهي، جنهن ”پيريپلس آف ايريٿرين سي“ نالي 70ع- 71ع ۾ هڪ ڪتاب لکيو هو. ٽالمي جي جاگرافي، جيڪا 140ع ڌاري لکي وئي هئي، هيءَ ساري معلومات 50 ق.م کان 150ع تائين لکي وئي آهي.

هنن تصنيفن تي وڌيڪ تحقيق مشهور عالمن جهڙوڪ: ’رالنسن‘، ’چارلس ورٿ‘، ’وارمنگٽن‘، ’ميڪرنڊل‘، ’بيلهيلاٽ‘ ۽ ’شوف‘ ڪئي آهي. ان کان سواءِ قديم آثارن جي ڪيترن ئي ماهرن قديم ماڳن جون کوٽايون قديم رستن تي موجود شهرن جا نالا پڻ ٻڌايا آهن. هن قسم جي ناقابلِ ترديد معلومات جي آڌار تي سنڌ جي قديم تجارت بابت گهڻو احوال هٿ ڪري سگهجي ٿو. تجارتي مال اُنن ذريعي ۽ واهن سان ٻيڙين ذريعي ڪجي مصر جي آرسينو (سوئيز)، ميوس هورموس يا بيرنس جي بندرن وٽ پهچندو هو، جتان جهازن وسيلي سوماليه وارو ساموندي ڪنارو ڏئي، عدولس وٽ ايندو هو ۽ اُتان ڏکڻ اُهل موضا ايندو هو، جيڪو عربي سمنڊ جي ڪناري جو بندر هو. اُتان کان آسيلا يا سيلا يا اوسيلا ڏانهن هاڪاربو

هو، جتان جهاز منو پاڻي کڻندا هئا. پوءِ "باب ايل منديب" جو چڪر ڏئي جهاز "يودامون عربيا" (عربيا فيلڪس يا اڄ واري عدن) ۾ اچي لنگر هڻندا هئا. قديم دؤر ۾ جڏهن تجارتي هوائن جو پتو ڪونہ هوندو هو. تہ عربي سمنڊ جو ڪنارو ڏئي ايراني نار ۾ داخل ٿيو هو ۽ "ڪين يا ڪئنا" (حسن- غوراب جيڪو موڪالا جو ويجهو بندر)، سوڪوترا، راس ال موسندان، ڪئپ سياگرس پهچبو هو، جنهن کي راس ال فورتاڪ پڻ ڪوٺيو ويندو هو. اُتان ڪان پوءِ مڪران وارو ساموندي ڪنارو ڏئي اچي پنيپور پهچبو هو. باهران ايندڙ جهاز سنڌ ۽ گجرات جي بندرن تي اچي بيهندا هئا، پر گهڻو تجارتي مال سنڌ جي بندرن تان کڻندا هئا. سنڌين، ايرانين، عربن ۽ يونانين سمنڊ جي قومن کي تجارتي هوائن جو پتو هڪ صدي ق.م جي وچ ڌاري پئجي چڪو هو. چاڪاڻ تہ ان زماني ۾ سمنڊ تي سومالي وارن ماڻهن، عربن ۽ ساموندي ڌاڙيلن جو قبضو هو. 'هپالس' يوناني پاڻ بيڙائت هو، جنهن تجارتي هوائن جو اندازو لڳايو هو، پر حقيقت اِها آهي تہ مذڪوره دريافت ڪا نئين ڪانہ هئي، چاڪاڻ تہ جهاز عدن کان سڌو پنيپور هاڪاريندا هئا، پر گجرات ڏانهن نہ.

تجارت جي ترقيءَ ڪري پنيپور جو بندر تمام گهڻي ترقي ڪري ويو هو. 'پليني' جو بيان آهي تہ، هتان تجارت تي پنج سؤ پنجاهہ ملين سيسترسز (چانديءَ جا رومي سڪا) جيترو سون ادا ڪيو ويندو هو. اهو هندستان جي تجارتي مال جو مُلهہ هو، جيڪو اچي پنيپور بندر تان ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو. جيڪڏهن تجارت کي ڏسبو تہ اها رقم ڪا وڏي ڪانہ آهي. پر هن بندر تان گهڻو مال اُهو چڙهندو هو جيڪو عورتن جي سونهن سينگار سان لاڳاپيل هو، يا آرائشي نوعيت جو هو. تنهنڪري اُن جي قيمت جي حساب سان اها رقم گهڻي معلوم ٿئي ٿي. انهيءَ زماني ۾ مصر جي شهر سڪندريہ جي آدمشماري پنجاهہ هزارن کان مٿي هئي. هي تجارتي مال پهرياڻين هتي اچي لهندو هو، جتان مصر جي ڪٽڪ سان گڏ روم ڏانهن موڪليو ويندو هو.

هن وقت تائين دستياب ٿيندڙ معلومات مان سولائيءَ سان سمجهي

سگهجي ٿو تہ سنڌ ڏانهن ايندڙ جهاز تجارتي هوائن جي مدد سان ۽ مرحليوار هاڪاريندا هئا.

(1) 50 ق.م کان 50ع تائين جهاز سياگروس يا عدن کان سڌو ڀنڀور ايندا هئا. جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ سامونڊي بندر هوندو هو. ٻيڙائن سنڌي، هندستاني، ايراني ۽ عرب هوندا هئا. اهڙو سلسلو 40ع تائين هلندو آيو. ان کان پوءِ مصري– يوناني ٻيڙائت بہ ڏسڻ ۾ اچڻ لڳا. ان زماني ۾ ناکئا ڪجهہ وڌيڪ بهادر ٿي ويا هئا ۽ سڌو سنئون هندستان جي ٻين بندرن ڏانهن هليا ويندا هئا.

(2) ٻيو مرحلو 50ع کان 60ع سان واسطو رکي ٿو. انهيءَ دؤر ۾ ٻيڙائت عدن کان سڌو سيگرس ايندا هئا، جيڪو ڀڙوچ جي ڏکڻ ڏس تي هڪ بندر هوندو هو، يا اهو بندر اچي پيئيندا هئا. جنهن کي 'پيريپلس' "ميليزيارا" سڏيو آهي.

(3) سامونڊي سفر جو ٽيون مرحلو 70ع کان شروع ٿئي ٿو. انهيءَ دؤر ۾ جهاز اوسيلس يا عدن کان سڌو ملبار يا ميوزرس جي سامونڊي ڪنارن وارن بندرن تي پهچندا هئا ۽ هر پاسي جي سفر ۾ چاليهہ ڏينهن لڳي ويندا هئا.

(4) چوٿين مرحلي واري دؤر ۾ جهاز ڪارمنڊل کان سڌو ملاڪا جو بندر وڃي پيئيندا هئا.

'پيريپلس' جي بيان مطابق تجارتي مال ڀنڀور کان "سِندس" (سنڌو يا انڊس) جي ڇوڙ وٽ پهچندو هو، جتان مينگر ايندو هو. امڪان آهي تہ اهو ماڳ پٽالا يا برهمڻ آباد هجي. ('ائرين' جي مشهور ڪتاب "سڪندر جي ڪاهہ" جي حوالي مطابق پٽالا، مينگر ۽ برهمڻ آباد جي وچ تي هو، جتي سڪندر درياهي بندر جون گوديون تعمير ڪرايون هيون ۽ اُتي پنهنجي فوج بہ رکي هئي ۽ هن ماڳ وٽان سڪندر، سنڌوءَ جي اَلهندي ڦاٽ ساگرا ڦاٽ ۽ پوءِ اُڀرندي ڦاٽ مان هاڪاري سمنڊ تائين پهتو هو. تفصيل لاءِ ڏسو 'ائرين' جو ڪتاب "سڪندر جي ڪاهہ"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو – مترجم) اُهي ماڳ انهيءَ زماني ۾ پارٿين جي قبضي هيٺ هئا. سنڌ ڏانهن ايندڙ مال ۾ ڇيٽ جو ڪپڙو (شايد مصر مان)، پکراج، مرجان،

عُود، لوبان، شيشي جا ٿانوَ، سون، چاندي ۽ ٿورو گهڻو شراب ايندو هو. هتان ڏور ڏيساور ويندڙ تجارتي مال ۾ ڪوسٽس (خوشبودار ٻوٽي)، بيدلم، لائسم، ناردِ، لاجوَرد پٿر، فيروزه، چين کان آيل سيريسڪنس ۽ نير.

پنڀور جي بندر تي هندستان، تبت، ايران ۽ چين جو تجارتي مال حاصل ٿي سگهندو هو.

تجارتي هوائن جي دريافت کان پوءِ بہ ڳاڙهي سمنڊ جي بندر وٽان هاڪاريندڙ جهاز سڌو ڪنهن هندستاني بندر ڏانهن ڪونہ ويندا هئا. اهڙين هوائن جي دريافت کان اڳ جهاز ڳاڙهي سمنڊ کان عدن (لوڊائمن) ۽ ڪٿن کان ٿيندا، ساموڊي ڪنارو ڏئي سياگروس کان ٿيندا، موضا پهچندا هئا ۽ راس موسندان جي سامهون ايراني نار اُڪري ايراني ۽ مڪراني ساموڊي ڪنارو ڏئي، پنڀور جو بندر اچي پيٽيندا هئا. برما کان وني ساري هندستان جو تجارتي مال پنڀور وٽان ڏور ڏيساور ويندو هو. برما ۽ هندستان جي ساموڊي ڪناري سان هي بندر جهڙوڪ: گجرات جا باري گازا، ڪٿلينا، سميلا، ملبار واري ساموڊي ڪناري جا: مزيري، ڪٿرورا، بٿڪاري، نيڪندا، ڪارمنڊل واري ساموڊي ڪناري سان ڪولو ڪوٿي، ڪٿمارا، الوسگني، پالورا، بنگال جي ساموڊي ڪناري سان گنج ۽ برما واري ساموڊي ڪناري سان ٽيملا نالي بندر هو.

50 ق.م ڌاري هي ساموڊي رستو ختم ٿي چڪو هو ۽ پهرئين مرحلي وارو شروع ٿي ويو هو ۽ سڌو عدن کان هاڪاريو ويندو هو. هن مرحلي ۾ جهاز عدن يا ڪٿن کان هلندا هئا تہ اچي پنڀور وٽ پهچندا هئا، جيڪو سنڌوءَ جي چوڙ وٽ ساموڊي بندر هو. اهو سفر اپريل کان آگسٽ تائين جاري رهندو هو. انهيءَ رُت دوران ڏکڻ- اولهہ جون هوائون گهُلنديون هيون، جن جي مدد سان ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن تان تجارتي سامان کڻي اچي پنڀور پهچندا هئا. آڪٽوبر کان فيبروري تائين اُتر جون هوائون هلنديون هيون تہ پنڀور جو تجارتي مال ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن وٽ پُڄندو هو. هن تجارتي موسم دوران سنڌ جو گهڻو تجارتي مال ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو، جيڪو قديم دؤر کان تمام گهڻو هوندو هو. عدن کان پنڀور تائين هاڪارڻ ۾ ويهہ ڏينهن مَسُ لڳندا هئا. اٽڪل هڪ سؤ سالن

تائين تجارتي گَسَ اهو رهيو، جنهن وسيلي پنيور ۽ باقي هندستان جي تجارت جاري رهي.

تجارت جو ٻيو مرحلو 50 ق.م کان 50ع تائين شروع ٿيو هو، جنهن دوران ڳاڙهي سمنڊ کان هاڪاريندڙ جهاز سڌو وڃي باريگازا ۾ لنگر ڪندا هئا. جيڪو گجرات علائقي سان تعلق رکندو هو. انهيءَ زماني ۾ باريگازا وارو مٿي بيان ڪيل ماڳ تجارت جو اهم مرڪز بڻجي چڪو هو ۽ ڏکڻ هندستان جو سارو واپاري مال هن بندر تان چڙهندو هو. انهيءَ زماني ۾ هندستان جي اڀيت جهڙي حصي مان گرم مصالحا ٻيڙين وسيلي سامونڊي ڪنارو ڏئي اچي هن بندر تي پهچندا هئا. تجارت جي هن مرحلي دوران باريگازا، چين ولايت جو پٽ بہ ڏور ڏيساور موڪليندو هو، جيڪو ڪاشغر کان ٽيڪسيلا، مٿرا ۽ اُجين کان پوءِ باريگازا پهچندو هو.

اهي فاضل مصنف پنيور جي تجارت جي ڦٽي وڃڻ جا ڪارڻ وضاحت سان ڪونہ ٿو ٻڌائي. هن ماڳ جي کوٽائيءَ ۾ کوٽجنا مان عرب دؤر جا سڪا لڌا ويا آهن. جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ انينءَ ۽ نائين صدي عيسويءَ دوران پنيور آباد هو. فاضل مصنف جي بيان مان لڳي ٿو تہ هي شهر بندر طور 50 ق.م کان اڳ ويران ٿي چڪو هو. باريگازا وارو بندر پنيور کان گهڻو پري اوڀر ۾ هو. جنهن تائين پهچڻ لاءِ سفر ۾ بہ ٽي ڏينهن وڌيڪ لڳي ويندا هئا. ان کان سواءِ ٽيڪسيلا، مٿا ۽ اُجين وسيلي ايندڙ ڪاشغري پٽ، وچ ايشيا کان ايندڙ قيمتي پٿر بہ باريگازا تائين پهچڻ ۾ وڌيڪ وقت ۽ سفر وٺندو هو. ان کان پوءِ بہ واپارين پنيور کي ڇڏي باريگازا کي ترجيح ڇو ڏني هئي.

احوال مان معلوم ٿئي ٿو تہ 50 ق.م دوران پنيور وٽان تجارتي مال ڪونہ لهندو چڙهندو هو. امڪان آهي تہ اهو اُن وقت کان اڳ ئي ويران ٿي چڪو هو ۽ اُن جي ويراني پارٿين دؤر کان سمجهڻ گهرجي ۽ 50ع ڪشن دؤر آهي. قوي امڪان اهو آهي تہ پارٿين ۽ ڪشن دؤرن ۾ سنڌ جو ماڻهو هنن ٻنهي ڌارين دشمنن سان گوريلا جنگ ۾ مصروف آهي. تنهنڪري سنڌ جا تجارتي خشڪي ۽ درياهي رستا محفوظ ڪونہ رهيا هوندا.

"سونڊيا" ۽ ان جي اوسي پاسي ويندي سنڌوءَ جي موجودہ وهڪري

جي اولهہ پاسي ڪنڌيءَ سان وڏا قبرستان آهن، جن ۾ موجود ڪن قبرن تي لڳل پٿرن تي ڏاريا نشان موجود آهن، جن مان سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ اهي قبرون سنڌين جون نہ آهن. ٻي اهم ڳالهہ اها بہ آهي تہ ايڏن وڏن قبرستانن جي ويجهو اُن دؤر جو ڪو وڏو شهر بہ آباد ڪونہ آهي. هن صورتحال مان چڱيءَ ريت سمجهي سگهجي ٿو تہ اهي وڏا قبرستان ڪنهن وڏيءَ جنگ جو نتيجو آهن. امڪان آهي تہ اهي جنگيون سنڌين جي گوريلا ويڙهاند ڪان پوءِ لڳيون هجن. پنيور مان عرب دؤر جي سڪن ملڻ ڪري سولائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو تہ سنڌوءَ جو اُلهندو ڦاٽ يونانين جو ساڳرا يا ساڪرو اجا بہ وهي رهيو هو ۽ شهر ۾ رونقون موٽي آيون هيون ۽ اهو سنڌ تي راءِ گهراڻي جي حڪومت دؤران ممڪن ٿي سگهيو هوندو. - مترجم)

اُن جو ڪارڻ اهو آهي تہ ڪشن حڪمرانن ڏکڻ سنڌ کي پنهنجي ضابطي هيٺ رکي ڪونہ سگهيا هئا. ان ڪري چين جو پٽُ آمون درياهہ وسيلي ٻاهر موڪليو ويندو هو. ان ڪري پنيور وسيلي موڪلجي ڪونہ سگهندو هو. اهو ئي ڪارڻ آهي جو تجارتي رستو ٽيڪسيلا، مترا ۽ اجين وارو اختيار ڪيو ويو هو.

تجارت جو ٽيون مرحلو 70ع کان شروع ٿئي ٿو. هن زماني ۾ ڳاڙهي سمنڊ جا تجارتي ٻيڙا باريگازا کي ڇڏي هندستان جا ٻيا بندر وجي پهچندا هئا. ان ڪري هن بندر تان مختصر تجارتي سامان لهندو ۽ چڙهندو هو. واپار جي چوٿين مرحلي ۾ تجارتي سامان کڻي جهاز ڏکڻ هندستان يا ڪارمنڊل واري ساموندي ڪناري کي ڇڏي چؤماسيءَ جي هوائن جي آڌار تي سڌو ملاڪا هليا ويندا هئا. پر اُن وقت پنيور واري بندر تان دهليءَ کان وٺي ساري اولهہ هندستان جو سامان پنيور تان چڙهندو هو ۽ اهو انهن درياهي رستن وسيلي هتي پهچندو هو. جيڪي سنڌوءَ جو پرتي ڪنڌ هئا ۽ انهن سيني درياهن جو گڏيل پاٽي سنڌوءَ جي صورت ۾ ٻين ڦاٽن کان سواءِ اُن ڦاٽ مان بہ وهندو هو، جيڪو پنيور پرسان سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو. اُن وقت هن بندر تان چين، ٿبيٽ يا تبت ۽ وچ ايشيا جو مال هن بندر تان ڏور ڏيساور ويندو هو. ”آمون“ ۽ ”سير“ درياهہ کان هن پار کان ايندڙ قافلن

وسيلي تجارتي مال سنڌوءَ رستي سمنڊ تائين پهچڻ واري تجارتي مال کان گهڻو مشانگو پلئه پوندو هو.

200 ق.م کان وٺي 50 ق.م تائين سنڌ جو گهڻو تجارتي مال مصر ويندو هو، جڪووري اُتان کان ڏور ڏيساور روانو ڪيو ويندو هو. ان کان پوءِ مصر هڪ ثقافتي مرڪز بڻ هو. خاص ڪري ٽالمي گهراڻي جي حڪمرانن جي ڏينهن ۾ مصر کي اها امتيازي حيثيت حاصل هئي. انهيءَ زماني ۾ سڪندريا شهر، فن، سائنس، فلسفي، ادب ۽ شاعريءَ جو مرڪز هو. 'هيرو' واري ٻاڦ – انجڻ، نيومٽنڪ ڊرائيس، خودڪار مشينن جو استعمال، پاڻيءَ تي هلندڙ گهڙيال، ڪلن کي ڪاغذ طور ڪتب آڻڻ، انهيءَ دؤر ۾ شروع ٿيو هو ۽ انهيءَ قسم جي سائنس 250ع تائين ترقي ڪندي رهي. اُن وقت سڪندريا جا هي نالي وارا سائنس دان هئا: 'فرئٽوسٿينس'، 'ائيپولونيوئس'، 'پرگئڪس'، 'ڪيٽسيبيوئس'، 'ائرسٽارڪس'، 'هپارڪس'، 'ڪلاڊس'، 'ٽالمي'، 'اسٽرئبو'، 'گئلن'، 'ڊايوشورڊس' ۽ 'ڊايوفنٽس'.

ٽالمي گهراڻي جو زوال 30 ق.م ۾ آيو. هي سائنسدان به انهيءَ زماني سان تعلق رکن ٿا. ان کان پوءِ رومي شهنشاهت عروج حاصل ڪيو. انهيءَ زماني ۾ سڪندريا بندر کي به وڏي ترقي حاصل ٿي، جتان ايشيا جو تجارتي مال ٻين ملڪن ڏانهن برآمد ڪيو ويندو هو ۽ ان مال جو وڏو حصو سنڌ مان سمنڊ رستي ايندو هو. پر سنڌ ڏانهن ايندڙ چين، ايران ۽ وچ ايشيا جو مال خشڪيءَ رستي ايندو هو.

انهن ملڪن ڏانهن ويندڙ اهم تجارتي رستا

(1) سنڌ کان پشاور تائين سنڌوءَ وسيلي. اُتان کان ڪابل، باختر ۽ ڪاشغر تائين خشڪيءَ وسيلي. ڪاشغر کان چين ڏانهن ويندڙ گهڻا رستا هوندا هئا. هي پنهنجي دؤر جو نهايت اهم تجارتي رستو هوندو هو.

(2) سنڌ کان ملتان پوءِ گومل لڪ رستي ڪابل ۽ باختر. هي رستو خيبر لڪ واري رستي جي مقابلي ۾ گهٽ استعمال ٿيندو هو، پر وچين ۽ موجوده دؤر ۾ اهو گهڻو مشهور هو.

سنڌ ڏانهن چين جي پٽ جو سنڌو ماٿريءَ وارو رستو، آمون ۽ سير

درياھ ڏانھن ويندڙ اھم رستي کان ڪاشغر وٽان الڳ ٿيندو ھو. جيڪو تاشقورگان کان چترال ويندي ھماليہ جي 15000 فوٽ مٿاھين لَڪ تان لنگھٽو پوندو ھو ۽ اُتان اڳتي سفر ڪري پشاور اچبو ھو. جتان سنڌوءَ وسيلي سفر ڪري سمنڊ تائين پھچبو ھو. ان جو متبادل رستو بہ ھو، جيڪو ڪاشغر کان "مرو" تائين ھوندو ھو. "مرو" کان وري رستا ڦٽندا ھئا. جن مان ھڪ باختر کان ڪابل اُتان کان خيبر لَڪ لنگھي پشاور اچبو ھو ۽ سنڌوءَ وسيلي اڳتي وڃبو ھو. جڏھن تہ ٻيو رستو "مرو" کان قنڌار ۽ اُتان کان بولان وارو لَڪ لنگھي سبي ۽ اروڙ اچبو ھو، جتان سنڌوءَ وسيلي سمنڊ تائين ھليو وڃبو ھو.

(3) اُتر سنڌ يعني اروڙ کان "ملا" يا بولان لڪ لنگھي قنڌار اچبو ھو. جتان کان باختر، گلاشڪيرد، پرسي پولس، چٽريڪس ۽ پيٽرا وڃبو ھو. باختر وري ائنٽيوڪيا ۽ سلوڪيا سان، جيڪو وري يونچ سمنڊ جي ڪناري سان آباد ائنٽيوڪم سان مليل ھو. ھن رستي کي رومي دؤر ۾ يوناني پسند ڪونہ ڪندا ھئا. پر وچين دؤر جا عرب ھن تجارتي رستي کي وڏيڪ اھميت ڏيندا ھئا.

(4) سنڌ (پٽالا يا مينگر) کان "راماڪيا" (لس ٻيلي ويجھو) اُتان ڪيچ (تربت ويجھو) اُتان پور (ايران) جتان وري گلشڪيرد پھچبو ھو. ھن تجارتي رستي کي گھٽي اھميت ڪانہ ڏني ويندي ھئي، ڇاڪاڻ تہ اھو مڪراني سامونڊي ڪناري سان گذرندو ھو، جتان تجارتي جھاز پيا لنگھندا ھئا. ويران ھئڻ ڪري پاڻيءَ جي ڏاڍي اڻاٺ ھوندي ھئي. اُن علائقي تي پارٿين جو ضابطو ڪونہ ھلندو ھو. تنھنڪري ڌاڙيلن جي وڏ چڙھيل ھو. ھي رستو صدين کان غير آباد ھو. ايراني نار جي سامونڊي ڌاڙيلن کان بچڻ لاءِ ايڪڙ ٻيڪڙ استعمال ٿيندو ھو.

لانچو، ڪامرو ۽ پٽاليپتر واري تجارتي رستي جي نظرداريءَ چيني پاڻ ڪندا ھئا. ھي رستو ارسا ۽ ٿبيت (تبت) کان ٿيندو پٽاليپتر ويندو ھو. ٻيو رستو آسام ۽ چينگٽين کان ٿيندو پٽاليپتر پھچندو ھو. ڪجھ رستا بنگال جي اپسمنڊ يا ڪاربند سامونڊي ڪناري سان واقع سوپتم ڏانھن ٻڻ ويندا

هئا. هنن رستن جي نگهباني چيني پاڻ ڪندا هئا ۽ واپار لاءِ چيني ٻيڙيون ڪَتب آنديون وينديون هيون.

"مرو" کان پشاور، ڪاشغر کان باختر وسيلي پشاور ۽ خوتان کان چترال وسيلي سنڌوءَ رستي پشاور يا پشاور کان پنپور يا پشاور کان ٽيڪسيلا ۽ مدورا کان باريگازا ڏانهن ويندڙ تجارتي رستن جي نگرانيءَ پاڻ واپاري ڪندا هئا، جن جو تعلق هنُ نديءَ ڪنڌ سان هو. پٽاليپتر جو تجارتي سامان مدورا وسيلي باريگازا پهچندو هو.

چوماسي جي هوائن جي دريافت کان پوءِ 50 ق.م کان 50ع تائين عدن کان سڌو باريگازا ڏانهن هاڪاريو ويندو هو. ڪنهن زماني ۾ چين جو پَٽ، پنپور جي بندر تان ڏور ڏيساور لاءِ ٻيڙين ۾ لَڏيو ويندو هو. باريگازا جي بندر کي تجارتي اهميت ملڻ کان پوءِ بنهي بندرن ۾ چيني پَٽ لاءِ چٽاپيٽي شروع ٿي وئي هئي، جيڪو هاڻي پشاور کان ٽيڪسيلا، مدورا، اجين ۽ باريگازا بندر وٽ اچي لهندو هو. چين کان انڊ ٽ جو ٻيو رستو تبت کان باريگازا ايندو هو. جيڪا لاسا، گونگٽوڪ، پٽاليپتر، مدورا ۽ اجين کان ٿيندو باريگازا رَسندو هو. هن بندر کان ڏکڻ هندستان ۽ ايسٽ انڊيز جا گرم مصالحا به ايندا هئا. جيڪي ڪاربند جي ساموندي ڪناري تي واقع بندر پتندرا کان اُن قديم شهر ڏانهن ايندا هئا. جنهن کي هاڻي حيدرآباد دکن جي نالي سان سڏيو ويندو آهي. هتان کان اهو تجارتي وکر تاگادا پوءِ پائٿانا ۽ اُتان باريگازا پهچندو هو. انهيءَ زماني ۾ اُهي تجارتي رستا هوندا هئا، جن وسيلي اوسي پاسي ۽ ڏور ڏيساور جو مال ڪچي اچي باريگازا بند تي رَسندو هو. اونهاري جي چوماسي واريون هوائون جهولي مندر رستي ايندڙ تجارتي مال لاءِ فائدي واريون ڪونه هيون. تنهنڪري بيڙائت اولھ وارين چوماسي جي هوائن کي وڌيڪ پسند ڪندا هئا. ٻيڙين ناهڻ ۾ ساڳ وڻ ۽ شيشم (ٽالهي يا سنجهي) جو ڪاٺ ڪَتبُ آندو ويندو هو. چاڪاڻ ته ٻئي ڪاٺ کي سمنڊ جي پاڻيءَ جا جيت ڪائي ڪمزور ڪري ڇڏيندا آهن.

روم جا ماڻهو سنڌ يا نديءَ ڪنڌ ۾ ڪونه رهندا هئا، نه وري نديءَ ڪنڌ جا ماڻهو مصر جي سڪندريا شهر ۾ رهندا هئا. پهرين صدي ق.م

دؤران بنهي ڌرين وچ ۾ واپار عرب بندرن وسيلي هلندو هو. انڪري سنڌ کان اينديڙ تجارتي مال عربن وسيلي مصر پهچندو هو. يهودي عرب، شامي، ميد ۽ ايراني سڪندريا ۾ رهندا هئا. ٽالمي گهراڻي جي دؤر جا مصري يوناني واپاري، سنڌي ۽ سومالي بيڙائت عدن جي بندر تي اچي گڏ ٿيندا هئا. ڏکڻ عربستان جا صابيٰ ۽ ايراني نار جا گيرهائين لوڪ ساموندي واپار ۾ وچين ڌر جي حيثيت رکندا هئا. انڪري ڏاڍا دولتمند ٿي ويا هئا، جن مٿان گهڻي چڙڪسي ٽالمي گهراڻي جو بيو (285ق.م کان 240 ق.م) ۽ ٽالمي ٽيون (140 ق.م کان 221 ق.م) حڪمران رکندا هئا.

عربن، سمنڊ ۽ رڻ پٽ جي تجارتي رستن جو تمام گهڻو فائدو ورتو. هنن آفريڪا وارن جي ڪَن ۾ اِها ڳالهه پري تہ هو سنڌين کي ڳاڙهي سمنڊ ۾ تجارتي مال آڻڻ نہ ڏين. ڪڏهن ڪڏهن هندستانين لاءِ سنڌن رويو اهڙو هوندو هو. هنن يونانين کي تجارتي هوائن جي ڄاڻ کان واقف ڪونہ ڪيو هو. ڪانئن اهڙو علم ڳجهو رکيو هئائون. 115 ق.م دؤران يمن (ڏکڻ عربستان) تي "حُمرتس" ۽ اُتر- اولهہ عربستان تي "نيلساتيان" جي حڪومت قائم ٿي وئي هئي.

مٿي ذڪر ڪيل پوئين گهراڻي جي حڪومت جي راڄڌاني پيترا هئي. هن خاندان جي حڪمران ايران کان اينديڙ چين جي پٽ واري رستي پنهنجو قبضو ڄمايو. سَٽين بہ پنهنجي حڪمرانيءَ واري زماني ۾ پَٽ واري رستي سان فوجي چوڪيون قائم ڪيون هيون. اهڙيءَ ريت هنن چين ۽ هندستان کان اينديڙ رستن کي محفوظ ڪري ڇڏيو هو. روم جي حڪمران 'اگسٽس' (29 ق.م کان 14ع) کي هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هو، جيڪو قديم منافع بخش ۽ سولو هو. 25 ق.م دؤران پنهنجون فوجون موڪلي سرڪش عربن کي سبق سيکاريو ويو ۽ عدن جي بازار کي ڊاهيو ۽ برباد ڪيو ويو.

هن قسم جي ڪارروائيءَ کان پوءِ مصر جا هر سال 120 جهاز اوپر هاڪاريندا هئا، جن مان هر هڪ پنج سؤ ٽن بار کڻي سگهندو هو. جيتڻ تہ اُهي جهاز ساموندي ڪناري سان سفر ڪندا هئا، تنهنڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو تہ اُهي ڀنڀور ضرور ايندا هوندا. انهن بيڙائتن کي اِها پوري

خبر هئي ته عربستان وارو ساموندي ڪنارو ويران ۽ ڳاڙهي سمنڊ اندر واريءَ جا دڙا آهن. جن جو فائدو وٺي ساموندي ڌاڙيل ڦرڻ لٽڻ جون ڪارروايون ڪري وٺندا هئا. تنهنڪري جهاز پاڻ سان گڏ مسلح پهريدار ۽ هوشيار رهبر رکندا هئا.

'پليني' واري دؤر ۾ روم ڪان هندستان ڏانهن خانگي نموني جي ساموندي آمدرفت شروع ٿي هئي. پر وچ تي عرب ۽ اڪسيومائيٽ قبيلا هئا، جيڪي هن تجارتي رستي سان واپاري سرگرمين ۾ رُڌل هئا. جن کي اجان تائين ختم ڪونه ڪيو ويو هو.

'پيريپلس' واري زماني ۾ ڏکڻ عربستان تي 'ڪٽريبل' نالي هڪ بادشاهه جي حڪومت هئي، جنهن جو صابي ۽ حمير حڪومتن تي قبضو هو. هن حڪمران پنهنجي سفيرن وسيلي روم جي حڪمران سان رابطو قائم ڪري ورتو هو. انهيءَ ڪري تجارت لاءِ کي خسارا گهٽجي ويا هئا. ان هوندي به عربن، سومالي ماڻهن سان بيٺ تي سنڌي واپارين کي ڳاڙهي سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ کان روڪي ڇڏيو هو. انهيءَ ڪري گجرات جي بندرن جو سامان کڻي ويندڙ جهازن سان به ساڳي جٺ ڪئي ويندي هئي. ڪين چيو ويو هو ته هو اوسيلس کان ڪنهن به صورت ۾ اڳتي نه وڃن. پر رومي ۽ اڪسيومائيٽ ماڻهن کي اها جرئت ڪانه هئي جو انهن کي ڳاڙهي سمنڊ ۾ داخل ٿيڻ کان روڪي سگهن. تجارتي مال جا جهاز ٻنيپور کان مينگر پهچندا هئا، جيڪو ڌارين جي قبضي هيٺ هو. جتي پارٿين جي حڪومت هئي. جڏهن ته اُتر سنڌ وري ڪشن گهرائي جي حڪمران جي ضابطي هيٺ هو. تنهنڪري چئي سگهجي ٿو ته مينگر لاڙ واري حصي ۾ پٽالا يا برهمڻ جي پرسان هوندو ته ڪو حرج نه آهي. ٻنيپور بندر وٽ تجارتي سامان لاهي سنڌوءَ رستي مٿي وڃڻ لاءِ تراڪڙي ترڻ وارين ٻيڙين ۾ چاڙهيو ويندو هو. انهيءَ زماني ۾ ڪنيات جي نار وارن علائقن جهڙوڪ: ڪڇ، ڪاٺياوار ۽ ڏکڻ گجرات تي ساڪا حڪمرانن جو راڄ هو، جنهن جي راڄڌاني مينگر نالي هڪ ٻئي شهر ۾ هئي. جيڪو چتور واري علائقي ۾ واقع هو. ٻنيپور جي تجارتي تباهي ڪشن- پارٿين جهيڙن ڪري ٿي هجي. امڪان آهي ته اهڙن وڳوڙن ڪري مٿان ايندڙ تجارتي سامان رکجي ويو

هجي. ڪڇ، ڪاٺياواڙ، مالوا ۽ اُتر گجرات جي ساڪا حڪمران، حالتن جو فائدو وٺي اُتر هندستان، ڪشن حڪمرانيءَ وارن علائقن، چين ۽ تبت جَي تجارتي مال کي پنهنجي علائقي جي بندر باريگازا وسيلي ڏور ڏيساور موڪلڻ جي آڇ ڪئي هجي. چؤماسي جو فائدو وٺي هندستاني اپبيٺ وارن بندرن به پنهنجي تجارتي آمدرفت کي ترقي وٺرائي هئي. پهرين صدي عيسويءَ يا اُن کان ٿورو اڳ يا پوءِ ڪشن گهراڻي جي حڪمران آمون درياهه وسيلي پَٽ جي آمدرفت شروع ڪئي هئي. انهيءَ ڪري به اهو تجارتي وڪر پنيور ڏانهن اچڻ بند ٿي ويو هو.

پهرين عيسوي صديءَ جي پڇاڙيءَ کان پوءِ ڪشن حڪمران ۽ چين وچ ۾ سنڪيانگ جي معاملي تي وڏي ويڙهه لڳي، جنهن ۾ چين جي فوجي جنرل پئن چائو 90ع ۾ ڪشن راجا کي شڪست ڏني. انهيءَ ڪري سنڌوءَ وسيلي اينڊڙ پنيور ڏانهن پَٽ چترال وٽ رُڪجي ويو. ٻي صدي عيسوي ڌاري ڪشن حڪمران ريشم واري ساڳيءَ رستي کي بحال ڪرڻ ۾ سوڀارا ٿي ويا هئا.

’اگاٿارڪيڊس‘ (110 ق.م) جي دؤر ۾ مغرب جي تجارت تي صابي حڪمرانن جو ضابطو هو. پر سنڌين جو ڪونه هو، جن جي بندرن تان اوڏانهن وينڊڙ مال چڙهندو هو. سنڌ، ايران ۽ ڪرمان جا واپاري سوڪوترا وٽ ملندا هئا، جيڪو عرب ۽ آفريڪي سامونڊي ڪنارن کان پري هو.

عدن يا فرات جي چوڙ کان وٺي بارگازا تائين فاصلو، عدن- پنيور کان ٻيڻو هو. پر ڏکڻ هندستان جو تجارتي مال باريگازا وٽ گهڻو سستو ملندو هو. تنهنڪري منافعو گهڻو ٿيندو هو. پهرين ۽ ٻيءَ صدي عيسوي دوران هن ننڍي کنڊ ۾ روم جي وچ ۾ هلندڙ واپار تيئنءَ ڌر يعني يونانين، شامين، سومالين، ايڪسومائيٽ، يهودين ۽ عربن وسيلي هلندو هو. عرب پنهنجي تجارتي ڏنڍي خاطر ننڍي کنڊ ۽ روم ۾ پڻ رهندا هئا.

ٽراجن دؤر (98ع- 117ع) ۾ ’پليني‘ پنهنجي اکين سان ڏٺو ته تجارتي جهاز اپيولوگس ۽ ڪئراگزان کان ننڍي کنڊ ڏانهن هاڪاري رهيا هئا. ٽراجن، هندستان ڏانهن ته وڏي ڪونه ٿي سگهيا، پر 117ع ۾ سامونڊي جنگي ٻيڙو جوڙيو هئائون ته جيئن ڳاڙهي سمنڊ جي تجارتي

آمدرفت تي قبضو ڪري سگهجي. جيڪا اُن وقت هن ننڍي کنڊ سان قائم هئي. هن مقصد سان تراجن حڪمران 117ع ۾ پنهنجا سفير ڪشن حڪمران ڏانهن پڻ موڪليا هئا.

'ڪلاڊيس ٽالمي' (140ع) جي زماني تائين پٽالا (ممڪن آهي ته مينگر) اجا به موجود هو. ان سان گڏ پنيور (باربريڪون) به بندر ڏسجي ٿو، جنهن کي اُن زماني ۾ باربارا جي نالي سان سڏيو ويندو هو.

180ع ۾ سنڌوءَ جي چوڙ وارن بندرن تي يهودي واپار ڪندي نظر اچن ٿا. جن پنهنجون وسنديون اچي افغانستان ۾ قائم ڪيون هيون. ٽين صدي ق.م جي منڍ دؤران ننڍي کنڊ جي تجارت گهٽي گهٽجي وئي هئي. پر 'نيرو' جي دؤر 68ع ۾ تباهه ٿي چڪي هئي، جيڪا 'ڪٽراڪٽلا' جي دؤر ۾ ته مڪمل طور ختم ٿي چڪي هئي. بازنطيني دؤر وري نئين سر شروع ٿيو هو. 68ع کان 212ع تائين سنڌ ۽ ننڍي کنڊ خاص ڪري ڪپڙو ۽ ٻي مصنوعات باهر ويندي هئي. پر آرايش ۽ سونهن سينگار جو سامان ڏور ڏيساور ڪونه موڪليو ويندو هو.

معلوم ايئن ٿي رهيو آهي ته سنڌ سان گڏ ننڍي کنڊ جي تجارت جو زوال روم جي حڪمران 'بندو' (68ع) کان پوءِ آيو ٿو ڀانئجي. اُن کان پوءِ اُهي تجارتي شيون ڏور ڏيساور وڃڻ لڳيون هيون، جن جو واسطو ڪپڙي جي صنعت ۽ ڪاپي جي ٻئي تيار مال سان هو. جاڪاڻ تهاڻ زماني ۾ روم شهنشاهت پاڻ خود اقتصادي ڏچي جي ورچڙهيل هئي. پيٽر جو بندر به تن ڏينهن 105ع ۾ پڙيانگ تي چڪو هو، جيڪو يونج سمنڊ جي بندرن تان مختلف قسم جو تجارتي مال گهرائيندو هو. هن کان پاميرا اهميت حاصل ڪري ورتي هئي، جنهن کي پوءِ 273ع ۾ "آرڪان" تباهه ڪري ڇڏيو. اُن کان پوءِ ننڍي کنڊ جي تجارت فرات جي ڪناري سان آباد "بتني" نالي هڪ شهر مان ٿيڻ لڳي، جيڪو ايڊيسا کان هڪ ڏينهن جي سفر جيترو پري هو.

جڏهن ريشم جو تجارتي رستو آمون ۽ سير درياهن کان پريان ڪشن خاندان جي حڪمرانن جي حدن مان ٿيڻ لڳو ته سنڌوءَ وسيلي هي تجارت بند ٿي وئي ته هي تجارتي رستو ويران ٿي ويو. پر هن تجارتي مال جو ڪجهه حصو ننڍي کنڊ جي ٻئي بندر (ديبل) تان موڪليو ويندو هو.

پنڀور واري بندر تان چين ۽ تبت جون رڱيل کلون، سنجان، ململ جو ڪپڙو، خوشبودار شيون، مرهم، موتي، قيمتي پٿر خاص طور فيروزو، لوهه. اڻ ڪمايل چمڙو، چين جو رڱيل چمڙو، سنجاب سان گڏ اڻ ڪمايل چمڙو، اُتر- اولهه نٽدي ڪنڌ جا نهيل ڪوٽ. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته پنڀور بندر ڏانهن وري ايندڙ تجارتي مال جي موٽ ڪشن حڪمرانن جي زوال ڪري ٿي هئي. ٿبيت (تبت) کان ايندڙ سنجاب، برفاني واگهه ۽ جهنگلي ٻلي جي کل هتان ملندي هئي. پارٿين دؤر ۾ به سنجاب سنڌوءَ وسيلي ايندو هو. پنڀور بندر تان ٻاهر ويندڙ تجارتي مال ۾ ڪشمير جي اُن به شامل هئي. هن نٽدي ڪنڌ مان هاٿي به ٻاهر موڪليا ويندا هئا. پر هي تجارتي اسم پاڻ وسيلي نه پر خشڪيءَ رستي ويندو هو. هندستان مان شينهن ۽ واگهه روم موڪليا ويندا هئا، جيڪي سولا ۽ پاميي بادشاهن جي دؤر ۾ اوڏانهن روانا ڪيا ويا هئا. هن کان سواءِ روم ڏانهن چينا ۽ سنڌ ۽ تبت جا ڪمري رنگ جا ڪُتا پڻ موڪليا ويندا هئا. ڪنهٽ وارا سنڌي ڏڳا پڻ ايران، شام ۽ آفريڪا ويندا هئا. هن جنس جو ڏڳو لاڙ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۽ مارواڙ ۾ گهڻو ٿيندو هو. هيءَ تجارتي جنس گهڻو خشڪيءَ رستي موڪلي ويندي هئي. هڪ سڱٽي گينڊي جو قسم سنڌو درياهه جي ڪنڌين ڪنارن سان سورهين صديءَ ۾ موجود ڏسجي ٿو. پر اهو خشڪي وسيلي نه پر سمنڊ رستي روم موڪلي ويندو هوندو. مشڪ نالي هڪ تجارتي شيءِ گلگت، تبت ۽ اُتر چين کان ايندي هئي، جيڪا پڻ پنڀور بندر کان ڏور ڏيساور موڪلي ويندي هئي. 166ع ڌاري روم جا واپاري گينڊي جا سڱ چين ڪٽي ويندا هئا، جتان جا ماڻهو هن شيءِ کي مرداني قوت وڌائڻ لاءِ ڪم آڻيندا هئا. هن شيءِ جو استعمال هاڻي تازو تَرڪ ڪيو ويو آهي.

تالمي ٻئي جي دؤر (246 ق.م) تائين عاج آفريڪا کان مصر ايندو هو. پر اُن دؤر کان پوءِ مصر، عاج هندستان کان به گهرائيندي هئي. روم جا ماڻهو هن ملڪ جي شهنشاهت شروع ٿيڻ سان هندستان جو عاج ڪم آڻيندا هئا، جيڪو خشڪيءَ وسيلي ٻاهر ويندو هو. پر ان جو وڏو حصو سمنڊ وسيلي به ويندو هو، جيڪو سنڌ جي پنڀور بندر تان چڙهندو هو ۽ اهڙو سلسلو 50ع تائين هليو. اُهي عاج کي گهر جي سامان ۾ ڪم آڻيندا

هٿا. جهڙوڪ: ميزن جون ٽنگون، وغيره. 'پليني' واري دؤر ۾ سارو عاج نانڊي ڪنڊ کان ايندو هو. چاڪاڻ ته ڪجهه وقت اڳ عاج هٿ ڪرڻ جي مقصد سان آفريڪا ۾ تمام گهڻا هاٿي ماريا ويا هئا. تنهنڪري اُتان کان عاج اچڻ بند ٿي ويو هو.

زمين تي ڦرندڙ جانور ساندو (گلوئي) سنڌ، عربستان ۽ بلوچستان ۾ تمام گهڻو هوندو هو، جنهن مان نڪتل تيل دوا طور ڪم ايندو هو ۽ اُتي ڪاڏو به ويندو هو. اُن کان سواءِ نانڊي ڪنڊ مان واڳون به ٻاهر موڪليا ويندا هئا، جنهن جو گوشت کاڌو ۽ هن مان نڪتل چربي يا تيل دوا طور ڪم آندو ويندو هو. هتان موتي به ٻاهر موڪليا ويندا هئا. سپون سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان جام ملنديون هيون، جن مان موتي ملندا هئا. روم وارا پهرين عيسوي صديءَ ۾ هن بدلي عنبر، ٽامون، شيهو، مرجان ۽ سونا سڪا ادا ڪندا هئا. سپون ته اڄ به ڪراچيءَ جي سامونڊي ڪناري سان عام ملنديون آهن. ٻٽ جو ڏاڳو به ٻنپور کان روانو ڪيو ويندو هو. اُن کان سواءِ لاک، رنگ ۽ لوبان به هن بندرتان ڏور ڏيساور ويندو هو.

قديم زماني کان وٺي هن نانڊي ڪنڊ کان خوشبودار شيون ۽ گرم مسالحا عرب کڻي ويندا هئا. امڪان آهي ته اهڙو واپار اُٺ کي پالتو جانور بنائڻ کان پوءِ ٿيو هجي. گرم مصالحن جو وڏو تعداد ڏکڻ هندستان کان سنڌ ايندو هو، جيڪو اُتان ڏور ڏيساور روانو ڪيو ويندو هو. سنڌ جي اِها درآمد ۽ برآمد اٽڪل 60ع - 70ع کان وٺي ڏسجي ٿي. اُن کان پوءِ رومي واپاري اهڙي تجارت سڌو هندستان سان پاڻ ڪندا هئا. انهن گرم مصالحن ۾ هي شيون جهڙوڪ: دالچيني، مالابٿر جو تيل، اچا، ڪارا ۽ ڳاڙها مرچ، ماز، اسپيڪينار جو تيل، ڪوٺر، ريوند چيني، ڪنڊ وغيره. دالچينيءَ کان سواءِ هن وڻ مان ٻيون شيون جهڙوڪ: ان جو ڦل ۽ چُن به ڪتبُ آندا ويندا هئا. اهڙن تجارتي شين کي عربن، آفريڪا وارن ۽ سنڌين يونان ۽ روم وارن کان ڳجهو رکيو هو. اسپيڪينارد ۽ ڪوسٽس، پٽالني (ڏکڻ سنڌ)، ڪشمير ۽ اُتر پنجاب ۾ ٿيندو هو. ماير سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ٿيندو هو، جيڪو خوشبودار ٻوٽن جو ڪٺور هو. مختلف قسمن جو ٻيو ڪٺور سنڌ، بلوچستان ۽ افغانستان ۾ ٿيندو هو.

نير سنڌ ۾ ٿيندو هو، جنهن کي اُنن ۽ گينڊن جي کلن ۾ بند ڪري ٻاهر موڪليو ويندو هو. ريوند چيني، بافتو، ململ، ٽالهيءَ (شيشم) جو ڪاٺ، خشڪ ميوو، اناج؛ جوئر ۽ ڪٽڪ پڻ ٻنڀور بندر کان روانو ٿيندو هو. عدن جڏهن پنهنجو سڌو تجارتي تعلقات باريگازا ۽ ڏکڻ هندستان سان قائم ڪيو تہ بہ هي تجارتي شيون هن بندر کان ڏور ڏيساور وينديون رهنديون هيون. چوماسي وارين تجارتي هوائن جي معلوم ٿيڻ کان پوءِ تجارت جا اگهہ ڪِري پيا هئا. ٻي ڳالهہ اها ٿي هئي جو ٻنڀور کي ڏور ڏيساور مال موڪلڻ جي جيڪا هڪ هٿي حاصل هئي، سا ڪانئس کسجي وئي هئي. ان کان هيءَ ڳالهہ بہ ٿي هئي تہ ٻنڀور تي مال چاڙهڻ يا لاهڻ جي مزدوريءَ جا اگهہ بہ ڪِري پيا هئا. لوبان، ٻنڀور ۾ ٻاهران ايندو هو، جيڪو چين کان پَٽ خريدڻ جي بدلي ادا ڪيو ويندو هو. لاجورد پٿر بدخشان کان ايندو هو، جيڪو ٻنڀور کان ٻاهر موڪليو ويندو هو. اهڙيءَ ريت فيروزو پٿر هندوڪش جبل کان ايندو هو، جيڪو خشڪيءَ وسيلي نندي کنڌ جي مختلف ماڳن ڏانهن موڪليو ويندو هو، جتان کان تبت ۽ چين روانو ڪيو ويندو هو. افغانستان ۽ وچ ايشيا مان عورتون ايندون هيون، جيڪي ياوَن (يوناني) يا يورپي نسل جون هوندون هيون. مرجان بہ ايندي هئي، جيڪا گهڻن رنگن جي هوندي هئي.

مصر کان ڇيٽ جو ڪپڙو گهرايو ويندو هو. ٿورو شراب بہ ايندو هو. لوبان سان گڏوگڏ چانديءَ جا نقش ٿيل آرائشي ٿانوَ بہ ٻاهر وڃڻ لاءِ ٻنڀور ايندا هئا. 70ع کان پوءِ ٻنڀور ڏانهن سون جو تعداد تمام ٿورو آيو هو. چاڪاڻ تہ تجارتي ڏيتي ليتي گهٽجي وئي هئي. پر اتڪل سؤ سالن تائين يعني 27 ق.م کان 70ع تائين مال بدلي هندستان کي ڪچو سون ۽ سونا سِڪا ادا ڪيا ويندا هئا.

ڪشن گهراڻي جي راجا 'ڪئڊفيسس ٻئي' (64ع - 78ع) سون جا سڪا تيار ڪرايا هئا، جن جي تورپ ماپ، 'نيرو' کان اڳ وارن روم جي سڪن جهڙي هئي ۽ انهن جيان خالص سون جا هوندا هئا. معلوم ٿئي ٿو تہ اُهي سِڪا پَٽ (ريشم) جي واپار جي سهوليت واسطي تيار ڪيا ويا هئا. انهيءَ زماني ۾ هيءَ تجارتي شيءِ مشرقِ قريب جي ميسين ۽ ڪئراسين

جي راجائن ڏانهن موڪلي ويندي هئي. جيڪا پوءِ روم موڪلي ويندي هئي. ايئن ٿيڻ ڪري پنيور کي تجارتي نقصان ٿيو هو. جيڪو انهيءَ زماني ۾ پارٿين جي حڪمرانيءَ ۾ شامل هو. جيڪي ڪشن راجائن جا جاني دشمن هئا.

تجارتي برادريءَ جو اُڀري اچڻ ۽ ثقافتي اثر نروار ٿيڻ

(1) اُتر- اولهه هندستان جي هند- يوناني بادشاهن، اولهه ايشيا ۽ يونچ سمنڊ وارن ملڪن سان ناتن وڌائڻ جي همت افزائي ڪئي هئي. هن معاملي ۾ اُتر- اولهه هندستان سان سنڌ به شامل هئي.

(2) ستين، پارٿين ۽ ڪشن حڪمرانن وچ ايشيا کي ننڍي کنڊ جي تجارتي دائري ۾ شامل ڪيو هو. انهيءَ طريقي سان هنن ملڪن وسيلي چين ڏانهن ويندڙ ڪيترائي تجارتي رستا نهي ويا هئا.

(3) تجارتي سرگرمين وسيلي ملندڙ منافعي سان گڏ مذهبي اثرن کي پڻ اڻ سڌي نموني قبول ڪيو ويو هو ۽ انهن ماڻهن ٻڌ ۽ جين مذهب قبول ڪيو. جن جو بنيادي طور ننڍي کنڊ واريءَ ڌرتيءَ سان ڪو واسطو ئي ڪونه هو. انڪري هي مذهب هنڌين ماڳين پکڙجي ويا هئا. (اهم طريقو سياسي تسلط حاصل ڪرڻ لاءِ اختيار ڪيو ويو هو. جيڪو سنڌ جي سومرن ۽ سمن به اختيار ڪيو هو. هي ماڻهو اصلاً هندو راجپوت هئا ۽ سياسي مفادن حاصل ڪرڻ لاءِ مسلمان ٿيا هئا. - مترجم)

(4) ڪچي مال ملڻ واري جوءِ ۾ صنعتون قائم ڪيون ويون، جتي ڪپهه ٿيندي هئي، اُتي ڪپهه اُڻڻ جا جام آڏاڻا به قائم ڪيا ويا هئا. هن تجارتي سرگرميءَ ۾ سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت تمام گهڻي ترقي ڪئي هئي.

(5) هند- يوناني دوڳلو فن پيدا ٿي چڪو هو. جنهن جو مثال گنڌارا جو فن آهي. هن فن جو بڻ بنياد يوناني- رومي- سڪندريا فن آهي. هن ماڳ کان ڪَنجهي ۽ مصالحي سان نهيل بُت، ريشمي تجارتي آمدرفت سان گڏ پنيور ايندا هئا. جيڪي پوءِ ٽيڪسيلا پهچندا هئا. هن قسم جي بُتن اچڻ ڪري ٻُڌ ڌرم جي بزرگن بابت قائم تصور ۾ نمايان تبديلي اچي وئي هئي. هن ڌرم جي ماڻهن نون بُتن جي رنگ، فني ۽ تخليقي خوبين کي

تسليم ڪري ورتو هو. اهڙيون ڳالهيون هنڌين ماڳين قبول ڪرڻ لاءِ واپاري برادريءَ ۽ شاهي خاندان هڪ جهڙو اهم ڪردار ادا ڪيو.

(6) مغرب سان تجارت ڪري هتان شهرن ۾ انجمنون ۽ اتحاد نهي ويا هئا. هنرمند ۽ ڪاريگر هن قسم جي انجمنن ۾ داخل ٿي اهم ڪردار ادا ڪرڻ لڳا هئا، جن هنن کي هڪ اهم سماجي حيثيت ۽ تحفظ فراهم ڪيو هو. اهڙيءَ ريت سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت، ڪنيارڪي ڏنڌي ۽ ڏڪاٽڪي فن جون انجمنون نهي چڪيون هيون. اهو بہ امڪان آهي تہ ٻيڙين ناهڻ واري ڌنڌي ۾ ماڻهن گڏجي ڪم شروع ڪيو هوندو. هنن انجمنن وسيلي ڪم جي معيار تي ضابطو رکيو ويندو هوندو، نين طرزن جي ايجاد ڪئي ويندي هوندي. مقرر قيمت ۽ معاوضي جو فيصلو ڪيو ويندو هوندو. ڪنهن ڪم لاءِ سکيا ڏني ويندي هوندي. تيار مال جي طلب مطابق انجمن جا ميمبر مقرر ڪيا ويندا هوندا.

(7) امڪان آهي تہ پهرين صديءَ عيسويءَ تائين علم نجوم، ۽ مختلف قسم جي دوائن جي تياريءَ ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪئي وئي هوندي. هن قسم جا وسيع پيماني تي رابطا فقط سنڌ وسيلي ئي ممڪن هئا.

ڀنڀور جي تجارت جو زوال

سنڌو ماتريءَ وارو ريشم وارو رستو سيني ڪان نندي ۾ نندو هو. ڪشن حڪمرانن جو سنڌ جي لاڙ وارن بندرن تي ضابطو ڪونہ هو، جاڪاڻ تہ اُن ساڳئي زماني ۾ ڏکڻ سنڌ، پارٿين يا سٿين حڪمرانن جي قبضي ۾ هئي. هيءُ هڪ منجهيل وايومنڊل هو. تنهنڪري ڪشن گهراڻي جي حڪمران مجبور ٿي سنڌ ڏانهن ايندڙ هن تجارتي مال جو رخ موڙي ڇڏيو هو ۽ اهو رستو ٽين صدي عيسويءَ تائين ويران رهيو. انهيءَ زماني ۾ ساساني خاندان پارٿين کي پڇائي ڪڍيو هو. ان دؤر ۾ ڪشن جي حڪمرانيءَ بہ زوال جو شڪار هئي، جن کي تارم ماتريءَ مان نڪري وڃڻ تي مجبور ڪيو ويو هو. هنن ڳالهين ڪري چين، بنگال جي اپسمنڊ جي ڪارمنڊل واري ساموندي ڪناري وارن بندرن وسيلي پنهنجو هي تجارتي مال ولايت موڪليندا هئا. پر هنن ڪڏهن بہ يورپي يونانين يا رومين سان سڌو واپار ڪونہ ڪيو هو. هن تجارتي مال کي ٻاهر موڪلڻ لاءِ هندستاني

واپاري جڻ تہ وچين ڏُر هئا ۽ پنهنجن بندرن تان هي مال ڪيڏانهن موڪليندا هئا. امڪان اِهو آهي تہ چيني ۽ هندستاني واپاري ڏکڻ ڪارمنڊل واري ساموڊي ڪناري بندر تي ملندا هئا. جنهن کي چين وارا ”گو اوڪ او“ جي نالي سان سڏيندا هئا. اُتان کان پوءِ اِهو تجارتي وکر بيڙي تي لڏي مغرب پار هاڪاري ويندا هئا. روم ۽ ايران وچ ۾ جنگين چڙي وجڻ ڪري خشڪي جا تجارتي رستا پينگ ٿي ويا هئا ۽ چيني بہ انهن خشڪيءَ جي رستن کي استعمال ڪرڻ کان هٿ ڪَڍي ويا ۽ ساموڊي رستي کي وڏيڪ اهميت ڏيڻ لڳا هئا.

چوٿين صديءَ جي مُنڍ ۾ ”هن“ لوڪن چين مان اولهہ طرف وڌڻ لڳا. هي ماٺهو ڌنار هئا. هڪ جاءِ تي گهر ناهي ڳوٺ ٻڌي ويهڻ وارا ڪونہ هئا. اج هِتي سياٽي هُتي. نئون سج، نئين جُوءِ. جتي پڪي، تتي ڪاڏي. چين، گُپت ۽ بازنطيني تهذيبن کي بہ چڱو چَتڪو چکاياٺون. فرانس کان نڪتا تہ اسپين پهتا. انهن کي پنهنجي ڏاڍ جا ڏنگُ هٽي، اٽلي، قسطنطينہ ۽ يونان کي پنهنجي ڪِيس ڦهر جو مزو ڏيکاري تجارتي رستن ۽ تجارت جي پينگ ڪري اڳتي وڌيا. هنن ڏاڍ ۽ ڏمرُ جو آٽاٺو اثر سڪندريا جي تجارت تي پيو، جنهن جون بازاريون ۽ بندر پڙيانگ ٿي ويا. ان جو اثر اِهو ٿيو جو ساري تجارت عربن جي وَرُ چڙهي وئي. ايشيا ۽ يورپ جي تجارتي مرڪزن جي تباهيءَ جڻ عربن جا ڀاڳ کولي ڇڏيا هئا. ايٿوپيا جي عدول بندر ڏاڍي ترقي ڪئي ۽ سُنت ئي تجارت جو اهم مرڪز بڻجي ويو. هن تجارت تي پهريائين عربن پوءِ ايرانين قبضو ڪيو، جنهن جو تعلق هندستان جي تجارتي مال سان هو. هندستان جي تجارت پورچوگيزن جي هٿ اچڻ تائين تجارتي صورتحال ايئن رهي، جهڙيءَ ريت مٿي بيان ٿي چڪو آهي.

ذريعا

هن موضوع سان لاڳاپيل ’وئرنگٽن‘ جو اهم ڪتاب ”ڪامرس بٽوين رومن امپاير ائنڊ انڊيا“ آهي، جيڪو 1928ع ۾ لنڊن ۾ ڇپيو هو. پر هن ڪتاب ۾ آيل مواد گهٽن ذريعن جهڙوڪ: ’حوراني‘ جو ڪتاب ”عربس سي فارنگ ان دي انڊين اوشن“ پرنسٽن، 1950ع، ’آر. ڪي. مڪرجي‘ جو ”هسٽري آف انڊين شپنگ“ لنڊن، 1957ع، ’ولسن‘ جو ”دي پرشين

گاف فرام ارليئسٽ ٽائيمس ٽُ دي بگننگ آف دي ٽئنٽيٿ سينچري"، لنڊن، 1954ع، 'راجرس. ايچ' جو "دي انڊين اوشين"، لنڊن، 1932ع، 'اي. جي. وليئرس' جو "ٽريڊ روٽس ائنڊ ڪامرس آف روم امپاير"، 'اي. جي. رالنسن' جو "انڊيا ائنڊ دي ويسٽرن ورلڊ فرام دي ارليئسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي رومن امپاير"، ڪئمبرج 1926ع.

'اي. حوراني' اوفير کي سنڌ سمجهي ٿو. 'جي. اي. بريسٽيڊ' پنهنجي ڪتاب "هسٽري آف ايجپٽ فرام دي ارليئسٽ ٽائيمس ٽُ دي پرشين ڪانڪئيسٽ"، لنڊن 1920ع ۾ بحث ڪري ٿو تہ، مصر جي فرعون 'هٽشيپسوتُ' (1490– 1475 ق.م) ۽ 'فرعون نيڪو ٻيو' نيل درياهہ کي ڳاڙهي سمنڊ سان ڳنڍڻ جون ڪوششون ڪيون هيون. 'اسڪائي لئڪس' جي ساموندي سفر تي 'هيرودوٽس' پنهنجي تاريخي ڪتاب ۾ بحث ڪيو آهي، جيڪو 'ايوبري سيلف ڪورٽ' ترجمو ڪيو ۽ لنڊن ۾ 1954ع ۾ ڇپيو آهي.

ڪيماني دؤر بابت 'هيرودوٽس' ۽ 'ڪٽيسياس' گهڻو ڪجهہ لکيو آهي. تنهن هوندي بہ هن دؤر تي وڏ ۾ وڏ سنو 'اولمسٽيڊ' لکيو آهي، جنهن "هسٽري آف پرشين امپاير" تصنيف ڪئي آهي، جيڪا 1948ع ۾ شڪاگو ۾ ڇپي آهي. سڪندر دؤر جي مؤرخن ۾ 'نيرڪس' "انڊيڪا" نالي ڪتاب لکيا هئا، جن ۾ انهن هن حقيقت کي اُجاگر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ سڪندر وٽ سنڌوءَ ۽ فرات کي ملائڻ، پوءِ فرات کي نيل سان ڳنڍڻ ۽ نيل جي پاڻيءَ کي ڳاڙهي سمنڊ سان ڳنڍڻ جو منصوبو هو. "انڊيڪا" نالي پهريون ڪتاب 'ڪٽيساس' لکيو هو. هي پنجين صدي ق.م دؤران دارا جو درباري حڪيم هو. اُن کان پوءِ "انڊيڪا" نالي ڪتاب 'مئگاسٽينس' لکيو هو، جيڪو چندرگپت جي دربار ۾ سفير هو. هن ساڳئي عنوان سان 'پلوٽارڪ' ۽ 'ائرين' بہ لکيو آهي. – مترجم)

'شوف' بہ "پريپلس آف ايريٿرئين سي" ۾ سنڌ جي تجارتي شين ۽ تجارت جو ذڪر ڪيو آهي. ڪتاب 1912ع ۾ فلاڊيلفيا ۾ ڇپيو آهي.

'جي. ڊبليو. مئڪرنڊل' پڻ 'ٽالمي' جي جاگرافيءَ تي پنهنجي ڪتاب "ائنشنٽ انڊيا ائز ڊسڪرائيبڊ باءِ ٽالمي" ۾ گهڻو بحث ڪيو آهي. ڪتاب بمبئي ۾ 1884ع ۾ ڇپيو هو.

’اسٽرئبو‘ هن نندي ڪنڊ جي جاگرافي لکي هئي، جنهن کي پڻ ’مئڪرنڊل‘ ترجمو ڪري ”ائنشنٽ انڊيا ائز ڊسڪرائيبڊ باءِ ڪلاسيڪل لٽريچر“ ۾ شامل ڪري ڇڏيو آهي. جنهن کي ويسٽ منسٽر وارن 1901ع ۾ ڇاپيو هو.

هن نندي ڪنڊ ءِ روم وچ ۾ موجود تعلقاتن بابت قديم دؤر جون تصنيفون جهڙوڪ: ’پليني‘ جي ”نيچرل هسٽري“. ”پيريپلس آف ايريٽرئين سي“ ءِ ’ٽالمي‘ جي ”جاگرافي“ اهم حيثيت رکن ٿيون. هن اهم ادب سان ’آگاٿارسيڊ‘ ءِ ’اسٽرئبو‘ جي تصنيفن کي پڻ شامل ڪري سگهجي ٿو. اُن کان سواءِ ’ڊاڪٽر ايف. اي. خان‘ جا ڀنڀور جي کوٽائي ءِ کوجنا بابت لکيل مختلف مقالا بہ هن ڏس ۾ اهم حيثيت جا مالڪ آهن. سنڌس تحقيق وسيلي هي ڳالهہ ثابت ٿي چڪي آهي تہ ڀنڀور ٻي صدي ق.م کان وٺي تيرهين صدي عيسويءَ جي پهرين چوٿائيءَ تائين آباد رهيو آهي. هن ماڳ کي مختلف دؤرن ۾ مختلف نالن جهڙوڪ: باربريڪون، باربري، ديبل ءِ ڀنڀور جي نالي سان سڏيو ويندو رهيو آهي.

ٻيڙين ناهڻ جي موضوع تي سنسڪرت ٻوليءَ ۾ ”يوڪتي ڪلپاترو“ نالي هڪ ڪتاب آهي، جنهن ۾ مختلف قسم جي ٻيڙين جا دلچسپ تفصيل ڏنل آهن. اهڙي بيان ۾ انهن ٻيڙين جي ڊيگهہ، موڪر، اوچائيءَ جو تفصيلي ذڪر موجود آهي. اِهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ اُهي ڪهڙي قسم جي ڪاٺ مان بنايون وينديون هيون. انهن کي ناهڻ، رنگ ڏئي خوبصورت بڻائڻ جو ڪهڙو طريقو هو ءِ ان ۾ ڪهڙيون شيون ڪَتبُ آنديون وينديون هيون. وڏن ٻيڙين يا جهازن جي شڪل صورت ڪهڙي هوندي هئي ءِ مٿن نهيل اڳيون حصو ڪهڙيءَ شڪل جو هوندو هو ءِ ڪهڙيون ڪهڙي بيهڪ جون هونديون هيون، جن ۾ گهوڙا ءِ هاٿي بيهاري ڏور ڏيساور موڪليا ويندا هئا. موهن جي دڙي مان لڌل هڪ مُهر تي اُن دؤر جي هڪ ٻيڙيءَ جي اهڙي شڪل آهي، جنهن جو اڳيل وارو پاسو اُتي جو اُتي سوڙهو وريل آهن. منان سمنڊ جون ٻيڙيون بہ ساڳئي شڪل صورت جون آهن. شهنشاهتن واري زماني کان اڳ واري دؤرن جي حاصل ٿيل نڪر ٽانون تي پڻ اهڙي جهازن جي تصوير موجود آهي. ان ساڳئي جهاز جهڙي تصوير

سُمير جي ٻيڙين تي اُيي طرز جي مورتيءَ پڻ ڏسجي ٿي. هن قسم جي ٻيڙين ۾ مستول موجود ڪونه ٿو ڏسجي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اُهي فقط درياهن ۾ ڪَنبُ آنديون ويندڀون هيون. ٻيڙيءَ جو هڪ ٻيو نمونو پڳل ٽانوَ جي هڪ ٺِڪر تي ڏسڻ ۾ آيو آهي. معلوم ائين ٿئي ٿو ته انهيءَ قسم جي ٻيڙي سمنڊ ۽ درياهه ۾ استعمال ڪري سگهبي هئي. ”سانچي“ جي هڪ اسٽوپا مان هڪ بُت مليو آهي، جنهن جو تعلق ٻي صدي ق.م کان ٽي صدي عيسويءَ تائين ٿي سگهي ٿو. مٿس هڪ ٻيڙيءَ جي شڪل اُڪريل ڏسجي ٿي، جنهن جو آڳيل هڪدم ئي مٿي وريل آهي. هن بُت تي اُڪريل جهاز جي شڪل مان ”يوڪتيڪا پالترو“ جي بيان جي تصديق ٿي وڃي ٿي. اجنتا جي غارن ۾ به اهڙيون ڪي تصويرون آهن، جن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته قنوج جي راجا ’پلاڪيسي ٻئي‘ جي موڪليل سفارت ايران جي شهنشاهه ’خسرو‘ جي دربار ۾ موجود آهي. اُن تصوير ۾ نظر ايندڙ جهازن ۽ ٻيڙين جي شڪل صورت اهڙي آهي، جيڪا هوبهو يوڪتيڪا پالتري جي بيان مطابق آهي. سنڌ به انهيءَ زماني ۾ اهڙيون ٻيڙيون ڪم آڻيندي هئي.

ٻُڌ ڌرم جي مقدس ڪتابن کي ”جتڪس“ جي نالي سان سڏيو ويندو آهي، جن جو بيان آهي ته، هن نديءَ ڪنڌ ۽ بابل وچ ۾ سامونڊي تعلقات هوندا هئا، جيڪي 500 ق.م کان وٺي راجا ’اشوڪ‘ جي زماني تائين قائم هئا. هنن ڪتابن ۾ اهو ذڪر به موجود آهي ته سنڌ کان فارس ڏانهن گهوڙا ايندا هئا، جيڪي ٻيڙيائين بنگال جي اپسمنڊ تائين پهچندا هئا ۽ پوءِ درياهه وسيلي اوپارو فارس ايندا هئا.

’ريز ڊيوڊس‘ ٻُڌ ڌرم جي مقدس ڪتابن جو ترجمو ڪيو آهي. سندس بيان آهي ته، ستين صدي ق.م ۾ سامونڊي واپاري چوماسي جي هوائن جي مدد سان سفر ڪندا هئا. ائين به ممڪن ٿي سگهي ٿو ته انين صدي ق.م جي پڇاڙيءَ واري حصي کان وٺي ائين ڪيو ويندو هجي. اُهي واپاري ٻيڙيائين هن نديءَ ڪنڌ جي ڏکڻ- اولهه واري سامونڊي ڪناري وارن بندرن سان واپار ڪندا هئا. هن ڪناري جو ٻيڙيون بندر ”سوويرا“ هوندو هو. اُن کان پوءِ ”بوپارڪا“ ۽ پوءِ ”پاروڪا ڇاڇا“ (ٻڙوچ) ايندو هو، جتان کان بابل روانو ٿيو هو.

لوريا دؤر جي جهازن ۽ ٻيڙين جو ذڪر ”ارٿ شاستر“ مان پڻ معلوم

ٿئي ٿو، جيڪو ’چاڻڪيہ ڪوتليہ‘ لکيو هو. هن ڪتاب جو ترجمو ’وي. اي. سمٿ‘ ڪيو آهي.

ننڍي کنڊ ۽ روم وچ ۾ تجارتي تعلقاتن تي ’وهيلر‘ پڻ لکيو آهي، جنهن پنهنجي ڪتاب ”روم بياند اتس فرنٽيئر“ ۾ بيان ڪري ٿو تہ، روم جا هندستان ۾ سڪا مليا آهن، جنهن مان هن بهترين نتيجا حاصل ڪري ورتا آهن.

’بيڊ اسٽينڊ‘ پنهنجي ڪتاب ”ايسٽرن ايشيا“ ۾ ننڍي کنڊ جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي. ’گبن‘ بہ پنهنجي تصنيف ”ڊيڪلائين ائنڊ فال آف دي رومن امپاير“، جيڪو لنڊن ۾ 1940ع ۾ شايع ٿيو آهي، ۾ پڻ مشرق سان واپاري ناتن جو ذڪر ڪيو آهي. گڏوگڏ اُن دؤر جي اقتصادي ۽ سياسي حالتن تي بحث ۽ سڪندريا جي تباهيءَ جو بيان ڪيو آهي. ’پي. ڪي. هِٽي‘ عربن جي هندي سمنڊ ۾ ايراني نار جي تجارتي آمدرفت جو ذڪر ڪيو آهي. سنڌ- سُمير تعلقاتن بابت هن ’بريسٽيڊ‘ تان گهڻو استفادو ڪيو آهي. هي مورخ ’منائي‘، ’صابي‘ ۽ انهن کان پوءِ ’اينڊز‘ ’همياري‘ جو پڻ ذڪر ڪري ٿو. ’مڪرجي‘ ٻڌائي ٿو تہ، ستين صدي ق.م دؤران سنڌ ۽ بابل وچ ۾ تجارتي تعلقات موجود هئا.

’سڪندر‘ جي مؤرخن ۾ ’ائرين‘ سڀني کان وڌيڪ اعتماد جوڳو مؤرخ آهي. هن ٽالمي پهرين ’سورٽر‘ جي تاريخ تان گهڻو استفادو ڪيو آهي، جيڪو مصر جو حڪمران هو. ان سان گڏ هِن ’نيرڪس‘ تان بہ مدد ورتي آهي. هن جي تصنيفن ”انڊيڪا“ ۾ ’نيرڪس‘ جي سنڌوءَ جي سفر جو احوال ڏنل آهي. ’ائرين‘ گهڻو ’ائسٽروبوليس‘ جا حوالاڪونہ ڏنا آهن. ’تازو ’ايگرمونٽ‘ هن ڪتاب کي گهڻو ڪَتبُ آندو آهي. مصر جي ٽالمي گهراڻي بابت ’بريسٽيڊ‘ تان ۽ سليوسڊ گهراڻي جي حڪمرانن بابت معلومات ’ڊبليو. ڊبليو. ٽرانسر‘ جي ڪتاب ”هيلينڪ سولائيزيشن“ تان مدد ورتي وئي آهي. ٽالمي گهراڻي بابت اهم معلومات ’نيوبلي وليمس‘ جي ڪتاب تان ورتي وئي آهي.

ضميمو- ب

ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽
سنڌ جو ديبل بندر

وليم فلور
تعريف: ايم. ايڇ. پنهور

عطا محمد ڀنڀرو

تعارف:

هي رپورٽ ڊچ واپارين 'ڊبليو. اي. براهي' ۽ 'اين. ايس. موچ' جي گڏيل محنت جو نتيجو آهي. 8- مئي 1756ع تي ڊچن جو "هيٽ پارگيگ" نالي هڪ جهاز تجارتي مذاڪرات جي مقصد سان سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي جي هڪ بندر تي پهتو هو، جنهن کي ڊچ ۽ ٻيا يورپي "ديولِ سنڌ" جي نالي سان سڏيندا هئا. تجارتي مذاڪرات جو اهم معلوماتي حصو هيٺ ڏجي ٿو.

سنڌ ۾ گهرايون ويندڙ ۽ هتان ڏور ڏيساور موڪليو ويندڙ تجارتي مال، گهرايو ويندڙ مال جو تعداد، اُن جون قيمتون، ۽ انهن ملڪن جي نالن جي فهرست، جن ڏانهن سنڌ جو تجارتي مال موڪليو ويندو آهي.

سنڌ جون اقتصادي حالتون ۽ هِتان جي قانون جي حڪمرانيءَ ۽ امن امان جي صورتحال.

سنڌ جي تجارت تي ڊچن، پورچوگيزن ۽ انگريزن جو پاڻ ۾ ويڙهه، باقي ٻين ٻن قومن جي دشمنيءَ ڪري ڊچن لاءِ پيدا ٿيل ڏکيائيون ۽ ڏچا.

مقامي حڪمرانن جو ڊارين واپارين سان رويو ۽ انهن کي راضي رکڻ لاءِ اختيار ڪيل طريقا.

ڪسٽم محصول اوڳاڙڻ جي ڏسُ ۾ سنڌ جي سرڪاري عملدارن جا اختيار ۽ بندر تي مقرر ڪيل مختلف گورنر.

تور ۽ ماپ.

رپورٽ ۾ بيان ڪيل سترهين ۽ ارڙهين صديءَ دؤران سنڌ جي تاريخي جاگرافي.

تجارت لاءِ پرواني جو ملڻ، واپاري ڪوٺيءَ جو قيام ۽ محصول جي معافي.

واپارين، بندرن جي گورنرن ۽ پلاوٽن جا نالا.

هتان جون رسمون ۽ رواج.

هن تعارف جو مقصد اِهو آهي ته جيئن مٿي بيان ڪيل فهرست ۾ موجود هر موضوع تي مختصر طريقي سان ڳالهائجي. مختلف ذارين ذرين ۾ موجود تجارتي دشمني ۽ متعصب جي چنڊڇاڻ ڪجي. اُهي ذريون پاڻ ۾ ڪهڙي طريقي سان نبريون هيون ۽ ڪهڙا نتيجا نڪتا هئا. تنهن تي پڻ ٽيڪا ٽپڻي ڪئي وئي آهي. اُن ڪان سواءِ هتي تجارتي شين ۽ انهن جي استعمال جي ضرورت تي پڻ مختصر راءِ جو اظهار ڪيو ويو آهي.

پورچوگيزن جو سنڌ ۾ اچڻ

پندرهين صديءَ ۾ يورپ اندر وينس هڪ اهم تجارتي مرڪز بڻجي چڪو هو. جيڪو انهيءَ زماني ۾ مشرق جون تجارتي شيون ۽ گرم مصالحا هندستان، ڏکڻ اوير ايشيا، جاوا ۽ چين کان گهرائيندو هو. وينس کي اِهو تجارتي مال عرب واپاري پُهچائيندا هئا. پندرهينءَ صديءَ ۾ ترڪ خليفن شام، عربستان، عراق ۽ مصر تي قبضو ڪري ورتو هو ۽ هن تجارتي رستي کي ختم ڪري ڇڏيو هئائون.

يوريي واپاري مشرق جي تجارتي مال لاءِ هڪ ٻئي رستي جي تلاش ۾ هئا. ڇاڪاڻ ته ترڪن پنهنجي حڪمرانيءَ سرحدن مان لنگهندڙ انهيءَ تجارتي مال تي ڳاتي ٽوڙ محصول مڙهي ڇڏيو هو. پورچوگيز. يورپ جي اها پهرين قوم هئا. جنهن 1498ع ۾ هندستان ڏانهن ويندڙ ڪيپ آف گڊ هوپ وارو تجارتي رستو دريافت ڪري ورتو هو. هنن جلد ئي هندستان جي سامونڊي ڪناري وارن اهم بندرن تي پنهنجون واپاري ڪوٺيون قائم ڪري ورتيون هيون ۽ هتان جو سامان يورپ ڏانهن موڪلڻ لڳا. ڇاڪاڻ ته تنهن زماني ۾ هي يورپ جي هڪ شاهوڪار قوم هئي. يورپ جون ٻيون قومون سندن دولتمنديءَ کي ڏسي ساڙ ۾ پيون سڙنديون هيون. پورچوگيز انهن کي مشرق جي تجارت جي ويجهو اوڏو وڃڻ ئي ڪونه ڏيندا هئا.

ڇاڪاڻ تہ تن ڏينهن ۾ هنن وٽ نهايت طاقتور سامونڊي فوج هوندي هئي. اهو ئي ڪارڻ هو جو هندستان، ڏکڻ- اوڀر ايشيا، چين ۽ فلپائن جي تجارت تي سندن مڪمل قبضو هو.

پورچوگيزن 1570ع ڌاري لاهري بندر تي بہ پنهنجي واپاري ڪوٺي قائم ڪئي هئي، پر پڪو ڪونہ آهي تہ انهن سنڌ جي حڪمران سمي سلطان کان اهڙي اجازت ورتي هئي يا نہ. ساڳيءَ ريت هنن هندستان جي ألهندي سامونڊي ڪناري ۽ ساري ڏکڻ- اوڀر ايشيا جي سامونڊي ڪناري وارن بندرن تي پنهنجون تجارتي ڪوٺيون قائم ڪري ورتيون هيون. سورهين صديءَ ساري ۽ سترهين صديءَ جي پهرئين اڌ تائين پورچوگيزن جي رات هئي. ڪير سندن وار بہ وِنگو ڪري ڪونہ سگهندو هو. انهيءَ زماني ۾ هندي سمنڊ کي پورچوگيز- سمنڊ ڪري سڏيو ويندو هو ۽ هن سمنڊ جي اڇي ڪاري جا مالڪ اُهي يورپي ماڻهو هئا. سنڌ جي تجارت جو وڏو حصو سندن ور چڙهي ويو هو. هي ماڻهو ٻاهران بہ مالُ گهرائيندا هئا ۽ سنڌ جي واپار تي سندن هڪ هٽيءَ قائم ٿي وئي هئي.

(1) هنن اهم بندرن ۽ شهرن تي قبضو ڪري ورتو هو ۽ مقامي حڪومتن کي عهدنامن تي صحيحون ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هئائون تہ ڪين واپاري ڪوٺيون کولڻ جي موڪل ڏني وڃي. کين تمام گهٽيون رعايتيون بلڪل کين تجارتي هڪ هٽيءَ جي اجازت ڏني وڃي.

(2) مختلف بندرگاهن تي پنهنجن قلعن اڏڻ جي ڪوشش ۾ ڪامياب ويا. جيڪڏهن ڪي ٻيون ڌريون واپار ڪرڻ جا جتنَ ڪنديون هيون تہ انهن جي ٻيڙين کي بمن سان تباهہ ڪري ڇڏيندا هئا.

(3) هو سامونڊي ڌاڙيلن جيان ڪلئي سمنڊ ۾ ٻين قومن جي ٻيڙين کي ڦري لٽي ناسُ ڪري ڇڏيندا هئا. ڪڏهن تہ انهن جي ٻيڙين کي ساڙي ناسُ ڪرڻ کان بہ ڪونہ مُڙندا هئا. جيڪڏهن ٻيو ڪجهہ نہ ڪندا هئا تہ کانئن زوري محصول اُڳاڙي وٺندا هئا.

(4) ڏيهي واپاري يا ڏور ڏيساور تجارتي مال کڻي ويندڙ وڻجارا هنن پورچوگيزن جا پلاوٽا ٿي کم ڪرڻ تي مجبور ٿي پيا هئا ۽ انهن جو مال خريد ڪرڻ ۽ وڪڻڻ لاءِ پابند ٿي ويا هئا. ڇاڪاڻ تہ هو سمنڊ ۾ پنهنجي ڦلائيندا ۽ هلائيندا هئا، پر ڌرتيءَ ڏٺي ڪونہ هئا.

(5) جنهن بہ ٻيڙيءَ يا جهاز تي قبضو ڪري وٺندا هئا تہ انهن جي ٻيڙائتن تي دهشت پکڙيندا هئا تہ جيئن هو، پورچوگيز دشمن ڌرين جو تجارتي سامان نہ نين ۽ نہ آڻين.

(6) هندستان جي ٻن راجائن ۾ جنگ دوران سٽيءَ ۽ سگهاريءَ ڌُر جي مدد ڪندا هئا.

(7) سامونڊي تجارتي رستن جا نقشا ٻين يورپي قومن کان ڳجها رکندا هئا.

(8) عرب واپارين کي هندي ۽ آفريڪي سمنڊ ۽ ايراني نار ۽ ان جي اوسي پاسي اچڻ وڃڻ کونہ ڏيندا هئا.

اهڙيءَ ريت هندستان جي سامونڊي ڪناري، ڏکڻ- اوڀر ايشيا ۽ انڊونيشيا جا سيئي سامونڊي بندر پورچوگيزن جي هٿ وَس هئا. هنن فلپائين ۽ سري لنڪا کي فتح ڪري مٿن پنهنجو راڄ قائم ڪيو هو. اُن کان سواءِ هنن ماڻهن ڪيترا ٻيٽ ۽ ڪن ٻيٽن جا شهر پنهنجي قبضي ۾ ڪيا هئا. اسپين هن سان ٻِٽ ۽ جهٽ ٻَٽيل هو. پوپ هنن ٻنهي ڌرين وچ ۾ ناهہ ڪرايو هو ۽ اسپين کي موڪل ڏني هئائين تہ پلي هو برازيل کان سواءِ ساري آمريڪا تي قبضو ڪري. جڏهن مشرق جي ٻين قديم ملڪن تي پورچوگيزن جو قبضو هوندو هو. پورچوگيزن جي اها عظمت سندن وڏن سامونڊي جهازن ڪري هئي، جيڪي پنهنجي شڪل صورت ۾ قلعي جيان معلوم ٿيندا هئا، جن جي چوڌاري توبون نصب ٿيل هونديون هيون. اهڙين توبن جي مشرق جي ملڪن کي ڪا ڄاڻ ڪانہ هئي، جڏهن هنن جي ڪارڪردگيءَ جي ڄاڻ پئي تہ بہ هندستان جي مغل حڪمرانن اهڙا سامونڊي جهاز ڪونہ ٺهرايا، جن ۾ توبون نصب ٿيل هجن. پورچوگيزن وٽ ايترا گهڻا ماڻهو ڪونہ هئا، جن جي واهر سان خشڪيءَ جي جنگ وڙهي سگهن. پر هنن سامونڊي ڪنارن سان آباد ملڪن مٿان ڄڻ پنهنجو ڪڙو چاڙهي ڇڏيو ڪيو هو. مغلن يا ٻين حڪمرانن ۾ ايتري همت ڪانہ هوندي هئي جو ڪين سمنڊ ۾ للڪاري سگهي. هو مشرق ۾ اچڻ کان پوءِ سوا صديءَ تائين هن سمنڊ جا بادشاهہ رهيا. 1492ع ۾ ’ڪولمبس‘ آمريڪا دريافت ڪئي هئي ۽ هندستان جو رستو 1498ع ۾ معلوم ٿيو هو، جيڪو ’واسڪو ڊيگاما‘ ڳولهي لڌو هو. تنهنڪري هنن ماڻهن کي ساري دنيا جي سمنڊن مٿان ڄڻ هڪ هٽي حاصل هئي.

اسپين ۽ پورچوگال جي حڪمرانن واپار تي ٻه هٽ هٿي حاصل ڪري ورتي هئي. ٿوري وقت کان پوءِ سندن سياسي سگهه پڄي پور ۽ ڪنا ڪيڙا ٿي وئي. هنن جي هٽ هٿي ناسُ ٿيڻ جو ڪارڻ هي هو جو اسپين ۽ پورچوگال جي ساموندي آرماڙ کي برطانيا ناس ڪري ڇڏيو هو. هن جو مکيه سبب اِهو هو ته هنن ٻنهي ملڪن کي افرادي قوت ڪانه هئي. اسپين ۽ پورچوگال جي بادشاهن جذبات ۾ اچي ماڻهن کي مذهب مٽائڻ لاءِ مجبور ڪيو. اُن کان پنهنجي ماڻهن کي هندستان جي رومن ڪئٿولڪ عيسائين مان شادي ڪرڻ کي همٿايو. اهڙيءَ ريت پورچوگيزن، هندستان، سري لنڪا، ڏکڻ اوڀر ايشيا، ريڊ انڊين ۽ اسپين جي عورتن سان شاديون ڪيون. جنهن جو نتيجو اِهو نڪتو جو انهن جو ٻيو نسل جسماني طور ايترو سگهارو ڪونه ٿيو، وٽن يورپي ٽيڪنالاجيءَ ٻه ڪانه هئي ۽ نه وري وٽن يورپي جوش جذبو موجود هو. يورپ جون هي ٻئي قومون مسلسل هڪ صديءَ تائين ماڻهو انهن ملڪن کان آڻائيندي رهي. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو آمدنيءَ جا مکيه ذريعا ختم ٿي ويا ۽ ٻئي قومون اوڇتو ئي اوڇتو ختم ٿي ويون. هنن قومن جي تباهيءَ جو اهم سبب اِهو هو ته جن ملڪن ۾ هنن بينڪي راڄ قائم ڪيو هو، اُتي پورچوگالي ۽ اسپيني عورتون گهٽ هيون.

هنن ٻنهي يورپي قومن جي تباهيءَ کان پوءِ ڊچ ۽ ان کان پوءِ انگريز آيا. اهڙو احوال هيٺ ڏجي ٿو.

پورچوگيز- ڊچ دشمني

پوچوگيزن ۽ ڊچن جي وچ ۾ دشمنيءَ جو ڪارڻ مشرقي تجارت هئي. اُن جا تاريخي ڪارڻ هيٺ بيان ڪجن ٿا:

(الف) پورچوگيز، يورپ جي هڪ ننڍڙي قوم آهي، جيڪا يورپ ۾ مشرقي تجارتي مال پهچائڻ جي لائق ڪانه هئي. تنهنڪري هنن ڊچن کي پنهنجو ڪميشن ايجنٽ يا پلاوٺو مقرر ڪيو. پوچوگيزن ايئن ڪري جڻ پنهنجي پيرَ تي پاڻ ڪهاڙي هنئي. تنهنڪري پنهنجي وڍيءَ جو ته نه دارو هو ۽ نه دوا هئي. اُن کان سواءِ پورچوگيزن ساموندي واپار تي ٻه پنهنجي هٽ هٿي قائم ڪري ورتي هئي. پر هنن اسپين جي بادشاهه 'فلپ ٻئي' خلاف جنگ ۾ پنهنجي ساموندي تجارتي جهازن کي ڪَتبُ آندو هو. پر

پورچوگيزن کي شڪست آئي. جنهن جو نتيجو اِهو ٿيو جو ان بادشاهہ، پورچوگال کي 1580ع ۾ اسپين سان ملائي ڇڏيو. انهيءَ ڪري مشرق ۽ برازيل ۾ پورچوگال جو اثر گهٽجي ويو.

(ب) 1588ع ۾ ’فلپ ٻئي‘ پنهنجي سامونڊي فوج کي انگلنڊ تي ڪاهي وڃڻ جو حڪم ڏنو. اها فوج جڏهن انگريزي ڪاريءَ ۾ داخل ٿي تہ طوفان کين ناسُ ڪري ڦِٽو ڪيو. ان کان پوءِ انگريزن سامونڊي فوج کين برٽس آئيلس ڏانهن ڌِڪي ڇڏيو. هنن وٽ سامونڊي رستي جو نقشو ڪونہ هو. تنهنڪري سندن جنگي جهاز وچي ٽڪرين سان ٽڪرايا، جنهن جي نتيجي ۾ هنن (اسپين) جا 130 مان سٺر جنگي جهاز پڇي پورٽي ويا.

(پ) اُن ئي زماني ۾ ڊچن، اسپين جي حڪمران ’فلپ ٻئي‘ خلاف بغاوت ڪئي. تنهنڪري اسپين ۽ بالٽڪ وارن ملڪن، وچين ڊرٽيڻ کان انڪار ڪيائون. اُن جو نتيجو اِهو نڪتو جو گرم مصالحا پورچوگال پهچي ڪونہ سگهيا. اُن کان سواءِ هنن پاڻ سامونڊي طاقت بنجڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ گرم مصالحن پيدا ڪرڻ وارن ملڪن سان سڌو واسطو پيدا ڪري ورتو هئائون. ڊچن تيز رفتار جهاز تيار ڪري ورتا هئا ۽ واپار سان گڏ سمنڊ ۾ ڌاڙ هڻڻ شروع ڪري ڏنائون. نيٺ هو سمنڊ جا بادشاهہ سڏجڻ لڳا هئا. هنن وينس بدران آمسٽردم کي راجڌاني بنايو ۽ لزبن ۽ سويليءَ کي ترقي ڏئي اهم تجارتي شهر بنائي ڇڏيو هئائون.

(پ) اڪبر جي زماني ۾ پوچوگيزن، انگريزن ۽ ڊچن کي هندستاني واپار جي ويجهو اچڻ ڪونہ ڏنو هو ۽ کين ذاڙيل طور بدنام ڪري ڇڏيو هئائون. مٿن اهو بہ الزام هنيو هئائون تہ اِهي ٻئي قومون جاسوس آهن.

(ت) 1612ع ۾ پوچوگيز مڊلٽن جي جهازن کي گجرات کان وني ڳاڙهي سمنڊ تائين شڪست ملي هئي. انهيءَ زماني ۾ انگريز ۽ ڊچ نوان نوان آيا هئا. پورچوگيزن جي شڪستن کي ڏسي سوچيائون تہ چو نہ پوچوگيزن جي سامونڊي طاقت کي ٽُلڪارجي.

(ٽ) سورت جي مغل گورنر ’مغارپ خان‘ سُورت جي انگريز ’ڊائونٽن‘ کي 1614ع ۾ پورچوگيزن تي حملي ڪرڻ لاءِ آياريو هو، جيڪو انهيءَ وقت حملي ڪرڻ لاءِ تيار ڪونہ هو. پر پنهنجي بچاءَ جون ڳالهيون ڳولهي رهيو هو. ليڪن هن 1715ع ۾ پورچوگيزن تي حملو ڪري کين

شڪست ڏني. ساڳئي گورنر 1614ع ۾ ماسليپٽم ۾ ڊچن کي چيو هو ته هو پورچوگيزن خلاف سندس مدد ڪن. انهيءَ زماني ۾ شهزادو 'خرم' گجرات جو گورنر ۽ سُورت سندس گورنريءَ جي حدن ۾ هئي ۽ تن ڏينهين هو پورچوگيزن جي فائدي ۾ هو. پر 1618ع ۾ 'رو' ڪانئس هڪ فرمان وٺڻ ۾ سوڀارو ٿي ويو هو، جنهن مطابق کيس گهڻيون تجارتي سهولتون مليون هيون. اهڙيون ڳالهيون ڏسي مدلتن جي ڪپڙن کي جڻ ته باهه لڳي وئي هئي. 'بيسٽ' ۽ 'ڊائونٽن' جي ڪوشش هئي ته پورچوگيزن کي هر محاذ تي شڪست ڏجي. انگريزن کي تجارتي فرمان ملڻ کان پوءِ حالتون انگريزن ۽ ٻين يورپي قومن جي ٿوري گهڻي فائدي ۾ نظر اچي رهيون هيون.

(ث) 1625ع ۾ شهزادي 'خرم' جي پيءُ شاهجهان خلاف بغاوتون شروع ٿي ويون هيون. انهيءَ ڪري پورچوگيزن کان مدد وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پورچوگيزن ايئن ڪرڻ کان ڪُتو جواب ڏئي ڇڏيو. پر اُن جي پيٺ ۾ هنن شهنشاهه 'جهانگير' جي مدد ڪئي ۽ فوج ۽ توبون سندس حوالي ڪيون ويون هيون. اُن کان پوءِ ساري صورتحال ڦري وئي هئي. انگريزن ۽ ٻين يورپي قومن جي پيٺ ۾ پورچوگيزن کي وڏيون رعايتون ملڻ لڳيون هيون.

(ث) 1630ع ۾ پورچوگيزن اُهي جتن ڪرڻ شروع ڪيا ته ڊچن ۽ انگريزن کي سُورت مان ڪڍي ڇڏجي. تنهنڪري هنن گجرات جي گورنر مٿان دباءُ رکڻ خاطر مغلن جي ڪجهه جهازن کي پنهنجي قبضي ۾ وٺي ڇڏيو. ان ڏکئي وقت ۾ انگريزن هن گورنر جي ڀرپور واهر ڪئي هئي.

(ث) 1632ع ۾ هگليءَ وٽ 'شاهجهان' پورچوگيزن کي سخت شڪست ڏني هئي.

(پ) 1634ع ۾ 'شاهجهان' هن شرط سان ڊچن کي ڪجهه رعايتون ڏيڻ جي آڇ ڪئي ته هو پورچوگيزن کي "ڊمن" ۽ "ڊيو" مان بي دخل ڪري ڇڏيندا. پر "باٽاويا" ايئن ڪرڻ کان ڪُتو جواب ڏئي ڇڏيو هو.

(ڦ) 1634ع ۾ سُورت جي انگريز گورنر 'مٿيو' پورچوگيزن جي گوا واري فتح کي ٽلڪاريو ۽ ان ڪري عهدي ڪرڻ جي اهل بڻجي ويا هئا. هن مان سندن مقصد هو ته شاهجهان، ڊچن کي هن شرط سان رعايتن ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو ته هو پورچوگيزن کي ڊمن ۽ ڊيو مان هڪالي ڪڍي ڇڏيندا. پر ڊچن بدران اها ڳالهه هنن انگريزن پوري ڪئي هئي.

(ج) 1634ع ۾ انگريز ۽ ڊچ، واپارين جي حيثيت ۾ پاڻ کي مڃائي چڪا هئا ۽ اُن عزت ۽ احترام جي لائق بڻجي چڪا هئا، جيڪا اڳي پورچوگيزن کي ملندي هئي.

(چ) 1637ع ۾ مغلن، پورچوگيزن جي بندرن دمڻ ۽ ديو تي وڃي ڪڙو چاڙهيو. پر سُورت واريءَ ڪوٺيءَ جي انگريز اڳواڻ وچ ۾ پئي ٻنهي ڌرين کي ناهي کير کنڊُ ڪري ڇڏيو. هن وقت انگريز حڪمت عمليءَ اها هئي تہ پورچوگيز پلي دمڻ ۽ ديو تي قابض هجن. ڪين اُدڪو هو تہ متان ڊچ اڳتي وڌي هنن علائقن تي پاڻ نہ دنگو ڄمائي ونن.

(جھ) باٽاويا، سري لنڪا تان پورچوگيزن جو قبضو ڇڏايو هو ۽ 1650ع واري زماني ۾ مشرقِ بعيد ۾ هي ملڪ ڊچن جي تجارت جو اهم مرڪز بڻجي ويو هو. انهيءَ زماني ۾ ”ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني“ چين جو پَٽُ ۽ گرم مصالحا ٻين ملڪن ڏانهن پهچائيندي هئي.

1780ع ۾ ڊچ- انگريز جنگيون لڳيون هيون، جن جي نتيجي ۾ ڊچن جي پنهنجي بينڪي راڄ جا ڪجھ حصا انگريزن جي حوالي ڪري ڇڏيا.

پورچوگيزن کي هندي سمنڊ ۾ سڀ کان پهريائين للڪارڻ وارا ماڻهو انگريز نہ پر ڊچ هئا، جيڪي 1595ع ۾ ڪيپ آف گُڊ هوپ کان ڦري هنتي پهتا هئا. جڏهن تہ انگريز 1591ع ۾ هن ماڳ کان ڦِري هندي سمنڊ ۾ داخل ٿيا هئا. ڊچن جلد ئي آئلينڊ وارو نار پورچوگيزن کان ڇڏائي ورتو هو. 1603ع ۾ هنن گوا جي ناڪابندي ڪئي هئي ۽ 1612ع ۾ انڊونيشيا جا مالڪ بڻجي ويا هئا. هنن 1619ع ۾ جڪارتا جي ماڳ باٽاويا نالي هڪ نئون شهر اڏي ورتو هو. انهيءَ زماني ۾ هنن پورچوگيزن کان آرچي پليڳو وارا اهم ٻيٽ هٿ ڪري ورتا هئا، جن مان ذڪڻ ملاڪا جو امبيونا ٻيٽ گهڻو شاهوڪار هو. جيڪو هنن 1618ع ۾ فتح ڪري ورتو هو. 1638ع- 1658ع تائين هنن پورچوگيزن کان سري لنڪا ڇڏائي ورتي هئي. 1652ع ۾ ڪيپ آف گُڊ هوپ فتح ڪئي هئائون. جڏهن تہ 1614ع ڌاري ملاڪا جو وڏو حصو پڻ فتح ڪري ورتو هو. تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ پورچوگيزن سان هندي سمنڊ ۾ چوٽن کائڻ ۽ سندن طاقت کي ختم ڪرڻ وارا پهريان انگريز نہ پر ڊچ هئا.

پورچوگيز مذهبي طور ڏاڍا جذباتي هئا، پنهنجي قوت جو وڏو حصو

مذهبي ترقيءَ تي خرچ ڪندا هئا. اهڙين ڳالهين ڪري ڏسي ڪيترا عيسائي پادري ۽ راهب مشرق ڏانهن ايندا رهيا. هنن هتي پهچي ڪيترا گرجا گهر تعمير ڪري ورتا ۽ هتان جي حڪمرانن ۽ ماڻهن کي عيسائي ڪرڻ ڪي لڳي ويا هئا. انهيءَ مذهبي ڪم سان گڏ تعليم کي عام ڪرڻ جا پڻ جتن ڪيا هئا.

پورچوگيزن جا حال ڏاڍا ڏبرا هئا. تنهنڪري ڊچن ۽ انگريزن هندي سمنڊ مان سندن تجارتي طاقت کي ختم ڪرڻ واسطي جاکوڙڻ شروع ڪيو. 1599ع ۾ انگريز واپارين اعلان ڪيو ته جتي پورچوگيزن ۽ اسپين واري واپارين جون تجارتي ڪوٺيون، قلعا ۽ بندرگاهه نه آهن، انهن جڳهن تي هو پنهنجون تجارتي ڪوٺيون قائم ڪندا.

ڊچن 1595ع کان 1601ع تائين مشرق ڏانهن پندرهن پيرا سمنڊ وسيلي هاڪاري چڪا هئا. هنن 1602ع ۾ مختلف ڊچ ڪمپنين کي ملائي ڊچ يونائيٽيڊ ايسٽ انڊيا ڪمپني جوڙي هئي، جنهن جو مکيه مقصد هندستان سان واپار ڪرڻ هو. ڪين هتان جي ملڪن تي حملو ڪري فتح ڪرڻ جي صلاحيت ۽ طاقت هئي. ڊچ سرڪار به انهن ڪمپنين جي هر قسم جي مدد ڏيڻ لاءِ تيار رهندي هئي ۽ ڪمپني جي مختلف مُهمن تي پڻ خرچ هو پريندي هئي ۽ مذڪوره ڪمپنيءَ جي مقصدن کي قومي مقصد ڪري سمجهيو ويندو هو.

انگريز- ڊچ دشمني

هنن ٻنهي ڌرين ۾ جهيڙي جا ڪارڻ ته تمام گهڻا هئا جن مان ڪجهه هيٺ بيان ڪجن ٿا.

(1) ڊچ، يورپ ۽ بالٽڪ سمنڊ وارن علائقن ۾ پورچوگيز جو تجارتي مال ڍوئيندا هئا. انهيءَ ڌنڌي ۾ کين لاڀ گهڻ ٿيندو هو ۽ رهندو به ڏچي ۾ اڙجي ويا هئا. اُن کان پوءِ هو پاڻ جاوا پهتا ۽ اُتان جو تجارتي مال ڪٺي يورپ جي مارڪيٽن ۾ پهچائيندا هئا. 1580ع وارن پورچوگيزن جي مشرقي تجارت گهٽجي وئي هئي. تنهنڪري ڊچن کي يورپي مارڪيٽن ۾ جڻ هڪ هٿي حاصل ٿي وئي هئي ۽ 1600ع ۾ هنن گرم مصالحن جا اگهه چوٽ چاڙهي ڇڏيا هئا. ساڳئي سال انگريزن ايسٽ انڊيا ڪمپني جوڙي ورتي هئي.

(2) سترهين صديءَ جي مُنڍ ۾ ئي پورچوگيزن جي طاقت گهٽجي رهي هئي. اُن ڪري ڊچن اُتان جي ماڻهن جي مدد سان ڪين سنڌن والاريل علائقن مان ڪيڍڻ شروع ڪيو هو. ڇاڪاڻ تہ انهن ماڻهن کي پورچوگيزن خلاف تمام گهڻيون شڪايون هيون. انهيءَ ڪري جو هو ساڻن ڏاڍ ڪندا هئا، ماڻهن کي زوري عيسائي بنائيندا هئا، تعصبي هئا ۽ اخلاق کان ڪريل عادتن جا مالڪ هئا. انگريز هنن کان ڪجهہ حصي جي طلب ڪرڻ لڳا. پر ڊچن جي پيٽ ۾ هيٺا هئا. ڇاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ ڊچن وٽ پئسو ڏوڪڙ جامر هو، ڏکڻي وقت ۾ اُتان جون حڪومتون ڊچن جي واهر ڪنديون هيون. وٽن ٻيڙن جو تعداد بہ گهڻو هو ۽ ٻيڙائت جو انگ ڏهن هزارن کان بہ گهڻو هو.

(3) انگريز ڪاٿن فقط ڪارن مرچن جي واپار ۾ حصو طلب ڪري سگهيا ٿي. ڇاڪاڻ تہ ڊچ دالچيني، لونگ ۽ جاقر جي واپار ۾ رڌل هئا.

(4) ڊچ ساموندي طاقت ۾ سيني کان اڳرا هئا. 1600ع ۾ هالينڊ ۽ اسپين وچ ۾ ايڪهين سالن کان جنگ بند هئي. انهيءَ ڪري يورپ ۾ جنگ جو خسارو ٽري ويو هو ۽ ويڙهہ جو هتڪنڊو ڪونہ رهيو هو. ايسٽ انڊيز ۾ پورچوگيز بہ اهڙيءَ ڳڻتيءَ کان آجا ٿي ويا هئا ۽ بي پرواهہ ٿي انگريزن کي چوٽون ڏئي رهيا هئا.

(5) ڊچن 1619ع ۾ انگريزن جي ڇئن جهازن کي رستي ويندي روڪي ورتو ۽ انهن کي عهدنامي ڪرڻ لاءِ مجبور ڪري رهيا هئا. انهيءَ ئي سال ٻنهي ڌرين ۾ هنن شرطن تي ناهہ ٿيو تہ انگريز ڪارن مرچن جو اڌ واپار ڊچن کي ڏيندا، جنهن جي عيوض ڊچ کين گرم مصالحي جي ساري تجارت جو ٽيون حصو ڏيندا.

(6) هن واقعي کان چار سال پوءِ ڊچن انگريزن جي هڪ جهاز کي پنهنجو باندي بڻايو، جنهن تي انگريز، نوَ جوائي ۽ هڪ پورچوگيز سوار هو، جن کي ڊچن هي منهن ڏئي قتل ڪري ڇڏيو تہ هو ايسٽ انڊيز ۾ ڊچن خلاف سازشون سٽي رهيا آهن.

(7) 1652ع ۽ 1654ع جي وچ واري عرصي ۾ ڊچن انگريزن جي ٽن جهازن کي جهلي ورتو هو. جن مان هڪ کي تباهہ ڪري ڇڏيو هئائون.

(8) 1672ع کان 1674ع تائين ڊچن انگريزن بنگال جي اپسند واري

ساموندي علائقي مان ٿي جهاز جهلي ورتا هئا. اُن کان سواءِ هنن سُورت ۽ بمبئي جي وچ ۾ انگريزن جي ٻين جهازن کي به رستي ويندي پڪڙي ورتو هو. پر هنن انگريزن کي ڪجهه به ڪونه چيو ويو، ان جو ڪارڻ اِهو هو ته انگريزن مقامي حڪمرانن سان مختلف معاهدا ڪيا هئا ۽ پورچوگيزن سان به هن ڳالهه تي ناهه ڪيو هئائون ته هو جيڪڏهن ڊچن کي ايسٽ انڊيز مان ڪڍي نه ٿا سگهن ته گهٽ ۾ گهٽ هندستان مان ته تڙي ڪڍيو وڃي.

(9) ڊچن پلڪٽ (1600ع) سُورت (1616ع)، چنيسور (1653ع)، قاسم بازار، پٽڻ، بارانگور، پالسور، نيپٽاٽم (1659ع) ۽ ڪوچي (1663ع) ۾ پنهنجون واپاري ڪوٺيون قائم ڪري ڇڏيون هيون. هنن ۾ گهٽيون واپاري ڪوٺيون نهايت اهم هيون، جيڪي هندستان جي ساموندي ڪناري سان پکڙيل هيون. انگريز انهيءَ جاکوڙ ۾ لڳل هئا ته هنن کي ڪيئن به ڪري اُتان ڪڍي ڇڏجي.

(10) ڊچ پنهنجي پنهنجي طاقت سان انهيءَ تجارتي حيثيت کي ارڙهين صديءَ جي اڌ تائين بحال رکندا آيا ۽ ساڳئي وقت ڪيپ آف گُڊ هوپ ۽ ايسٽ انڊيز تي پڻ پنهنجو قبضو قائم رکيو آيا.

(11) 'براهي' جي هلائي وجهڻ کان به سال پوءِ 1750ع ۾ انگريزن ۽ ڊچ وچ ۾ بيدارا ۾ جنگ لڳي هئي، جنهن ۾ ڊچن هارايو هو. ان واقعي کان پوءِ انگريز ڊچ دشمنيءَ ختم ٿي وئي.

(12) جڏهن بنگال ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي ته هنن ڊچن جي ساموندي علائقي وارن بينڪن راڄن تي 1773ع ۾ قبضو ڪري ورتو. هنن سري لنڪا تي 1782ع ۾ ۽ ڪيپ آف گُڊ هوپ تي 1795ع ۾ قبضو ڪري ورتو. هي ٻئي علائقا ڊچ بينڪي راڄ ۾ شامل هئا. انهيءَ زماني تائين ڊچن کان بينڪي راڄ جو اڌ کسجي چڪو هو.

معلوم ٿيندو ته 'براهي' هن چوڻ ۾ صحيح آهي ته ڊچن سان ڏچو انگريزن پيدا ڪيو هو.

(13) سترهين صديءَ ۾ ڊچن جي پيٽ ۾ انگريزن هندستاني واپار تي وڏيڪ ڌيان ڏنو هو. اُن وقت ڊچن جاوا، ساماترا جي ساموندي علائقي وارن ٻيٽن، آهوئينو کي فتح ڪري ورتو هو. ساڳئي عرصي دؤران هنن سري لنڪا ۾ به پنهنجو راڄ قائم ڪري ڇڏيو هو. وڏيڪ ڌيان به هنن

ملڪن جي تجارت ڏانهن ڌنو ويو هو. باٽاويا جي نگرانيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن تجارتي جهاز هندستان موڪليا ويندا هئا. اُن کان پوءِ انگريزن سُورت کي ڇڏي سترهين صديءَ ۾ بمبئي ۽ مدراس ۾ وڃي اهم تجارتي مرڪز قائم ڪيا هئا ۽ سترهين صديءَ جي آختر ۾ هنن ڪلڪتي ۾ مرڪز کوليو هو.

(14) انگريزن هندستان ۾ سُورت (1612ع)، بالاسُور (1633ع)، لاهري بندر (1635ع)، مدراس (1640ع) ۽ ڪلڪتي کان 24 ميل اُتر ۾ هوگلي (1650ع) ۾ پنهنجون واپاري ڪوٺيون قائم ڪيون هيون. اُهي واپاري ڪوٺيون گجرات ۽ مدراس (1661ع) جي گورنرن جي حد ۾ هيون. 1663ع ۾ ڊچن جون هندستان ۾ نَوَ واپاري ڪوٺيون هيون. جڏهن ته انگريزن فقط چار قائم ڪيون هيون. ڇاڪاڻ ته انگريزن انهيءَ زماني ۾ لاهري بندر واري ڪوٺيءَ بند ڪري ڇڏي هئي. پر هنن 94 سالن ۾ ڊچن جي پيٽ ۾ تمام گهٽيون ڪوٺيون قائم ڪري ورتيون هيون. هنن هندستان ۾ فرينچن کي شڪست ڏني ۽ بنگال کي فتح ڪيو.

(15) انگريزن 1640ع ۾ ماسوليپٽم (مدراس) ۾ پنهنجو قلعو تعمير ڪيو. 1651ع ۾ هنن هوگلي ۾ تجارتي ڪوٺي قائم ڪئي. 1654ع ۾ پورچوگيزن پنهنجي اوڀارين علائقن ۾ انگريزن جي تجارتي حق کي تسليم ڪيو. 1657ع ۾ سورت کي انگريزن جي پريزيڊنسيءَ طور قبول ڪيو ويو.

'براهي' هميشه اها شڪايت ڪندو رهندو هو ته انگريز جتي به هجن، اُهي ڊچن جي مفادن کي نقصان پهچائي رهيا آهن.

سنڌ ۾ ڊچ تجارت جي مختصر تاريخ

1619ع ۾ يونائٽيڊ ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي سورت واري آفيس جو ڊائريڪٽر 'پيٽر وئن ڊين بروڪس' هو، جنهن پنهنجي طرفان رپورٽ پيش ڪئي هئي ته سنڌوءَ وسيلي لاهور کان تجارتي مال آندو وڃي ۽ ٺٽي ۽ ديول سنڌ يا ديبل سنڌ (لاهري بندر) سان تجارت شروع ڪئي وڃي. سُورت کان خشڪيءَ رستي سنڌ تائين سفر هڪ مهينو وٺندو هو. پر اهو سارو رستو ڏاڙيلن سان سَٿيو پيو هو. ان کان سواءِ جهنگلي جانور به تمام گهڻا هوندا هئا. سندس خيال هو ته سنڌ ۾ ڪپڙي جي صنعت کان سواءِ

زندگيءَ جي ضرورتن واربون ٻيون شيون ٻه جَجهيون آهن. اُهي جارتي شيون پورچوگيز واپاري خريد ڪري ايراني نار وارن ملڪن ۾ وڪي وڪڻندا آهن ۽ تمام گهڻو فائدو حاصل ڪندا آهن. انگريزن ۽ ڊچن جي ايسٽ انڊيا ڪمپنين، سنڌ سان واپار شروع ڪونه ڪيو هو. ڇاڪاڻ تہ ان زماني ۾ لاهري بندر تي پورچوگيزن جي تجارت جميل هئي. هنن ڊرين جي مرضي هئي تہ پهريائين پورچوگيزن جا لاهري بندر تان پير ڊاهجن. اُن کان پوءِ اندازو ڪجي تہ سنڌ ۾ تجارت جي ڪيتري گنجائش آهي ۽ نقصان جو ڪيترو امڪان آهي.

1623ع ۾ ڊچن ايران ۾ واپاري ڪوٺي قائم ڪئي هئي. تن ڏينهين اُن مرڪز جو ڊائريڪٽر 'وشيچ' هو، جنهن پنهنجي اعليٰ عملدارن کي هڪ رپورٽ ۾ ٻڌايو تہ سنڌ کان ايندڙ هر تجارتي مال جي هتي ٻاڪُ لڳي پئي آهي ۽ پورچوگيز تمام گهڻو منافعو ڪمائي رهيا آهن.

انگريزن 1631ع ۾ مغل شهنشاهہ کان سنڌ ۾ تجارتي ڪوٺيءَ کولڻ جو فرمان ورتو هو. پر سُورت ۾ ڪمپنيءَ جي هڪ اعليٰ عملدار جي وفات ٿيڻ ڪري اُن فرمان تي عمل تي ڪونہ سگهيو هو. تنهنڪري ڊچن 'گريگوريس ڪونلر' جي اڳواڻيءَ ۾ "بروورس هيون" نالي هڪ جهاز روانو ڪيو.

جيتوڻيڪ هنن سنڌ جي تجارت مان پنهنجا 14000 ڊي ايف ايل سڪا ڪمايا هئا، جيڪو گهڻ منافعو ڪونہ هو. پر انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ڏڪار ڪلور ڪري چڙيا هئا. ڪين اهو تجربو ٿيو تہ هن ملڪ سان موجوده دؤر ۾ واپار ڪرڻ ممڪن ڪونہ آهي.

1634ع ۾ يونائيٽيڊ ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايراني مرڪز پنهنجي اعليٰ اختياري وارن کي اطلاع ڏنو تہ سنڌ کان خشڪي (ممڪن آهي تہ سمنڊ وسيلي) رستي مڪران واري پاسي، جيڪو تجارتي سامان ايران پهتو آهي، تنهن تي 680340 ڊي ايف ايل منافعو حاصل ٿيو آهي. جيڪڏهن ساڳيو تجارتي سامان ڪمپنيءَ جي جهازن معرفت ايران پهچندو تہ ڪمپنيءَ کي 27 سيڪڙو منافعو وڌيڪ ملندو. پر سُورت ۾ رهندڙ اختياري وارا هن اطلاع کان متاثر ڪونہ ٿيا هئا. ڇاڪاڻ تہ 1631ع ۾ اُن ڏڪاريل ڏيهہ جون خراب حالتون پنهنجيا ڪين سان ڏسي چڪا هئا.

1635ع ۾ انگريز ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٺٽي ۾ پنهنجي واپاري ڪوٺيءَ کولي هئي. اُن کان پوءِ سنڌ جو تجارتي مال خشڪيءَ وسيلي ايران ڏانهن موڪلڻ شروع ڪيو. ڊچن کي جڏهن اُها سُڌس پئي ته ڏاڍا ڏمرجي ويا هئا، پر ڪري ڪجهه به ڪونه سگهيا هئا.

1652ع ۾ ڊچن سنڌ ۾ پنهنجي واپاري ڪوٺي کولڻ جو فيصلو ڪيو ۽ سنڌن جهاز سان گڏ ڊائريڪٽر 'پيلگرو مسنت پيٽر ڊي باءِ' به آيو. انگرريز ظاهر ۾ ته ڊچن جا سڄڻ ساٿي هئا. پر ڳجهه ڳوهه ۾ وڃي پورچوگيزن سان بانڌو ٻڌائون ته ڊچن جو هتي پير ٽِڪڻُ نه ڏنو وڃي. سنڌي واپارين جاپڻ وڃي ڪنَ پريائون ته ڊچن جي آنڌل تجارتي مال جي اوڏو به نه پنڪن. ان کان سواءِ مشهور سامونڊي ڌاڙيل 'راسي رام' کي به وڃي ڦوڪ ڏنائون ته ڊچن جو جهازتي حملو ڪري تجارتي مال ڦري لُٽي پينگ ڪري ڇڏي. ڊچ، 'راسي رام' کي اڳي ئي سڃاڻندا هئا. لاهري بندر جي گورنر سان به سنڌن ڏيڻ ويٺ هئي، جنهن ساڻن هر اهر ڪرڻ جو واعدو ڪيو ۽ هنن سان اهو به واعدو ڪيو هئائين ته سنڌن به انگريزن جيترو احترام ڪيو ويندو. اهڙا دوستانا ناتا واسطا تجارت جي اوُسر ۽ ترقيءَ لاءِ نهايت ضروري هئا. ٻيو ته انهيءَ سان سنڌ جا محصول وڌي رهيا هئا، جيڪا هاڻي ڏڪار جي ڏکين ڏينهن جي ورُ چڙهيل هئي. ان ڪري امن امان ڪونه هو ۽ سنڌ سرڪار کي محصولن نه ملڻ ڪري نقصان ٿي رهيو هو.

ڊچن جي سنڌ سان تجارت ٿورو عرصو رهي، جيڪا 1660ع تائين فقط اٺ سال هلي. 1656ع ۾ هنن جي جهازن کي سامونڊي ڌاڙيلن ڦريو هو. 1667ع ۾ هنن سامونڊي ڌاڙيلن خلاف هڪ مهم شروع ڪئي، جيڪا ناڪام ثابت ٿي. چاڪاڻ ته واءُ سٺائو ڪونه هو. 1659ع ۾ ايراني تجارتي مرڪز جو ڊچ ڊائريڪٽر 'ولي لٽنڊ' اُتان سنڌ آيو هو، جنهن کي سمنڊ ۾ اچي چوهي ورايو هو. هو سنڌ ۾ ڏاڍو ڏکيو پهتو. ساڻس سنڌ جي هڪ جهاز واهر ڪئي هئي. هن وقت ڊچن جي ايسٽ انڊيا ڪمپني کي محسوس ٿيو هو ته سنڌ جي تجارت هنن لاءِ منافع بخش ڪانه آهي. تنهنڪري سنڌ سان واپار ڪرڻ تان هٿ ئي کڻي ويا. هي اُهو دؤر هو جو 'شاهجهان' جا پٽ تخت تان وڙهي ڏانگو ڏانگ ٿي پيا هئا ۽ هڪ ٻئي جي سسيءَ وڍڻ لاءِ آتا هئا. تنهنڪري سنڌ ۾ به ڇڙ ڪو مانڌاڻ متل هو. اهڙي

مُنجهيل وايومنڊل کي محسوس ڪندي انگريزن جي ايسٽ انڊيا ڪمپني به 1662ع ۾ واپاري ڪوٺي بندر ڪري پنهنجا تيز سنيالي سنڌ مان نڪري هلي وئي.

1672ع ۽ 1673ع ۾ ڊچن وري سنڌ ۾ واپاري ڪوٺي کولڻ جو سوچيو هو. پر هنن کي رپورٽون مليون ته وايومنڊل مُنڌل آهي ۽ سنڌ ۾ اچا به وڳوڙ هلي رهيا آهن. اُن جو مثال هي آهي ته، ٺٽي جو مغل شهنشاهت جو نواب پاڻ ساموندي ڌاڙيل 'راجا رام' کي 12000 يا 14000 روپيا ساليانو ڀُنگ ادا ڪندو هو. هي ماڻهو سنڌوءَ جي ڇوڙ واري علائقي ۾ موجود هڪ ٻيٽ تي رهندو هو، جتي ٻاڦيءَ جي ڇر وهندي هئي. هو هن جاءِ تي انهيءَ مقصد سان رهندو هو ته جيئن هن علائقي سنگاني (ممڪن آهي ته اهو ڪڇ ڏانهن اشارو هجي.) ۾ ساموندي ڌاڙيلن کان بچاءُ ڪري سگهي. هي ساڳيو نواب هڪ بروچ سردار کي ساليانو 10000 کان 19000 روپيا ڏيندو هو ته جيئن اُتر سنڌ کان ايندڙ ٺٽي ڏانهن رستا ڌاڙيلن کان بچيل رهن. اهڙيءَ مُنجهيل ۽ وڳوڙي وايومنڊل کي محسوس ڪري ڊچ سنڌ سان تجارت ڪرڻ واري خيال تان مورڳو هٿ ئي کڻي ويا.

1700ع کان ٿورو اڳ ڊچن تجارت ڪرڻ لاءِ وري سوچڻ شروع ڪيو ته جيئن سنڌ جو ڪپڙو بصري ۽ ايراني مارڪيٽ تائين پهچائي سگهجي. پر 1707ع تائين هو بصري ۾ پنهنجو ڪاروبار شروع ڪري ڪونه سگهيا هئا. تنهنڪري سنڌ سان واپار ڪرڻ وارو سندن سپنو ساپيان جو روپ ڌاري ڪونه سگهيو.

انگريز ۽ ڊچ ڪمپنيون ساري سترهين صدي سنڌ سان باقاعدي واپاري ڪري ڪونه سگهيون هيون. اُن جو ڪارڻ اِهو هو ته سنڌ ۾ امان امان ڪونه هو. اهڙو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. سنڌس تجارت ڪرڻ جو مناسب وقت 1739ع کان پوءِ وارو هو، جيڪو ڊچن گنوائي ڇڏيو ۽ ارڙهن سال بعد ۾ آيا.

1757ع ۾ "باٽاويا" کان تجارتي جهاز سامان کڻي سنڌ پهتا هئا، جنهن ۾ (جاوا جي) کنڊ، دالچيني، لونگ، جست، لوهه، ٽين، شيهو شامل هو. هنن کنڊ کان سواءِ باقي ٻين شين جا اگهه تمام گهٽ رکيا هئا. مال بدلي جيڪو سنڌ جو مال ورتائون، تنهن جا اگهه چاڙهي ڏنائون. اُن

ڪان سواءِ پئي جو قدر بہ مقرر ڪيو هئائون. 'ڊي پاسگيلڊ' جهاز جو اڳواڻ 'براهي' هو. هو جڏهن باتاويا (جڪارتا) پهتو تہ هن لاءِ مصيبت ڪڙي ٿي وئي ۽ مٿس ڏنڊ بہ مڙهيو ويو هو. هو سنڌ سان 57-1756ع واري واپار سان لاڳاپيل دستاويز ڇڏي ويو هو، جيڪو هن ڪتاب جي اهم حصي جي حيثيت رکي ٿو.

انگريز ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو اهو دستاويز 1758ع ۾ 'غلام شاهہ ڪلهوڙي' ڪان ورتو هو. 'براهي' جي احوال مان معلوم ايئن ٿي رهيو آهي تہ، انگريز ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا جهاز سنڌ ايندا رهندا هئا. هو جڏهن اورنگا بندر تي موجود هو تہ ان وقت بہ انگريز ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا جهاز اچي سنڌ پهتا هئا. اهو زمانو 1757ع جي جنوريءَ جو پهريون ڏهاڪو هو. اُهي سنهي ڪنڊ دبن ۾ بند ڪري ۽ ڪجهہ ڳوٿين ۾ ڀري ڪٺي آيا هئا. هن تجارتي مال ڪان سواءِ لوهہ، ٽِن، شيهو، جست، بنگال جو پَٽُ ۽ ملبار جا ڪارا مرچ، چندن يا صندل جو ڪاٺ، ساپان ڪاٺ (جنهن مان ڳاڙهو رنگ نڪرندو آهي،) ننڍا ڦوٽا، ڪوچينل ۽ عاج پڻ آندو هئائون.

سنڌ جو درآمدي تجارتي مال

سنهي پوري ڪنڊي جي معنيٰ اڇي ڪنڊ آهي. ڇاڪاڻ تہ هتي مقامي طور بہ ڪنڊ جوڙي ويندي هئي، جنهن کي ڳُڙ ڪوٺيو ويندو هو. اِهو مناڻ روڙي يا دميءَ جي شڪل ۾ هوندو هو، جيڪو ڳچ وقت رکڻ ڪان پوءِ بہ بگڙجندو ڪونہ هو. ان جي ٻي شڪل منائي يا سستي آهي، جيڪا شڪل صورت ۾ اتي جهڙي هوندي آهي ۽ ڳُڙ جي سُڌريل شڪل ٿئي ٿي. اُن سان گهڻي وقت تائين بگڙي خراب ڪانہ ٿيندي آهي ۽ سانڍي ڪٺي سگهبي آهي. مذڪورہ اڇي ڪنڊ جاوا (انڊونيشيا) ڪان ايندي هئي، جيڪا رکڻ سان ڪڏهن بہ بگڙجندي ڪانہ هئي. اُن ڪنڊ جي ناهڻ جو پهريون مرحلو ايئن هو جهڙيءَ ريت موجوده دؤر جي ڪنڊ جي صنعت ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جنهن کي اڇا بہ وڌيڪ صاف ڪري سفيد بڻايو ويندو آهي. ڳُڙ ۽ منائي جيئن تہ گهڻو وقت ساڳيءَ صورت ۾ رهي ڪونہ سگهندا آهن، تنهنڪري هلڪي پوري رنگ جي سفيد ڪنڊ سنڌ ۽ پنجاب ۾ گهرائي ويندي هئي. ڇاڪاڻ تہ 1757ع تائين آبپاشيءَ جو سُڌريل نظام موجود ڪونہ هو.

ٺنهنڪري ڪمند پوکي ڪونہ سگهبو هو. هي اهڙو فصل آهي، جنهن کي داٽي پاڻي جي ضرورت آهي. هيءَ پوک ٿوري ٽڪي اُلهندي ناري سان ٿيندي هئي، جيڪو منڇر ڍنڍ ۾ ڇوڙ ڪندو هو.

مصري بہ درآمد ڪئي ويندي هئي، پر ٿوري مقدار ۾. تنهنڪري 'براهي' جو مٿي ذڪر اشارو ڳڙ ۽ مناڻيءَ ڏانهن آهي.

ٻيو اهم تجارتي مال ڪارا مرچ ۽ ٻيو گرم مصالحو هو. ڪارا مرچ جيڪي اڄ بہ انڊونيشيا، هندستان ۽ سري لنڪا ۾ گهڻا ٿيندا آهن.

پندرهين کان ارڙهين صديءَ تائين يورپ ۾ "اسپائيسي" جو لفظ ٻن سون شين لاءِ ڪم ايندو هو، جنهن ۾ ڪپڙو بہ اچي وڃي ٿو. پر جيتري قدر مشرق جي تجارت جو تعلق آهي تہ دالچيني، لونگ، جاڦر کي اسپائيس سڏيو ويندو آهي، جيڪي کاڌي خوراڪ کي ذائقيدار بنائڻ ۾ ڪَتبُ ايندا آهن. جاڦر تمام گهڻ گهرايو ويندو هو، اُن جو سُڪل ڳپ خوشبودار ٿيندو آهي.

لونگ وڻ جو گُل آهي، جيڪو سُڳنڌ واسطي کاڌو خوراڪ ۾ وڌو ويندو هو ۽ اڄ بہ اهو ساڳئي مقصد واسطي ڪَتبُ آندو ويندو آهي. پر سنڌ ۾ هن وَکرُ جو هڪ ٻيو خاص استعمال بہ هوندو هو. سڪي لونگ کي رلين ۽ سوڙين ۾ سِبيو ويندو هو. انهيءَ لاءِ تہ جيئن رليءَ ۽ سوڙ وجهڻ واري ماڻهوءَ کي خوشبو ايندي رهي. اڄ سنڌ ۾ لونگ کي ساڳيءَ ريت ڪَتبُ آندو ويندو آهي. عورتون پنهنجي ڪپڙن ۾ خوشبو پيدا ڪرڻ لاءِ لونگ استعمال ڪنديون هيون. پر شرط اِهو آهي تہ لونگ ڪپڙن ۾ ويڙهي سيڙهي گهڻي وقت لاءِ رکيا وڃن. طَريقو اِهو آهي تہ ڪپڙن جي تهن ۾ بہ ٽي لونگ رکي ويڙهي خبرداريءَ سان رکيو وڃي. لونگ واريون رليون، سوَڙ يا ڪپڙا ڪڏهن ڪَتبُ آندا ويندا هئا. وهانوَ شادي وارن ڪپڙن ۾ لونگ ڪَتبُ آندا ويندا هئا. جڏهن تہ اهڙيون رَليون ۽ سوڙون ڪنهن معزز مهمان لاءِ مخصوص هونديون هيون. کاڌ خوراڪ ۾ لونگن جو استعمال نهايت گهڻ هوندوهو. ورهاڱي کان پوءِ هي وکرُ ڪجهہ وڌيڪ استعمال ڪيو ويندو آهي.

سنڌي، جنس واري دالچيني نہ پر جهنگلي قسم جي دالچيني ۽ جو چوڏو ڪتب آڻيندا هئا. 'براهي' جو بيان بہ ساڳيو آهي تہ سنڌ جا ماڻهو

سنيءَ ۽ اعليٰ جنس جي دالچينيءَ بدران سادي قسم واري دالچيني ڪَتب آڻيندا هئا، جيڪا سري لنڪا سان تعلق رکندي هئي. يورپ جا ماڻهو وري هندستان جي خاص علائقن ۽ سري لنڪا جي دالچيني وڌيڪ پسند ڪندا هئا. ڏکڻ اوڀر ايشيا کان ڪافور وڻ جا چوڏا هندستان ڏانهن ايندا هئا. جيڪي مختلف نمونن ۾ استعمال ڪيا ويندا هئا.

سنڌ ۾ ارڙهين صديءَ دوران ڪافور تمام گهٽ ڪم آندو ويندو هو. ورهاڱي کان اڳ به هيءَ شيءِ هن ملڪ ۾ گهٽ ڪم آندي ويندي هئي. هي انسان جي هٿ جي ٺهيل هڪ شيءِ آهي. جيڪي مختلف موقعن تي استعمال ٿيندي آهي. هيءَ وکرُ جيتن پڇائڻ لاءِ به ڪم ايندو هو. جيڪو ڏهين صديءَ ۾ انگريزن هن ننڍي کنڊ ۾ متعارف ڪرايو هو.

'براهي' جو بيان آهي ته سنڌ ۾ هيڊ تمام گهڻي ٿيندي هئي. پر هن وکرُ جي کپت ڪانه هئي. هندستان ۾ ته هيڊ جنس ٿيندي آهي، پر مون کي اها اهڙي ثابتي ڪانه ملي آهي ته سنڌ ۾ هيڊ جو بوٽو ٿيندو هو.

سڻيان ڪاٺ به اوڀر هندستان کان سنڌ جي بندر تي لهندو هو. ڊچن گهڻي ڪوشش ڪئي هئي. پر جنگ ڪري هن ڪاٺ کي ڪٿي مارڪيٽ ملي ڪونه سگهيو هو. انهيءَ زماني ۾ 'ميان نور محمد' جي وفات کان پوءِ سندس پٽن وچ ۾ اقتدار جي ويڙهه هلي رهي هئي. اهڙين وڳوڙي حالتن ڪري سنڌ جو امن امان ڪنا ڪيڙا تي چڪو هو. تنهنڪري هن تجارتي مال لاءِ ڪٿي به مارڪيٽ ملي ڪونه سگهيو هو ۽ سنڌ جي ديول بندر تي ڍير لڳو پيو هو. هي نئون بندر هو. جيڪو سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي ۾ اورنگا بندر جي ڦٽڻ کان پوءِ شاهه بندر کان اڳ تعمير ٿيو هو. پوئين ناليِ وارو بندر 'غلام شاهه ڪلهوڙي' جي دؤر ۾ اڏيو ويو هو.

سڻيا ڪاٺ مليشيا کان ايندو هو. هن ڪاٺ مان ڳاڙهو رنگُ ٺاهيو ويندو هو، جيڪو ڪپڙي رڱڻ ۾ ڪم ايندو هو. 'براهي' جو بيان آهي ته سنڌ ۾ هن ڪاٺ جي اَن ڪري کپت ڪانه هئي جو هتي ٻير جو وڻ جامُ هو، جنهن مان اهڙو رنگُ جوڙيو ويندو هو. هي ڪنڊن وارو وڻ آهي، ۽ خط استوا جي ويجهن علائقن ۾ ٿيندو آهي. هن قسم جو وڻ ننڍي کنڊ جي گهڻن علائقن ۾ ڪونه ٿيندو آهي. تنهنڪري ڳاڙهي رنگ حاصل ڪرڻ جي مقصد سان اِهو ڪاٺ انهن علائقن ۾ گهرايو ويندو هو.

نندا ڦوٽا. هي شيءِ ڏکڻ هندستان ۽ ڏکڻ چين ۾ گهڻو ٿيندو آهي.

سنڌ ڌاتو جهڙوڪ: لوهه، رُڪ، جست، ٽِن ۽ شيهو به گهرائيندي هئي. معلوم ائين ٿي رهيو آهي ته ٽامون مقامي طور ملي ويندو هو، تنهنڪري ٻاهران ڪونه گهرايو ويندو هو. پر اهڙو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي ته هي ڌاتو سنڌ جي ڪهڙي ماڳ تان ملندو هو. امڪان آهي ته متان لس ٻيلي مان ملندو هجي. جست پتل جوڙڻ ۾ ڪم ايندو هو. هيءَ ڌاتو ٽامي ۽ جست کي ملائي ٺاهيو ويندو آهي، جنهن کي ٻاسڻ ٺاهڻ ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي. وچين دؤر ۾ غريب طبقي ۾ نڪر- ٽانوَ جو تمام گهڻو استعمال هوندو هو، پر پوءِ اِهو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته پتل جو ٽانوَ به هر غريب غربو ڪَتبُ آڻيندو هو. سرنديءَ وارا به پتل جو ٻاسڻ گهڻو ڪَتبُ آڻيندا هئا. ٽِن (قلعي) به ٽامي جي ڪاڌي پيتي ۾ ڪم ايندڙ ٽانون کي قلعي ڪرڻ لاءِ ڪم ايندو هو. ڪڏهن ڪڏهن شيهو، جست ۽ ٽامي کي ملائي شيهي وارو پتل جوڙيو ويندو هو. شايد قديم دؤر جي سنڌين محسوس ڪري ورتو هو ته ٻاسڻ ۾ شيهي جو استعمال خطرناڪ آهي. تنهنڪري بهتر سمجهيو ته ٽامي کي قلعي ڪري ڪَتبُ آندو وڃي. شيهي واري پتل جو استعمال ٿورو هوندو هو. اُن مليل ڌاتوءَ مان فقط گلاس ٺاهيا ويندا هئا. پر اهڙن گلاسن جي استعمال کان اڳ قلعي ڪيو ويندو هو. مقرر وقت گذرڻ کان پوءِ ساڳين پتل جي ٻاسڻن کي قلعيءَ جي ضرورت ڪانه هوندي هئي. ٻاسڻن ۾ موجود سَنڌن کي بند ڪرڻ واسطي قلعيگير قلعيءَ ۾ شيهي جو ٿورو مقدار گڏائيندا هئا. اِهو انهيءَ ڪري ڪيو ويندو هو جو شيهو قلعيءَ کان گهڻو سستو هو.

هندو ڌرم سان لاڳاپيل ڪي شيون شيهيءَ ۽ قلعيءَ کي ملائي تيار ڪيون وينديون هيون. مندرن ۾ رکيا ويندڙ ٻاسڻ پتل يا ڪنجهي مان ٺاهيا ويندا هئا. انهيءَ لاءِ ته جيئن اُهي گهڻو وقت جٽاءُ ڪري سگهن. ٽامي ۽ قلعيءَ کي ملائبو هو ته ڪنجهو چڙي پوندو هو. هن کي انگريزيءَ ۾ gum metal پڻ سڏيو ويندو آهي. مندرن جا گهنڊ به هن گڏيل ڌاتوءَ مان تيار ڪيا ويندا آهن. پتل مان چڙيون يا ٽليون به ٺاهيون وينديون هيون، جيڪي گهرو جانورن جهڙوڪ: گهوڙن، اُٺن ۽ ڏاندن جي مَرن، پيرن ۽ ڪنڌ ۾

ٻڌيون وينديون هيون. ٿن قسم جون ٿليون انهن ڏاندن کي ٻڌيون وينديون هيون، جيڪي ڳاڏين ۾ جوٽيا ويندا هئا.

ٿلين جي گهٽ اگهه لاءِ انهن ۾ استعمال ٿيندڙ ڌاتوءَ ۾ شيهي جو وڏيڪ مقدار ملايو ويندو هو. وڏيون توبون به ڪنجهي مان جڙنديون هيون، جيڪي ٻاهران گهرايون وينديون هيون. اجا تائين اهڙي ثابتي ڪانه ملي آهي تہ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ اهڙيون توبون سنڌ ۾ بہ تيار ڪيون وينديون هيون. چاڪاڻ تہ ڪلهوڙن حڪمرانن اهڙيون توبون انگريزن کان خريد ڪيون هيون. يورپي ماڻهن هتان جي حڪمرانن کي جنگي هٿيار ڏيندا هئا. اهو ئي سبب آهي جو هو انهن سان دوستي رکڻ جا خواهشمند رهندا هئا.

رڪ مان خاص ڪري تلوارون ناهيون وينديون هيون. تلوارن جوڙڻ جي فن ۾ قديم دؤر کان وٺي سنڌ گهڻو اڳتي هئي. اهڙيءَ ريت هن ڌاتوءَ مان ڪاتيون. ڪهاڙيون. ڏاٽا. ڪاسائڪا ڪات. وڏاڻ. گهوبا. ٻڪڻ، لوهارءَ رازي جا اوزار ناهيا ويندا هئا. لوهہ پيڙين جي تختن کي ڳنڍڻ لاءِ ڪم ايندو هو. ان کان سواءِ گهر جي درن درين جي انجيسن هٿڻ ۽ گهرو استعمال جي ٻين شين ناهڻ ۾ پڻ ڪتبَ آندو ويندو هو. پيچن وارا تالا پڻ لوهہ مان ٺهندا هئا. سرنديءَ وارا ماڻهو پيچن وارا پتل جا تالا ڪتبَ آڻيندا هئا. چاڪاڻ تہ اهي وڌيڪ خوبصورت لڳندا هئا. ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ ۾ اهي ساڳيون شيون ڪارخانن ۾ ناهيون وينديون هيون.

'براهيءَ' کي هن قسم جي ڌاتوئن کي سنڌ کٽي اچڻ مان گهڻي فائدي جي توقع هئي.

ڪوچي نيل يا ترمزي رنگ جي سنڌ ۾ گهڻي کپت هوندي هئي. 'براهي' جي بيان مطابق هن شيءِ کي ڪوچي نيل پڻ سڏيو ويندو هو. هي ڳاڙهو رنگ هوندو هو. جيڪو سونهن سينگار لاءِ ڪتبَ ايندو هو.

بينزائن ڳاڙهي رنگ جي هڪ خوشبودار شيءِ هوندي هئي. جنهن جي سڳند ونيلا جهڙي هوندي هئي، جيڪا عطر ۽ سونهن سينگار وارين شين ناهڻ ۾ ڪم ايندي هئي. بلغم جي نيڪال لاءِ بہ هن کي دوا طور ڪم آندو ويندو هو. جيڪا جراثيم ڪُش بہ هئي. ڪوچي نيل ۽ بينزائن کي برهمڻ نرڙ تي هڻندا هئا. هندو عورتون بہ نرڙ تي ٽِلڪ هڻڻ ۾ هي شيون

ڪُتبُ آئيندا هيون. عام عورتون بہ مُنهن جي سونهن ۽ سينگار لاءِ هي شيون ڪتبُ آڻينديون هيون. بينزائن اڇي رنگ جي بہ ٿيندي هئي. سنڌ ۾ بينزائن جو هي قسم گهرايو ويندو هو.

چين کان مخمل ۽ ڪارومنڊل کان ڇيٽ جو هڪ قسم ايندو هو، جيڪو سنڌ ۾ پنج روپيا ڇهہ آنا ۽ ست روپيا نوَ آنا في گز وڪامندو هو. ارڙهين صديءَ جي اڳهہ مطابق ڪپڙي جون اهي ٻئي جنسون ڏاڍيون مهانگيون هونديون هيون. ماڻهو ائين سمجهندو هو تہ اهڙو مهانگو ڪپڙو فقط شاهي گهراڻي جون عورتون پائينديون ۽ هنڊائينديون هونديون. پر هنان جي سرنديءَ وارن ماڻهن جون عورتون بہ اهڙا قيمتي ڪپڙا پائينديون هيون. اڳهہ بہ چوٽ تي انهيءَ ڪري چڙهيل هئا. پر هن وڙ جو ڪپڙو ايندو تمام ٿورو هو.

درسنيون (آئينا) بہ يورپ ۾ ناهيا ويندا هئا، جيڪي مشرقي ملڪن ڏانهن موڪليون وينديون هيون، جن ۾ سنڌ بہ شامل هئي. يورپ ۾ ارڙهين صديءَ دؤران شيشي جي صنعت چڱيءَ ريت پير ڄمائي چڪي هئي.

سنڌ ۾ سون، چين کان ايندو هو. تنهن ڪري ۾ قديم دؤرن کان وٺي سون ٻاهران گهرايو ويندو هو. 'پليني' جو بيان پهرين صدي عيسويءَ سان تعلق رکي ٿو. سندس چوڻ آهي تہ، هندستان ۾ هر سال 550 ملين سيسٽر سون گهرايو ويندو آهي، جيڪو رومي شهنشاهت جي مال بدلي مال عيوض ملندو آهي. اهو سون هر قسم جي ڳهڻ ڳنڻ ناهڻ ۾ ڪتبُ ايندو هو. جيڪڏهن ڪنهن سال برآمد جي ڀيٽ ۾ درآمدي گهٽ ٿيندي هئي تہ سون ۽ چاندي جام اچي ويندي هئي. چاڪاڻ تہ اڳ وارو سون ڳهڻ ٺهڻ ڪري ملڪ مان گم ٿي ويندو هو. هتي چين جي سون جو مطلب آهي، نهايت خالص قسم جو سون، جيڪو چين جا واپاري تجارتي مال جي قيمت طور ڏيندا هئا. اهو سون يورپي سڪن جي برابر هوندو هو، جن ۾ ٽامون ملايل هوندو هو. ٽامي جي ملاٽ ڪري سڪو پختو ٿي پوندو هو ۽ گردش دؤران گسجڻ باوجود پنهنجو وزن وڃائي ڪونہ ڇڏيندو هو.

چانديءَ جون تارون چمڙي جي ڪم ۾ ڪتبُ ايندون هيون. سنڌ جو موچي سونهن لاءِ مرداڻين ۽ زالاڻين جُتين ۾ استعمال ڪندو هو. ورهاڱي تائين سنڌ جو سامان سيم (چانديءَ جي تارن) واريون جُتيون ڪتبُ آڻيندو رهيو آهي. چانديءَ جي اها تار 1.5 ملي ميٽر موڪري ۽ 0.2

کان 0.3 ملي ميٽر ٿلهي هوندي هئي، جنهن کي آرَ جي مدد سان جتيءَ تي آرائشي ڪم ڪيو ويندو هو. عام طور تي ڪٽ جي واٽڻ واري طرز، پينگهه جونمونو ۽ ڪرسيءَ جي شڪل جهڙي نقش نگاري هوندي هئي، سنڌ جي ڪاٺ جي نفيس ڪم ۽ گهر جي ڄاڙيءَ وارين سرن ۾ استعمال ٿيندي هئي. اِها پراڻي طرز آغا خان ميڊيڪل يونيورسٽيءَ جي چارين ۽ پردن ۾ نظر اچي ٿي. زالاڻين جُتين تي پڻ چانديءَ جي تار جو نفيس ۽ نازڪ آرائشي ڪم ڪيو ويندو هو.

عاج مان سونهن ۽ سنجتَ جون شيون ٺهنديون هيون. ان کان سواءِ چوڙيون ۽ ٻيا ڳهه ڳٺا به هن مان ٺاهيا ويندا هئا.

توتيو يا ڪئلشم سلفيٽ به گهرايو ويندو هو. هن مٿان لُوڻ جو تيزاب هائيڊروڪلورڪ ائسڊ هاريو ويندو آهي ته گندرف جو تيزاب جڙي پوندو آهي. هن شيءِ کي دوا طور به ڪتبُ آندو ويندو هو.

پارو به سنڌ درآمد ڪندي هئي، جيڪو دوا طور ڪم ايندو هو. آرباويدڪ ۽ يوناني دوائن ۾ به آتشڪ جي مرض طور ڪم ايندو هو. اُن کان سواءِ هيءَ شيءِ قوت باهه کي پڙڪائڻ واسطي پڻ دوا طور ڪم اچي ٿي. جيڪڏهن استعمال جي ڄاڻ نه هوندي ته ان استعمال مان هاڃو رسي سگهي ٿو. يعني دست به واقع ٿيندو آهي. سنڌ جي حڪمران 'غلام شاهه ڪلهوڙي' جي وفات به پاري جي غلط استعمال ڪري ٿي هئي. اِهو واقعو 'براهي' جي سنڌ اچڻ کان پندرهن سال پوءِ ٿيو هو.

سندل يا چندن جو سُرهو ڪاٺ به سنڌ ايندو هو. هن ڪاٺ مان ننڍڙيون ۽ سهڻيون دٻليون ۽ دٻلا ٺهندا هئا. ان کان سواءِ سونهن ۽ سنجت سان لاڳاپيل ٻيون ڪيتريون ئي شيون جوڙيون ويندون هيون. هن ڪاٺ ۾ وڻندڙ سُڳنڌ ٿيندي آهي، تنهنڪري مندرن ۾ گهڻو ڪم ايندو هو. هن کان علاوه مسلمانن ۽ هندن جي مقدس ڪتابن رکڻ لاءِ ''رحل'' به هن ڪاٺ مان ٺاهيا ويندا هئا.

سُورت جو ڦِڪي قسم جو شيهي جو رنگ به سنڌ ايندو هو ۽ ڪپڙن رڱڻ ۾ ڪم ايندو هو. هن سان ڳڙ کي ٻيون شيون ملنديون هيون ته ڪيس جڳهن جي رنگ ڪرڻ ۾ ڪم آندو ويندو هو. هندن جا ٻاوا ٻانيڻ به جسم کي رڱڻ لاءِ هي شيءِ ڪتبَ آڻيندا هئا.

پنجي گهٽو ڪري اِها شيءِ آهي، جنهن کي سنڌي پَٽُ يا سلڪ سڏيندا آهن.

ناريل يا ڏونگي بہ سنڌ ۾ قديم دؤر کان وٺي ايندو رهيو آهي. هيءَ کوپري جي تيل ڪڍڻ جي مقصد سان ڪانہ گهرائي ويندي هئي، پر هن کي ڪُٽي سُڪي ميوي طور ڪاڙو ويندو آهي. هن کي ڪُٽي سنهون ڪري بين خشڪ ميون ۽ کٽڪ جي اٽي سان ملائي بيون بہ ڪيئي شيون گڏي گيهہ ۾ پُچي ڪُنڙي تيار ڪئي ويندي آهي. سيهہ سياري پود پاري ۾، مذڪوره ڪُنڙيءَ کي هلڪي غذا طور استعمال ڪيو ويندو هو. اڄ بہ ايئن ڪيو ويندو آهي ۽ سرنديءَ وارا ۽ غريب ماڻهو سياري جو ڪُنڙيءَ ضرور کندا آهن. Peplemoel de Gallanje بہ شايد ڪنهن بوٽيءَ جي گُل جو نالو آهي، جيڪو وچين دؤر ۾ دوا طور ڪم ايندو هو.

Radix China بابت بہ ڪجهہ معلوم ٿي نہ سگهيو آهي.

سادن ڳهن ڳنن ۾ شيشي جا موتي ڪم آندا ويندا هئا.

چين مان نهيل ڪپڙي جا ڪي ٿاڪيا ايندا هئا. جيڪي ڏاڍا مهانگا هوندا هئا. تنهنڪري سمجهہ ۾ ايئن اچي ٿو تہ اُهي سوٽي نہ پر پَٽَ جا ڪپڙا هوندا. ڇاڪاڻ تہ سنڌ سوٽي ڪپڙي جي صنعت کان هزارن سالن کان وٺي مشهور آهي. اُن ڪري سوٽي ڪپڙو درآمد ڪونہ ڪيو ويندو هوندو.

پوتيسئاءِ ۽ آرموزي جنيناري بہ شايد ريشمي قسمن جا نالا آهن، جيڪي ڪپڙي ۾ نيڪن ۽ پٽن بنائڻ لاءِ استعمال ٿيندا هئا.

بنگال جي پَٽَ جي ڏاڳي کي پرت پرڻ ۾ ڪم آندو ويندو هو.

لاک کي دڪپڙي جي چِرَ ۾ ڪتبُ آندو ويندو هو. هي شيءِ سنڌ ۾ جام ملندي هئي. پر ان زماني ۾ اقتدار لاءِ جنگ جاري هئي. تنهنڪري هي شيءِ گهٽ مارڪيٽ ۾ ايندي هئي ۽ ٽني جا ڪوري ٻاهران گهرائيندا هئا. ڪوپر چاقو، ڪيسي ۾ رکڻ وارا عام قسم جا چاقو هوندا هئا.

سُورت ڪٺپاڪ نالي ڪپهہ هئي، جيڪا سُورت مان سنڌ ايندي هئي. سنڌ ۾ ڪپهہ تہ تمام گهٽي اُپائي ويندي هئي. پر معلوم ٿئي ٿو تہ درياهہ جي رخ جي تبديليءَ ڪري ووٽڻ گهٽ ڪاهيا ويا هوندا. انهيءَ زماني ۾ سنڌوءَ، هالا، اڏيري لال، نصرپور، شيخ پرڪيو، ٽنڊي محمد خان، ماتلي ۽ بدين کان وهندو هو. پر تازو پنهنجو رخ بدلائي حيدرآباد کان

اولهه وارو موجوده وهڪرو اختيار ڪيو هو. تنهنڪري ان دؤر ۾ سورت کان ڪپهه ۽ ڪپڙو گهرايو ويو هوندو. ان کان سواءِ بنگال ۽ چين کان به ڪپهه گهرائي ويندي هوندي ۽ ڪورين کي ڪپڙي اُڻڻ ۾ مشغول رکيو ويندو هوندو.

لوهه ۽ رُڪ جا وڏا خريدار هتان جا شاهي گهرائي جا ماڻهو هوندا. ڇاڪاڻ ته انهن کي هٿيارن ٺهوارن جوڙڻ ۾ ڪم آندو ويندو هو. جنهن ۾ مکيه هٿيار تلوارون ۽ ڀالون هونديون، جن وسيلي جنگ ۾ وڙهندڙ فوجي سپاهيءَ کي مسلح ڪيو ويندو هو.

ڪلهوڙا گهرائي جي عملدارن، ڏچن کي هڪ پڪول لوهه واسطي ٽيرهن يا چوڏهن روپيا آڇيا هئا. پر 'براهيءَ' بادشاهه کي لوهه ڏيڻ کان اُن ڪري انڪار ڪيو هو ته هنن انگريزن (ايسٽ انڊيا ڪمپني) کان ٽي سال اڳ ڇيهو ۽ لوهه خريد ڪيو هو، پر ڪين ڏهه هزار روپيا ادا ڪونه ڪيا هئائين.

'براهي' اوني ۽ ملس مان ٺهيل ڪپڙا افغان واپارين کي آڇيا هئا. جيڪي اُن زماني ۾ ٺٽي ۾ موجود هئا. افغانن کي انهن ڪپڙن جي اُن ڪري ضرورت هئي جو سنڌن ملڪ افغانستان ۾ سيءَ تمام گهڻا پوندا آهن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان خريد ڪرڻ ضرور سمجهيا ويندا هئا. ملس ۽ ڏاسُ مان ڪپڙو سنڌ ۾ اُڻيو ويندو هو. اُٺ ۽ گهوڙن جا سنجُ ۽ گَڏهن کي پلاڻڻ جا آتر به هتي ناهيا ويندا هئا. اهڙين شين مان بروچ ٽنبو جوڙيندا هئا. ۽ انهن کي هيٺ وڇائڻ لاءِ غاليچن طور به استعمال ڪندا هئا. ڏچن هي تجارتي مال ڪنهن ٻئي کي ڪپائڻ لاءِ مسقط ۽ ايران مان وڻجيو (خريد ڪيو) هو.

خمدار تلوارون گهوڙي سوارن جي استعمال لاءِ هيون، جيڪي ڏاڍيون ڀڳوريون هونديون هيون ۽ سنڌ ۾ نفيس ڪم ڪيو ويندو هو. اقتدار جي جنگ دؤران لوهه اچڻ بند ٿي ويو هو. بروچ سردارن کي مسلح ڪرڻ لاءِ لوهه خريد ڪيو ويو هو.

سنڌ کان ٻاهر ويندڙ تجارتي مال

سنڌ هڪ زراعتي ملڪ آهي. تنهنڪري هتان سوٽي ڪپڙو. ڪپهه، ڏاڳو. نير. قلمي شورو (چانيهو). ڳاون (رڱيل يا اڻ رڱيل). ڪير ۽ گوشت لاءِ گهرو جانور. ٻارڻ جو ڪاٺ. جهنگلي ٻوٽيون، تيلي ٻج. تيل. گيهه.

مکڻ، چمڙي مان ٺهيل شيون، ڪٽڪ، چانور ۽ ننڍيون وڏيون ٻيون شيون ٻاهر موڪليون وينديون هيون.

'براهيءَ' سنڌ هيٺ بيان ڪيل تجارتي شين جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ خريد ڪري بمبئي موڪليون هيون.

آسافوٽيڊا: هيءَ هڪ ڪيمياوي شيءِ آهي. ممڪن آهي ته ڪپڙن ڌوئڻ واري سوڊا ڪار هجي. (هن شيءِ کي سنڌيءَ ۾ سڱ چيو ويندو آهي. هي هڪ ٻوٽيءَ جو ڪٺونر آهي، جيڪو افغانستان کان ايندو آهي ۽ دوا طور استعمال ٿيندو آهي. - مترجم)

شالون: جيڪي اوني هونديون هيون.

ڪوٽنيس: هي تيار ٿيل ڪپڙي جو قسم آهي. (هي سنڌ جو مشهور ڪپڙو آهي، جنهن کي ڪتاني ڪري سڏيو ويندو هو. جنهن جي سوٽي ڌاڳي ۾ ريشمي تند ملائي ويندي هئي. - مترجم)

چانور: سنڌ ۾ چانورن جو قسم ڪنگڻي ۽ سگداسي جام ٿيندا هئا.

ڪَلون: انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي پوکيءَ هيٺ ايراضيءَ ڏهه لک ايڪڙن کان پندرهن لک ايڪڙ هئي. باقي ٻي زمين ڪليو پٽ هئي ۽ چوپائي مال جي چراگاهن طور ڪتب ايندي هئي، جتي ڳئون ۽ مينهون پيون چرنديون هيون. رڍون، ٻڪريون ۽ اُٺ ٿر ۽ ڪوهستان واري جُوءِ ۾ پاليا ويندا هئا. هتان جي مينهين ۽ ڳئون مان اهڙو بهترين چمڙو ملندو هو جيڪو ننڍي کنڊ جي ڪنهن ٻئي علائقي جي مينهن ۽ ڳئن مان ڪونه ملندو هو. اُٺن ۽ گهوڙن جا سنج به هنن کلن مان ٺهندا هئا. ڊالن ناهڻ ۾ به هن قسم جون کَلون ڪتب آنديون وينديون هيون. گيهه مکڻ به هنن کَلن ۾ سانڍيو ويندو هو. جُتيون ۽ مختلف قسم جون چمڙي جون شيون به هن چمُ مان جوڙيون وينديون هيون. سنڌن کير کي ولوڙي مکڻ ۽ مکڻ رجائي تاڻي اُن مان گيهه ناهيو ويندو هو.

سارين جي لهڻ کان پوءِ تيلي ٻجن جو ٻوبارو فصل ٿيندو هو.

نِير جو فصل سنڌ جي وچولي ڀاڱي جهڙوڪ: خيرپور، نوابشاهه، دادو ۽ لاڙڪاڻي ۾ ٿيندو هو.

ڪپڙو به مختلف قسمن جو هوندو هو، جنهن ۾ جوڙيون، بافتو ۽ ٻيون به ڪيتريون ئي جنسون هونديون هيون. ڪو رڱيل به هوندو هو، جنهن ۾

ڇيٽ بہ شامل هوندي هئي. ڪا ڇيٽ اهڙي بہ هوندي هئي جن تي رنگين ڌاڳن جي اُٽت ڪري اقليديسي ڇِٽ ٻڌجي پوندو هو ۽ نيپي سان ڇُريل ڪانہ هوندي هئي.

قلمي شوروو (چانيھو): هي تجارتي وکرَ ڳڻون، مينهين جي مال واڙن جي پيداوار آهي. اهو مال پنهنجي لاٿل ڇيڻن مٿان ويهڻ جو عادي آهي. جيڪڏهن واڙن ۾ مال جو پاڻُ نہ هوندو تہ انهن کي جڻ واڙي جي سِڪَ ۽ ڇِڪَ محسوس ٿيندي آهي. مال جي اهڙن واڙن ۾ ڏهن سالن جي عرصي اندر ويھہ کان ٽيھہ سينٽي ميٽر ٿولھہ جيتري قلمي شوروي جا تھہ نهي پوندا آهن. هن چوپائي جي ڇيڻي ۽ موتاڳي ۾، نائٽروجن، پوٽاش ۽ فاسفيٽ ٿيندو آهي. سنڌ ۾ مينهن ٿورا پوندا آهن، تنهنڪري قلمي شوروي جا تھہ گهميل رهندا آهن. ڪڏهن موسم زيادہ هوا ۽ ڪڏهن وري هوا نہ هجڻ واري موسم هوندي آهي. جيڪڏهن اهڙي پاڻ کي ڪجھہ عرصي لاءِ ايئن رهڻ ڏنو ويندو آهي تہ هڪ قسم جو عمل ۽ ردعمل پيدا ٿيندو آهي. جنهنڪري پوٽاشيم نائٽريٽ ٻڌجي پوندو آهي. قلمي شوروي کي ميڙي گڏ ڪرڻ سان گندُ ڪچرو ۽ ڇيڻن جي پور بہ شامل هوندي آهي. جيڪڏهن اُن کي پاڻيءَ ۾ رکبو تہ شوروو ڳري ويندو، پر ڇيڻن جي پور ۽ گند ڪچرو ڪونہ ڳرندو. پاڻيءَ کي اهڙي گند ڪچري کان صاف ڪري ڇڪائبو تہ قلمي شوروو تيار ٿي پوندو هو. هن وکرُ کي گندرف سان ملائي بارود طور ڪتبَ آندو ويندو هو. سترهين صديءَ ۾ سنڌ مان ڏهہ هزار مڻ قلمي شوروو ڏور ڏيساور روانو ڪيو ويندو هو. موجودہ دؤر ۾ شوروو يا پوٽيشم نائٽريٽڪيميائي جزن مان ناهيو ويندو آهي، جيڪو اگهہ ۾ سستو بہ آهي. مال جي پاڻ کي ٻنيءَ ۾ وڌو ويندو آهي. جنهن ڪري فصل ڀلا ٿيندا آهن.

ڪپھہ مان ڪپڙو ناهي ٻاهر موڪليو ويندو هو. اُن کان سواءِ ڪپھہ ۽ ڌاڳو بہ ڏورڏيساور موڪليو ويندو هو. اهو ڪپڙو سادو، اُوچو، رنگين ۽ ڇيٽن جي شڪل ۾ هوندو هو. اِن مُختلف جنسن جي ڪپڙن ۾ بہ مختلف وَڙُ هوندا هئا. ڪپڙي جي صنعت جا مکيہ مرڪز روهڙي، سکر، ڪنڊيارو، سيوهڻ، نوشهروفيروز، نصرپور ۽ ٺٽو هوندا هئا.

هن کان سواءِ 'براهي' پيون جيڪي شيون بہ ٺاهي ٿيو، انهن ۾

ڪنگڻ ڪارُ، نوشادر، گگر، هِگَ، باد زهر، پَٽُ، جيماوار پٽُ، لٽپس ٽوپٽاءِ پڻ شامل آهن.

سنڌ جي تجارتي مال سان ڇناپيٺي سُورت جو تجارتي مال ڪندو هو. هنان جي بندرن تان سوٽي ڪپڙو ۽ سنڌ جي ململ پڻ رواني ڪئي ويندي هئي. اُن ڪان سواءِ پنجاب ۽ هندستان ڪان آيل ململ جو ڪپڙو به هتان جي بندر تان ڏور ڏيساور موڪليو ويندو هو. هتان جا ڪوري ۽ وڻجارا ميمڻ ۽ کتري هوندا هئا. هي ماڻهو سنڌي هئا. جيڪي 'شاهه بيگ' ۽ سندس پٽ 'شاهه حسن ارغون' جي ڦهري ڪيس جي پٺ ڪان ڏجي پنهنجو اباڻو ڏيهه ڇڏي، 1530ع ڪان پوءِ هتي اچي وينا هئا. اُن ڪان پوءِ سُورت، نتي ڪان به وڏيڪ اهم تجارتي مرڪز بڻجي ويو هو.

محصول

يورپي ماڻهن جي اِها عادت هوندي هئي جو سنڌ ملڪ جي بادشاهه ڏانهن سوکڙيون پاکڙيون موڪلي ڪيس راضي رکڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي واپاري ڪوٺي سنڌ ۾ موجود ڪانه هوندي هئي ته به جڏهن سندس جهاز تجارتي سامان کڻي اچي سنڌ جا بندر پيٽيندا هئا ته سنڌ جي حڪمران ڏانهن ڪانه ڪا شيءِ ضرور مُڪندا هئا. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو انگريز گورنر بمبئي ۾ رهندو هو، اهو به هر سال سنڌ جي بادشاهه ڏانهن ڪجهه سوکڙيون موڪليندو هو، پوءِ چاهي جهاز تجارتي سامان کڻي سنڌ نه به اچن. جيڪڏهن سوغاتون نه موڪليون ويندیون هيون ته ڪسٽم وارو محصول وڌيڪ هنيو ويندو هو. هر تجارتي اسم تي مقرر محصول هوندو هو، جيڪو وڪري جي اگهه پٽاندڙ مڙهيو ويندو هو.

سورهين ۽ سترهين صديءَ دؤران سنڌ جي تاريخي جاگرافي

ديول سنڌ، ديبل يا ديول، عيسائين جي گرجا گهر يا يهودين جو عبادتگاهه آهي. (پارسي يهودين جي ديبل ۾ ٽين صدي عيسويءَ ڪان وٺي ديبل ۾ هڪ وسندي هئي، جيڪا ٻارهين صدي عيسويءَ تائين قائم رهي.) هي قديم بندر، ڀنڀور جي ڪندر واري ماڳ تي قائم هو، جنهن کي روم جا ماڻهو باربارِيڪون ۽ يونان وارا هن کي "اليگزينڊر هيوَن" جي نالي

سان سڏيندا هئا. هن ماڳ کي 'خوارزم شاهه' 1226ع ۾ ساڙائي رک ڪري ڇڏيو. اُن کان پوءِ هي شهر هڪ وسنديءَ جي شڪل ۾ موجود هندو آيو. 1300ع يا اُن جي ويجهو اوڏو پاڻيءَ سان لاڳاپيل ڪي تبديليون آيون. تنهنڪري مڪليءَ جي اُترءَ پنيور کان ڏکڻ ۾ ڪي تبديليون آيون، جنهنڪري سنڌوءَ مڪلي کان ڏکڻ ڏئي موجوده شهر ساڪاري کان وهڻ لڳو هو. هن وهڪري جي سُڪي وڃڻ ڪري ديبل جو بندر ويران ٿي ويو. اُن کان پوءِ ڇوڙ واري علائقي جو ٻيو بندر وجود ۾ آيو، جنهن کي لاهري بندر جي نالي سان سڏيو ويندو هو. ڏور ڏيساور کان ايندڙ واپاري هن کي لاڙي يا ديول يا ديبلِ سنڌ سڏيندا هئا. 1333ع ۾ 'ابنِ بطوطا' هي بندر ڏوري وجي ڏٺو هو.

سنڌوءَ درياهه ۾ هڪ نمايان خاصيت هيءَ به آهي ته هن جو ڇوڙ وارو علائقو سدائين ڦرندو گهرندو رهي ٿو. ماضيءَ ۾ هن جي پاڻيءَ ۾ ساليانو چار سؤ ملين ٽن لٽ ايندو آهي. هي اهو زمانو هو جڏهن هڪ سال ۾ سٺ هزار ڪيوسڪ ڪلوميٽر پاڻي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هن جي پاڻيءَ ۾ مختلف موسم ۾ لٽ جو تعداد ڦرندو رهندو آهي. هاڙهه يا چاڙهه جي رت ۾ هن جي پاڻيءَ ۾ ڏهائي ڇهه سيڪڙو لٽ ايندو آهي. اهو لٽ سامونڊي ڪناري سان وهندو ويندو آهي، جيڪو سمنڊ ڏانهن لڙهندو ويندو آهي. هڪ صديءَ ۾ 240 ڪلوميٽر ڊگهي سامونڊي ڪناري تي ٽي ڪلوميٽر لٽ وهي ويندو آهي. پر هيءَ ڳالهه اُتي ختم ڪانه ٿي ٿئي. ڇوڙ واري علائقي ۾ هي وهڪرو سدائين رُخ بدلائيندو رهندو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن هنڌ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي ته ڇوڙ وٽ واريءَ جو وڏو دڙو ناهي ڇڏيندو آهي. تنهنڪري بندر درياهه جي ڇوڙ وٽ نه پر سمنڊ کان پري خشڪيءَ تي هوندو هو ۽ اُن هنڌ تي هوندو هو جتي سمجهيو ويندو هو ته سنڌوءَ رخ ڪونه ٿو بدلائي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو بندر، سنڌوءَ جي ڇوڙ کان 20-15 ميل پري هوندو هو. پر ڇوڙ وارو علائقو به اڳتي وڌندو رهندو آهي. تنهنڪري بندر کي به هڪ جاءِ تي ٽڪڻ ڪونه ڏيندو آهي. جيڪو ڇوڙ واري علائقي جي بدنجڻ کان پيو بدلبو سدلبو آهي. گذريل صديءَ دوران ڪيٽيءَ وارو شهر بندر هوندو هو، جنهن کي ڪيٽي بندر ڪري سڏيو ويندو هو. اڄ اهو اصلي ماڳ کان ڏهه ميل ڏکڻ طرف آهي. لاهري بندر

سان بہ ساڳي حالت ٿي هئي. جنهن 1300ع کان 1758ع تائين الائي ڪيترا ماڳ بدلايا هئا. 'اورنگزيب' سنڌ ۽ ملتان جو 1648ع کان 1652ع تائين سنڌ جو گورنر رهيو هو. انهيءَ زماني ۾ چوڙ واري علائقي ۾ تبديليون اچي چڪيون هيون ۽ سنڌوءَ اُن کي ڇڏي هليو ويو هو، جنهن کان پوءِ هي بندر ڪنهن اهميت جي لائق ڪونہ رهيو هو. انهيءَ زماني ۾ اورنگا بندر نالي هڪ نئون بندر وجود ۾ اچي ويو هو. هي بندر بہ هڪ صدي ڪن مس هليو. سنڌوءَ اُن سان بہ اڳين بندرن جهڙي جٽ ڪئي. اُن کان پوءِ 'غلام شاهہ ڪلهوڙي' دؤر ۾ "شاهبندر" جي نالي سان هڪ بندر وجود ۾ اچي ويو هو. انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان ٿورو اڳ ڪيٽي بندر وريءَ ترقي ڪئي هئي. سنڌوءَ جي ساڳيءَ ڪاري تي ڪيترا قديم بندر هئا. لاهري بندر سان بہ انهن جهڙي ويڌن ٿي هئي ۽ 'مينوسي' 1657ع ۾ هتي آيو هو. هن پورچوگيزن جي واپاري ڪوٺيءَ ۽ گرجا گهر بہ ڏٺو هو. انهيءَ زماني ۾ اورنگا بندر موجود هو. پر پوءِ بہ لاهري بندر کي اجا بہ اهميت هئي. اها تعجب جهڙي ڳالهہ ڪانہ آهي، جو ديبل، ديول، لاهري بندر جون يادگيريون ماڻهن جي ذهنن اندر محفوظ رهيون. هنن کان سواءِ بيا بہ گهڻا بندر ولايتي ماڻهن، سياحن ۽ واپارين انهن نالن سان سڏيا آهن. ڪيترن ڏيهي ماڻهن بہ ايئن ڪيو ٿو ڏسجي. سورهين ۽ سترهين صديءَ وارو ديول سنڌ دراصل لاري بندر آهي. سترهين صديءَ جي پٺي اڌ ۽ ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ تائين اورنگا بندر موجود ڏسجي ٿو. ان کان پوءِ 1760ع ۾ شاهبندر وجود ۾ اچي وڃي ٿو.

باهران ايندڙ تجارتي ٻيڙين کي اورنگابندر تائين وٺي اچڻ لاءِ رهبر ٻيڙي استعمال ڪئي ويندي هئي، (جنهن کي 'براهي' ديول سنڌ سڏي ٿو،) چاڪاڻ تہ اُن جي آڏو سنڌوءَ جي چوڙ وٽ واريءَ جو وڏو دڙو يا پٽ موجود هوندي هئي. جڏهن سنڌوءَ جو پاڻي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو تہ ان جي رفتار ڍري ٿي ويندي هئي ۽ سنڌس پاڻيءَ ۾ موجود لٽ اتي گڏ ٿيندو ويندو هو ۽ پٽ جي شڪل اختيار ڪري وٺندو هو. جڏهن باهران ايندڙ تجارتي جهاز پاسيوارن ڦاٽن ذريعي سنڌوءَ ۾ داخل ٿيندا هئا تہ ڪين هڪ رهبر ٻيڙيءَ جي ضرورت پوندي هئي، جنهن جي ناکئي کي اُن ڦاٽ جي اونهائي ۽ ويڪر جي پوري خبر هوندي هئي.

"دي پاسگيلڊ جهاز" 10- آڪٽوبر 1657ع تي ڪراچيءَ هليو ويو هو. اُتي وچي هن ڪنڊ تمام مهانگي اگهہ ۾ وڪڻي هئي. باڻاهيا ڪان نڪرڻ کان وني هن ڪنڊ ايڏي مهانگي ڪانہ وڪڻي هئي. ڪراچي تن ڏينهن هڪ ننڍڙو شهر هو، جيڪو هڪ ڪاريءَ يا نديءَ (ليارِي) جي ڪنار سان آباد هو. انگريزن هن شهر کي 1839ع ۾ ڏٺو. اُن کي فتح ڪيو هو تہ اُن وقت اهو هڪ ننڍي شهر جي شڪل ۾ موجود هو. شهر جي چوڌاري ڪچو قلعو اڏيل هو. جنهن کي بہ ڦاٽڪ هئا، جن مان هڪ جو نالو ڪارا در يعني ڪاري پاڻيءَ وارو ڦاٽڪ، جيڪو سمنڊ واري پاسي ڏانهن هو. جڏهن تہ ٻئي پاسي جو نالو مينا در هو. هي ماڳ سمنڊ کان بہ ميل پري هو. سندس آدمشماري ويهہ هزار هئي. ڪراچي جو لفظ هن ڳالهہ جي ثابتي آهي تہ 16هين صديءَ ۾ سامونڊي ڪناري سان ڪاراٺوشي ذات جا ماڻهو وينل هوندا هئا، ۽ اها گهٽ وڌ اها جاءِ آهي، جنهن جي چوڌاري ڪچو قلعو اڏيل هو. تنهنڪري چئي سگهجي ٿو تہ هي ماڳ سما دؤر يعني سورهين صديءَ جي شروعات سان تعلق رکي ٿو.

ڪراچي سنڌين جو شهر هو، جنهن ۾ واڻيا ۽ مسلمان آباد هئا. واڻيا واپاري هئا، جڏهن تہ مسلمان مهاڻا هئا، جيڪي ٻيڙائت ۽ ناکٽا هئا، جيڪي ايراني نار، مسقط، ڪنيات، ڪوڪن، ڪاناريز ۽ ملبار جي ساموندي ڪناري سان تجارتي مقصدن سان هاڪاريندا ويندا هئا. ڪراچيءَ جي واپاري جو ڌنڌو تجارتي مال آڻڻ ۽ نيڻ هو. مسلمانن ۾ مڪراني شامل هوندا هئا، جيڪي هاٿي بغدادي، لياري ۽ ڪڏي ۾ آباد آهن. انگريز، ڪراچيءَ کي 1839ع ۾ فتح ڪيو هو ۽ آگبوٽن وسيلي اها ساڳي تجارتي آمدرفت شروع ڪئي، جيڪا اڳي سنڌي مهاڻا ٻيڙين وسيلي ڪندا هئا ۽ هن ساري نيات کي بي روزگار ڪري ڇڏيو هئائون. اُن کان پوءِ هنن پنهنجي ڏيهي ٻيڙين ۾ مڇي مارڻ جو ڌنڌو شروع ڪيو، جيڪا سُڪائي هو سري لنڪا ۽ ٻين ملڪن ڏانهن موڪليندا هئا. اُن کان پوءِ انگريزن ڪراچيءَ ۾ ڪارخانا قائم ڪيا ۽ ريل گاڏيءَ جي شروعات ڪئي. انهيءَ ڪري مڇي سنڌ جي ٻين علائقن تائين پهچڻ شروع ٿي وئي.

'براهي' جا جهاز اورنگا بندر ڪونہ پهچندا هئا، جيڪو هن جي اچڻ کان هڪ صدي اڳ 'اورنگزيب' جي گورنريءَ جي زماني ۾ تعمير ٿيو

هو. چاڪاڻ تہ چوڙ وارو علائقو ڪڇھ وڏي ويو هو ۽ وڏا جهاز اورنگا تائين مٿي وڃي ڪونہ سگهندا هئا. انهن کي اونهي پاڻيءَ ۾ بيهاريو ويندو هو.

ديرا ناڻي هڪ ڳوٺ جو پڻ ذڪر نظر اچي ٿو. ديري جو لفظ سنڌيءَ ۾ عام آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڳوٺ. هتي هن لفظ جو مفهوم هي نڪرندو: جام صاحب جي رهائش گاهہ يا ديرو. ”جام صاحب“ جو اشارو شايد ڪڪرالي جي جام صاحب ڏانهن آهي، جيڪو انهيءَ زماني ۾ چوڙ واري علائقي جو نهايت طاقتور زميندار هو. سندس رهڻ جي جاءِ وارو هندد ڪڪرالا هوندو ۽ اُن کي جام جو ديرو سڏيو ويندو هوندو. ڳوٺ لاءِ ديري جو لفظ سماٽي يا جاموٽ ذاتيون استعمال ڪنديون آهن. جهڙوڪ: رتوديرو، نئون ديرو، سوڀو ديرو وغيره. بروچن جي وسندين کي ٽنڊي جي نالي سان سڏيو ويندو هو.

’براهي‘ اورنگابندر تي 8- ڊسمبر تي آيو هو. اُن سفر لاءِ هن تراڪڙي ترڪي واري ٻيڙي ڪتب آندي هئي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ دنگي سڏيو ويندو آهي. هُن اتان 10- ڊسمبر 1756ع تي سنڌ جي حڪمران ڏانهن خط لکيو هو، جيڪو تن ڏينهين نصرپور ۾ رهندو هو. اهو سندس اچڻ جو اطاع هو. ۽ ڪانئس واپار ڪرڻ جي اجازت بہ طلب ڪئي هئائين. ڪلهوڙا گهراڻي جي 1754ع تائين خداآباد راڄڌاني هئي، جيڪا دادو کان اٺ ميل ڏکڻ ڏس تي آهي. اُن زماني ۾ سنڌوءَ جي وهڪري ۾ تبديلي اچي وئي هئي. خداآباد جي اولهہ کان وهندڙ سنڌوءَ جو واهڙ بہ پنهنجو رخ بدلائي ويو هو. تنهنڪري اُن وقت جي ڪلهوڙي گهراڻي جي حڪمران ’مراد ياب خان‘ 1756ع ۾ سنڌ جي راڄڌاني خداآباد مان ڦيرائي نصرپور پرسان مراد آباد ۾ قائم ڪئي هئي. پر اهو ماڳ سنڌ جي صدر مقام طور نهايت ٿورو وقت هليو هو. اُن کان پوءِ هن 1757ع ۾ سڪرنڊ پرسان احمد آباد ۾ سنڌ جي راڄڌاني قائم ڪئي. هن کان پوءِ 1758ع ۾ مراد ياب خان گادي پنهنجي خداآباد ٻيهر ۾ قائم ڪئي. هي ماڳ هالا کان بہ ميل اُتر طرف هو. بعد ۾ 1760ع ۾ شاهپور کي راڄگدي بنايو ويو، جيڪو نصرپور کان چار ميل اُتر طرف واقع هو. 1768ع ۾ راڄگدي طور حيدرآباد جي چونڊ ڪئي وئي. ’براهي‘ 10- ڊسمبر 1756ع تي هڪ خط موڪليو هو. تنهنڪري هن اهو خط ’مراد ياب خان‘ ڏانهن لکيو هوندو، جيڪو اُن زماني ۾ نصرپور پرسان مراد آباد شهر ۾ موجود هو.

’براهي‘ ٻڌائي ٿو تہ 1757ع ۾ سنڌوءَ، ٺٽي کان پنجويهہ ميل پري هلي وئي هئي. هو اورنگا بندر کان پنج ڏينهن هاڪاري 6- جنوريءَ 1757ع تي ٺٽي پهتو هو. بندر، ٺٽي کان ٽيهہ ميل پري هو. پر سنڌوءَ جي وهڪري ۾ نانگ- وڪڙ هئا. تنهنڪري اُها فاصلو وڌي پنجاهہ ميل تي ويو هو. گهڻي دير انهيءَ ڪري بہ ٿي جو سفر اوپارو ۽ ٻيڙي دنگي هئي. جيڪا سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان هاڪاري رهي هئي. پر سفر اولو انهيءَ ڪري هو جو ڏکڻ- اولهہ واري هوا بدران اُتر جي ڪهاڙ ڳهلي پئي هئي، جيڪا اوپاري سفر لاءِ اُٿائي هوندي آهي. پنڌ تي لهڻ کان پوءِ تجارتي سامان اُٺن ۽ ڏاند گاڏين وسيلي ڪجي ٺٽي پهتو، جيڪو پنڌ کان پنجويهہ ميل پري هو.

گورنرن، پلاٽن ۽ واپارين جا نالا

’براهيءَ‘ مسقط ۾ اينڊرمي (آنند رام) کي پنهنجو حلال مقرر ڪيو هو. هندن ۾ هي نالو عام آهي تہ جيئن سنڌ اندر سندس تجارتي مال کپي سگهي. هي ماڻهو پورچوگيز ٻولي سولائيءَ سان ڳالهائي سگهندو هو. تنهنڪري هو ڏچن ۽ ڏيهي واپارين جي وچ ۾ ترجمان طور بہ ڪم ڪندو هو.

’براهي‘ هڪ واپاريءَ سان تجارت ڪندو هو، جنهن کي هو ’نيان بائو مل‘ سڏي ٿو، جنهن جو امڪاني نالو ’نپاهيو مل‘ ٿي سگهي ٿو. هندن جو اهو نالو اڄ بہ سنڌ ۾ عام ڏسجي ٿو.

هو شاهبندر يا اورنگا بندر جي نگران يا گورنر جو نالو ’ڪتاني‘ ٻڌائي ٿو. جيڪو امڪاني طور ’ڪتياڻ‘ آهي. هي اصل ذات کيتران آهي، جيڪا ديري غازي خان ۽ لورالائي جي وچ تي ”ٻڪي“ واري جوءِ ۾ آباد آهي. اها ذات ڪلهوڙن سان گڏجي سنڌ ۾ آئي هئي. ڪلهوڙا سرڪار کين وڏن عهدن سان نوازيو هو. ٺٽي جام پرسان ڪتياڻن جو ’عارب ڪتياڻ‘ نالي هڪ ڳوٺ آباد آهي. ڏچن کي شاهبندر هڪ سٺي جڳهہ محسوس ٿي هئي. تنهنڪري اُتي واپاري ڪوٺي کولڻ جي اجازت ورتي هئائون. اُن کان سواءِ اورنگا بندر واري ماڳ تي رهائش لاءِ ننڍيون وڏيون جڳهون جوڙي ورتيون هئائون. شاهبندر جو گورنر هن مٿان گهڻو مهربان هو. جاڪاڻ تہ ڏچن جي واپار مان گهڻو محصول اُڳاڙي رهيو هو. سنڌ انهيءَ زماني ۾ افغانستان جي ڏنَ پَروُ هئي، جن سنڌ تي ڳاٽي پڳو خراج

مڙهي ڇڏيو هو. ڪلهوڙا گهراڻي جي حڪمرانن افغانن جي اهڙي ڏڇي کي منهن ڏيڻ لاءِ مختلف قسم جا محصول مڙهي ڇڏيا هئا ته جيئن سنڌ وارا ڪو سک جو ٽُڪر کائي نه سگهن.

'راديا رام' نالي هڪ واپاري 'براهي' سان ملڻ آيو هو. ممڪن آهي ته اُن جو صحيح نالو 'لڌارام راجا رام' تي سگهي ٿو. سنڌ جي هندن ۾ اهڙو نالو اڄ به عام آهي.

انهيءَ زماني ۾ سنڌ جو بادشاهه 'مراداياب ڪلهوڙو' هو، جنهن وٽان 'براهيءَ' کي سندس خط جو جواب 23- ڊسمبر 1756ع تي مليو هو. بادشاهه ته 'مراداياب خان' هو پر کيس "ميان صاحب" جي نالي سان پڻ سڏيو ويندو هو.

20- جنوري 1757ع تي 'براهي' ٻن افغان واپارين سان مليو هو، جن جا نالا 'گوپي رام' ۽ 'راجا مل' هئا.

23- جنوري 1757ع تي 'براهي' ٺوٺگن جا ٻه دٻا 'گوڊيا داسن' ۽ 'گوڊا ڳيو' کي وڪيا هئا. هي ٻئي نالا 'گورت داس' ۽ 'گوڙت ديو' ٿي سگهن ٿا.

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمن جو خانگي واپار

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪاغذن مان چڱيءَ ريت ڄاڻ ملي وڃي ٿي ته ڪمپنيءَ جا اعليٰ عهديدار هندستان ۾ خانگي واپار ۾ پڻ رُڌل رهندا هئا ۽ سترهين ۽ ارڙهين صدي جي پهرئين اڌ تائين تمام گهڻو نفعو ڪمائي پنهنجي گهرن ڏانهن موڪليو هئائون. اُن دولت وسيلي هنن ملڪيتون جوڙيون، ڪارخانا قائم ڪيا. اُن سان گڏ برآمدي واپار به ڪندا رهندا هئا. هي اها ئي ڪمايل دولت آهي، جنهن وسيلي انگلنڊ ۾ 1760ع دؤران اقتصادي انقلاب آيو هو، جنهن کي انگريز "انگريزي انقلاب" نالي سان سڏيندا آهن، جيڪو اڻويهين صديءَ جي وچ واري "صنعتي انقلاب" جو نقيب هو.

'براهيءَ' بمبئي جي گورنر جي خانگي واپار جو هڪ سٺو مثال ڏنو آهي، جنهن پنهنجا ٻه پلاوٽا ديبل سنڌ موڪليا هئا، جن پنهنجو تجارت يمال ڏچن جي تجارتي مال کان گهٽ اگهن تي وڪيو هو. هو رڙيون ڪري

ٿو ته سنڌين کي سني ۽ آئني تجارتي مال جي نِچوندي ڪرڻ جيتري به سوچ ۽ سنجهه ڪانه آهي. بمبئي جي گورنر جي ايجنٽن گهٽ وَڌ جو مال آندو هو. جڏهن ته اهو ساڳيو مال 'براهيءَ' وٽ به موجود هو. جيڪو اعليٰ قسم هو. تنهنڪري 'براهي' سنڌ ۾ پنهنجو مال گهٽ اگهه ۾ وڪڻي ڪونه سگهيو.

سورهين ۽ سترهين صدي عيسويءَ ڌاري سنڌ جون امن امان واريون حالتون

سنڌ ۾ سورهين ۽ سترهين صديءَ دؤران حالتون بگڙيل هيون. انهن وڳوڙن ۾ 1701ع کان 1772ع تائين ڪجهه ناپر ڏسجي ٿي. اُن کان پوءِ وري وڳوڙن جي باهه ڀڙڪي اُٿي هئي. راقم الحروف سنڌ جي انهن حالتن تي "Sind's struggle against fuedalism: 1500-1842" جي عنوان سان هڪ مقالو لکيو آهي. جيڪو "سنڌيالاجيڪل اسٽڊيز" (1979ع، ص 67-66) ۾ ڇپيو آهي. تفصيل لاءِ اُن جو مطالعو ڪرڻ نهايت ضروري آهي. هن مقالي لکڻ لاءِ ناياب قسم جي ڪتابن تان استفادو ڪيو ويو آهي. انهن وڳوڙن جا ڪارڻ مختصر طور هيٺ ڏجن ٿا.

(1) 'شاهه بيگ ارغون' سمن سلطانن کان سنڌ فتح ڪئي. اُن کان پوءِ شهرن ۾ وسندڙ سنڌين خلاف باهه ٻاري ڏني. ڪانٽن ابائڻا اُجها ڇڏايا ويا. جن ۾ آدجڳاد کان وني رهندا پئي آيا. سندن گهرن ۾ قنڌار ۽ سبيءَ کان آندل پنهنجا ماڻهو وسايا ويا هئا. پاڻ سان گڏ آندل وچ ايشيا جي ماڻهن کي اعليٰ طبقي جو اعزاز بخشيو ۽ سنڌ جا اصلي معزز ۽ مانَ مرتبي وارن ماڻهن سان ڪيسُ ۽ قهر ڪيا ويا. اُن ڪري عالم، اڪابر ۽ هنرمند ماڻهو اهڙي ڏمرَ کان ڏهڪائجي پنهنجو ڏاڏاڻو ڏيهه ڇڏي وڃي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ آباد ٿيا. ڪي ته مورڳو ئي عربستان هليا ويا.

(2) سنڌ ۾ گهڻائي جاموٽ قبيلن جي هئي. هنن سماٽي ذاتين جو پيٽ گذر پوکيءَ راهيءَ تي هوندو هو. پوءِ ته جتي ڪٿي بغاوت جي باهه جا پنيٽ مچي ويا. اُن جي نتيجي ۾ ارغون سرڪار پنهنجي ڪيسُ ۽ قهر کان ڪونه گهٽايو هو.

(3) ڌارين خلاف هنن بغاوتن ڪري ڳوٺ ۽ وسنديون ويران ٿي

ويون. پوکيءَ راهيءَ کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. زراعت جو سارو دارومدار واهن تي هوندو آهي. ارغونن کان آزاديءَ لاءِ سنڌين تلوارون جو هٿن ۾ کنيون تہ واهن جي کاٽيءَ لاءِ ڪانئن ڪوڏرون ڪٽڻ وسري ويون. کاٽيءَ نہ ٿيڻ ڪري پاڻيءَ جي کاٻت جو ڏڪو پيدا ٿي پيو. اُن جو نتيجو اهو نڪتو جو سماٽي يا ڄاموٽ قبيلا هاري بدران ڌنار بڻجي پيٽ گذر ڪرڻ لڳا. ارغون سرڪار هنن خلاف منظم طريقي سان ڪاٽ ڪهاڙا کنيا هئا. تنهنڪري هو نڪري هليا ويا.

(4) اڪبر مغل جي دؤر ۾ جڏهن سنڌ دهلي سرڪار جي ڏن پرو تي تہ هن مٿان ڳاٽي ٽوڙ ڍل رکي وئي هئي، جيڪا اُن وقت جي بگڙيل آبپاشي نظام جي نقطءِ نظر هيٺ سهڻ کان وڌي هئي. سرڪاري ڍل جنس جي صورت ۾ ورتي وئي تہ هاري لاءِ اَن پاڇي ڪونہ بچيو هو، جو هو پنهنجي بچڙڻ جو پيٽ گذر ڪري سگهي. تنهنڪري هنن ڍل ڏيڻ بدران هٿن ۾ تلوارون سنڀالي ورتيون. پوءِ هر قبيلي جي لَٽ سردار پنهنجي خانگي فوج ۽ مسلح گهوڙي سوارن سان مختلف جڳهن تي ڌارين دشمنن سان سِر ترين تي رکي چوٽون کاڌيون.

(5) سورهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌ جي وچولي (سيوهڻ سرڪار) ۾ بغاوت جي باهہ ايڏا تہ آڙاهہ مچائي ڇڏيا هئا جو ڪٿي بہ قانون ۽ امن امان جو نالو نشان ڪونہ هو. هر قبيلي پنهنجي نوعيت جو ڍل ۽ محصول اوڳاڙڻ جو نظام قائم ڪري ڇڏيو هو. مقامي سرڪار هر ذات جي لَٽ سردار هيٺ هئي، جنهن پنهنجو قانوني نظام قائم ڪري ڇڏيو هو ۽ مغل سرڪار ڇڻ اُتي موجود ئي ڪانہ هئي.

(6) 1680ع ڌاري دهليءَ جي مغل سرڪار سنڌ جي مقامي لَٽ سردارن جي حڪومتن کي تسليم ڪرڻ لاءِ مجبور ٿي پئي هئي. کين چيو ويو هو تہ جيڪڏهن هو ڍل محصول اوڳاڙي دهلي سرڪار کي ڏيندا تہ کين لقبن خطابن سان نوازيو ويندو.

(7) هن قسم جي وايومنڊل کي محسوس ڪندي ٻين ذاتين جي لَٽ سردارن کي بہ ڇڻ هڪ ٽيڪ ملي وئي، جن مان وڌيڪ اهم ڪلهوڙا هئا، جن 1701ع کان وٺي 1773ع تائين ساريءَ سنڌ مٿان قبضو ڄمائي ڇڏيو هو. هن قسم جي وڳوڙي وايومنڊل ۾ سنڌوءَ يا خشڪي رستي تجارت

ممڪن ئي ڪانه رهي هئي. پر جيڪڏهن سنڌوءَ جي پرپاسن وارن علائقن جي سمن سردارن ۽ اولهه ڏکڻ جي جابلو علائقي جي بروچ رئيسن کي ڪجهه پتو ڏنو ويندو هو ته پوءِ هو واپارين کي اچڻ وڃڻ جي موڪل ڏئي ڇڏيندا هئا.

ڊچ، سنڌ ۾ نهايت ٿورو وقت ترسيا. پران مختصر عرصي جي قيام دوران جيڪا اسان کي سنڌ بابت معلومت ڏني آهي، سان اُن وقت جي سنڌ جي وڳوڙي وايومنڊل سان نهڪي بيهي ٿي.

حوالا

1- 'ايچ. ٽي. سورليءَ' جو ڪتاب "شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سندس شاعري، زندگيءَ جو احوال ۽ دؤر". آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس 1940ع، ص 14.
2- 'سر آر. ايف. برٽن' جي تصنيف "سنڌ ري وزيٽيڊ"، لنڊن، رچرڊ بينٽلي، 887.
3- ايضاً.
4- 'اين. ايم. بليموريا' جي تصنيف "پني آف رگويد ائنڊ اسڪرپٽ آف موهن جو دڙو ائنڊ ايسٽرن آئلنڊ"، J.S.H.S، جلد ٽيون، 1937ع، نبر 2، ص 46-64.
5- 'ميجر جنرل اي. آر. هئگ' "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" لنڊن، ڪيگن پال ائنڊ ڪمپني، 1894ع، ص 25.
6- ايضاً ص 25.
7- 'ڊاڪٽر جي. ايچ. بريسٽيڊ' جو ڪتاب "ڪانڪيسٽ آف سولائيزيشن" شنار ماتريءَ جي ڪيترن ئي قديم ڪنڊرن مان سنڌ جون مهرون، ٺڪر جا ٿانوَ ۽ مٽيان مليا آهن. هي هڪ ناقابلِ ترديد شاهدي آهي تہ سنڌ جا شنار جي ماتريءَ سان قديم واپاري ناتا هئا.
8- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ ائنڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 91.
9- 'ڊاڪٽر جي. ايچ. بريسٽيڊ' "ڪانڪئيسٽ آف سولائيزيشن".
10- 'وليم ونسينٽ' جو ڪتاب "ڊزرٽيشن آن دي واويج آف نيرڪس" 1797ع، ص 13.
11- 'ميجر جنرل آيم. آر. هئگ'، "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" لنڊن، ڪيگن پال ائنڊ ڪمپني، 1894ع، ص 26.
12- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٽرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 37.
13- 'جيمس مئڪمرڊو' "ائن اڪائونٽ آف دي ڪنٽري آف سنڌ" 1834ع، جلد پهريون، ص 223-257.
14- 'آر. ڪي. مڪرجي' "هسٽري آف دي انڊين شپنگ ائنڊ ديئر اون شپس فرام دي اريليئسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف" پهريون ڇاپو، 1912ع، ص 168.
15- 'نيپيئر' "سنڌ ڪوسڊ" 23.4.1858.
16- 'ايچ. ٽي. سورلي' "شاهه عبداللطيف ڀٽائي: سندس شاعري، زندگي ۽ دؤر جو احوال"، لنڊن، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1940ع، ص 15.
17- 'سر. ايچ. اي. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' ٽربائين ائنڊ ڪمپني 1867-1877ع، ص 19-20.
18- 'ٽي. پوسٽنس' "پرسنل آبزرويشن آف سنڌ" لنڊن، لانگ مين براٺون ائنڊ گرين، 1843ع ص 80.
19- 'جنرل سر وليم نيپيئر' "هسٽري آف سر چارلس نيپيئر، ائڊمنسٽريشن آف سنڌ ائنڊ ڪمپين ان دي ڪڇي هِلس" لنڊن، پارلس ويسٽرٽن، 1854ع، ص 37.
20- 'ايچ. ٽي. سورلي' "شاهه عبداللطيف ڀٽائي: سندس شاعري، زندگي ۽ دؤر جو احوال"، لنڊن، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1940ع، ص 11.
21- 'ڪئپٽن ايڊورڊ ٿارنٽن' "اي گزيٽيئر آف دِي ڪنٽريز ائڊجاسينٽ ٽُ انڊيا آف دي نارٿ ويسٽ انڪليوڊنگ سنڌ، افغانستان، بلوچستان، دي پنجاب ائنڊ دي نيبرنگ اسٽيٽس." لنڊن، آلن ائنڊ ڪمپني، 1844ع، جلد پهريون، ص 280.

22- ايضاً ص 276-275.
23- پارلياامينٽري پيپرس جاگرافي، ص 58.
24- ايضاً ص 58.
25- 'ٿي. پوسٽنس' "پرسنل آبزرويشن آف سنڌ" لنڊن، لانگ مين براڻون اينڊ گرين، 1843ع ص 80.
26- 'سر ايچ. جي. رالنسن' "انٽرڪورس بٽوين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم" ڪيمبرج يونيورسٽي آف ڪيمبرج پريس، 1916ع ۾ ڇپيو ڇاپو ڇپيو.
27- 'ميجر جنرل اي. آر. هئگ' "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" ڪيگن پال اينڊ ڪمپني، لنڊن.
28- "آئين اڪبري" جهڙيءَ ريت 'مڪرجي' ڪتاب آندو آهي.
29- 'ڪيپٽن جان ووڊ' "اي پرسنل نئريٽو آف جرني ٽُ دي سورس آف رِور اوڪسس" لنڊن جان ميوري، 1872ع.
30- 'وليم ونسينٽ' "ڊزرٽيشن آن دي واويج آف نيرڪس"
31- 'جنرل سر وليم نيپيئر' "هسٽري آف سر چارلس نيپيئر، ائڊمنسٽريشن آف سنڌ اينڊ ڪمپين ان دي ڪچي هِلس" لنڊن، پارلس ويسٽرٽن، 1854ع، ص 46.
32- 'جيمس مئڪمرڊو' "ائن اڪائونٽ آف سنڌ وِٿ ريمارڪس آن اسٽيٽ آف سوسائٽي؛ دي گورنمينٽ مئنرس ۽ ڪسٽمس آف دي پيپلس" JRAS ڇاپو پهريون، 1934ع ص 257-223.
33- 'سر وليم پاٽنجر' "سنڌ مشن؛ ممايز اينڊ اسڪيچ" پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ SRBG، جلد پهريون، 1832ع، ص 571.
34- 'ڊاڪٽر جئمس برنس': "نئريٽو آف اي وزٽ ٽُ دي ڪورٽ آف سنڌ ائٽ حيدرآباد آن دي انڊس" لنڊن، رابرٽ ڪئڊيل، 1831ع، ص 75.
35- 'نيپيئر' "سنڌ ڪوسڊ" 1858.
36- 'ڊاڪٽر جي. ايچ. بريسٽيڊ' جو ڪتاب "ڪانڪيسٽ آف سولائيزيشن".
37- لفظ 'انڊيا' جو اصلي مطلب سنڌوءَ جي ڪنار وارو ملڪ آهي. هن لفظ جي اشتقاقي معنيٰ سنڌ آهي. انڊيا جو اهو ساڳيو مفهوم اويستا ۽ شهنشاهه دارا (520 ق.م 486 ق.م) جي لکتن ۾ به نظر اچي ٿو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته اُهي علائقا جيڪي سنڌوءَ جي اُولهندي ڪنار سان واقع آهن. عام طور تي ائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اُهي علائقا سنڌ بدران ايراني آهن. ڏسو اِي. جي. رئپسن' جو ڪتاب "ائنشنٽ انڊيا" ص 24.
38- 'وليم ونسينٽ' "ڊزرٽيشن آن دي واويج آف نيرڪس" 1797ع.
39- ايضاً ص 13-9. 'ڊبليو. ايچ. شوف" جو "پيرپلس آف ايريٿرئين سِي" نيويارڪ، 1912ع ص 37.
40- "چچ نامو" ص 11. 'سر. ايچ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1877-1867ع، ص 48.
41- 'پوسٽنس' ۽ 'هينري ايلس' جو بيان آهي ته سنڌو ڏور ڏيساور ملڪن سان آمدرفت جو هڪ نهايت سولو رستو آهي. جرنل سنڌ هسٽريڪل سوسائٽي، حصو چئون، ص 4254.
42- سنڌو هڪ شاندار درياهه آهي ۽ هميشه شاندار رهندو. 'هينري پاٽنجر' ايس. ايف 301، ص 565-93.
43- 'ڊاڪٽر جئمس برنس': "نئريٽو آف اي وزٽ ٽُ دي ڪورٽ آف سنڌ ائٽ حيدرآباد آن دي انڊس" لنڊن، رابرٽ ڪئڊيل، 1831ع، ص 40.

44- 'هينري ايلس' "آن سنڌ" بامبي رڪارڊ آفيس، 1809ع.
45- 'اي. ايچ. ائٽڪن' "گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ" مرڪنٽائيل اسٽيم پريس، 1907ع، ص 9.
46- ايضاً ۽ 'جي. ايف. هيڊل' "مما يرس آن دي رِور انڊس" بامبي رڪارڊ، ص 405.
47- 'ٽي. جي. ڪارليس' بامبي رڪارڊس.
48- 'جي. ايف. هيڊل' "مما يرس آن دي رِور انڊس" بامبي رڪارڊ، ص 403.
49- 'سر وليم پاٽنجر' "سنڌ مشن: مما ير ائنڊ اسڪيچ" پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، جلد پهريون، 1832ع، ص 571.
'ڪئپٽن جان ووڊ' "رپورٽ آن دي رِور انڊس"JASB جلد ڏهون ص 578.
50- 'جي. ايف. هيڊل' "مما يرس آن دي رِور انڊس" بامبي رڪارڊ، ص 403.
51- 'سر اليگزينڊر برنس' "ٽريولس انٽو بخارا" لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون، ص 34.
52- خاص ڪري سنڌوءَ جي وڪڙن ۾ پائينڊڙ ۽ ڪاڏ ٽينديي آهي. ص 373.
53- 'اي. ايچ. ائٽڪن' "گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، ڪراچي" مرڪنٽائيل اسٽيم پريس، 1907ع، ص 9. 'مئڪمرڊو' "ڊزرٽيشن آن دي رِور انڊس" جلد پهريون، 1834ع ص 20. 'ٽي پوسٽنس' جي ڪتاب "پرسنل آبزرويشن آن سنڌ" ۾ 'جان ووڊ' جا ڏنل حوالا. ص 379.
54- 'اي. ايچ. ائٽڪن' "گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، ڪراچي" مرڪنٽائيل اسٽيم پريس، 1907ع، ص 9.
55- 'جي. ائبٽ' "اي ري انٽرپريٽيشن آف دي آن هئپي وٺلي" آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، بمبئي، 1924ع ص 22.
56- 'جي. ايف. هيڊل' "مما يرس آن دي رِور انڊس" بامبي رڪارڊ، ص 419.
57- ايضاً، ص 419. 'ميجر جنرل ايم. ار. هئگ' "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" لنڊن، ڪيگن پال ائنڊ ڪمپني، 1894ع، ص 118. سنڌس بيان هن ريت آهي: "گذريل (ارڙهين) صديءَ ۾ سنڌوءَ جي رخ ۾ ايتري تہ تبديلي آئي آهي جنهن جهڙو مثال اسان کي اڳي ڪونہ ٿو ملي. پراڻي ۽ نئين وهڪري جي پيٽن ۾ هڪ سؤ ميل جي وِٿيءَ آهي يا ٿي سگهي ٿو تہ انهيءَ کان بہ وڌيڪ هجي.
58- 'اي. پي. ڊلهائوسي' "جاگرافيڪل مما يرس آن دي انڊس" هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اپياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
59- 'سر اليگزينڊر برنس' "ٽريولس انٽو بخارا" لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون، ص 201-62.
60- 'سر وليم پاٽنجر' "سنڌ مشن: مما ير ائنڊ اسڪيچ" پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، جلد 571، 1832ع ص 338-123.
61- 'اي. ايچ. ائٽڪن' "گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، ڪراچي" مرڪنٽائيل اسٽيم پريس، 1907ع، ص 9.
62- 'اي. پي. ڊلهائوسي' "جاگرافيڪل مما يرس آن دي انڊس" هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اپياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
63- 'ٽي. پوسٽنس' "پرسنل آبزرويشن آف سنڌ" لنڊن، لانگ مين برائون ائنڊ گرين، 1843ع ص 373.

64- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن: ممايئر ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG، جلد 571، 1832ع، ص 338-123.
65- ’سر اليگزينڊر برنس‘ ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مُري 1834ع، جلد ٽيون، ص 34.
66- ’اِي. ايڇ. ائٽڪن‘ ”گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ، ڪراچي“ مرڪنٽائيل اسٽيم پريس، 1907ع، ص 9.
67- ’جي. اي. آلن‘ ”ڊائري آف مارچ ٿرو سنڌ ائنڊ افغانستان“ لنڊن، هٽچرڊ، 1943ع.
68- ’جي. ايف. هيڊل‘ ”ممايرس آن دي رِور انڊس“ بامبي رڪارڊ، ص 421.
69- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ ”رپورٽ آن دي رِور انڊس“ بمبئي رڪارڊس. ’پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براڻون ائنڊ گرين، 1843ع، ص 379.
70- ’سر اليگزينڊر برنس‘ ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون.
71- ’پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براڻون ائنڊ گرين، 1843ع، ص 32.
72- ايضاً. ص 127-126.
73- ايضاً. ص 373.
+ ’ڊبليو. ڊبليو. فوسٽر‘ ”دي انگلش فئڪٽريز ان انڊيا: 1662-1618“ ’فرٿملن‘ جو ’هٽملٽن‘ ڏانهن اپريل 1636ع ۾ لکيل خط. سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقن جا بندر ٻارهوٽي اهڙا خطرناڪ آهن، جهڙي ريت ٿي. پوسٽنس‘ پنهنجي ڪتاب ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ ۾ بيان ڪيو آهي.
74- ’جي. ائبٽ‘ ”سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي“ بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 69.
75-’اِي. پي. ڊلهائوسي‘ ”جاگرافيڪل ممايرس آن دي انڊس“ هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اپياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
76- ’ڊبليو هئملٽن‘ ”اي جاگرافيڪل، اسٽيشٽيڪل ائنڊ هسٽريڪل ڊسڪرپشن آف هندستان ائنڊ دي اڊجاسينٽ ڪنٽريز“ ص 124.
77- ’ٿي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براڻون ائنڊ گرين، 1843ع، ص 373.
78- ’سر اليگزينڊر برنس ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مُري 1834ع، جلد ٽيون، ص 32.
79- ايضاً. ص 219.
80- ’ڪئپٽن ايڊورڊ ٿارنٽن‘ ”اي گزيٽيئر آف دِي ڪنٽريز اڊجاسينٽ ٽُ انڊيا آف دي نارٿ ويسٽ انڪليوڊنگ سنڌ، افغانستان، بلوچستان، دي پنجاب ائنڊ دي نيبرنگ اسٽيٽس.“ لنڊن، آلن ائنڊ ڪمپني، 1844ع، جلد پهريون، ص 280.
81- ’جي. ائبٽ‘ ”سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي“ بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 103.
82- ايضاً.
83- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ بمبئي رڪارڊس. ص 559.
84- ’ٿي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براڻون ائنڊ گرين، 1843ع، ص 125.
85- ’جي. ائبٽ‘ ”سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي“ بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 103.

86- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون اينڊ گرين، 1843ع، ص 124.
87- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ بمبئي رڪارڊس. ص 559.
88- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون اينڊ گرين، 1843ع، ص 125.
89- ’سر اليگزينڊر برنس‘ ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مُري 1834ع، جلد ٽيون، ص 219.
90- ’ٽي. جي. ڪارليس‘ بمبئي رڪارڊس، ص 488.
91- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن: ممايَر اينڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ SRBG، جلد 571، 1832ع، ص 338-123.
92- ’سر اليگزينڊر برنس‘ ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مُري 1834ع، جلد ٽيون، ص 32. ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون اينڊ گرين، 1843ع، ص 137.
93- ’ڊبليو هئملٽن‘ ”اي جاگرافيڪل، اسٽيشٽيڪل اينڊ هسٽريڪل ڊسڪرپشن آف هندستان اينڊ دي اڊجاسينٽ ڪنٽريز“ 1820ع، ص 124.
94- ’جي. ائبٽ‘ ”سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي“ بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 103.
95- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون اينڊ گرين، 1843ع، ص 130. ’اِي. پي. ڊلهائوسي‘ ”جاگرافيڪل ممايرس آن دي انڊس“ هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اڀياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
96- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن: ممايَر اينڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ SRBG، جلد 571، 1832ع.
97- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ بمبئي رڪارڊس. ص 552.
98- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون اينڊ گرين، 1843ع، ص 130.
99- ايضاً، ص 383.
100- ’اِي. پي. ڊلهائوسي‘ ”جاگرافيڪل ممايرس آن دي انڊس“ هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اڀياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
101- ’ڊبليو. ڊبليو. فوسٽر‘ ”گائيڊ ٽُ دي انڊيا آفيس رڪارڊ، 1858-1600ع.
102 ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ بمبئي رڪارڊس. ص 552.
103- ڪئپٽن جان ووڊ اي جرني ٽو سورس آف رور اوڪسس، لنڊن، جان مووي، 1872ع، ص 28.
104- ايضا.
105- ڊبليو. فوسٽر، گائيڊ ٽو انڊيا آفيس رڪارڊ، 1600-1858ع.
106- ڪيپٽن جان ووڊ، بامبي رڪارڊ، ص 552.
107- ’ڊاڪٽر لارڊ. پي.‘ ”ممايَر آن دي پلئن آف دي انڊس“ ص 55. هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رکيل رڪارڊ جو اڀياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
108- ’اِي. پي. ڊلهائوسي‘ ”جاگرافيڪل ممايرس آن دي انڊس“ هي يادگيرين تي ٻڌل

ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رڪيل رڪارڊ جو اپياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
109- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ بمبئي رڪارڊس. ص 379.
110- ايضاً. ص 382.
111- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٺون اٺنڊ گرين، 1843ع، ص 377-78.
112- ’ڊاڪٽر لارڊ. پي.‘ ”ممابر آن دي پلئن آف دي انڊس“. هي يادگيرين تي ٻڌل ڪتاب ويسٽ انڊيا اسٽيٽ ايجنسي راجڪوٽ ۾ رڪيل رڪارڊ جو اپياس ڪري 1832ع ۾ لکيو ويو هو.
113- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٺون اٺنڊ گرين، 1843ع، ص 379.
114- ’سر اليگزينڊر برنس‘ ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مُري 1834ع، جلد ٽيون، ص 34.
115- ’ڊبليو هئملٽن‘ ”اي جاگرافيڪل، اسٽيٽسٽيڪل اٺنڊ هسٽريڪل ڊسڪرپشن آف هندستان اٺنڊ دي اڊجاسينٽ ڪنٽريز“ 1820ع، ص 130-115.
116- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن: ممابر اٺنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ SRBG، جلد 571، 1832ع.
117- ’ڊبليو. هئملٽن‘ جا ’اليگزينڊر برنس‘ جي ڪتاب ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون ص 130-115 تي ڏنل احوال.
118- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٺون اٺنڊ گرين، 1843ع، ص 363.
119- ’ليگزينڊر برنس ”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون ص 217.
120- ’ڊبليو. ڊبليو. فوسٽر‘ ”دي انگلش فئڪٽريز ان انڊيا: 1618ع کان 1662ع“.
121- ’ڪئپٽن جان ووڊ‘ ”اي جرني ٽُ دي سورس آف دي رِور اوڪسس“ لنڊن، جان مري، 1872ع.
122- ڪيپٽن جان ووڊ، بامبي رڪارڊ، ص 578.
123- ’ڊلهائوسي‘ ص 68. رينيل ص جي. ايف. آر ص 290. سنڌس بيان آهي تہ ٻيڙيون ڪشمير ۽ پنجاب جو بهترين تجارتي مال ڪٽي ايندي يون آهن. ’وليم ونسينٽ‘ ”وائيج آف نيرڪس“ ص 9 ۽ 10. سنڌس بيان آهي تہ سنڌوءَ وسيلي ملتان، اٽڪ ڪابل ۽ ڪشمير جو ڪپڙو ايندو آهي. 1615ع، ص 268. 1610ع، ص 52. ’ڊبليو. ڊبليو. فوسٽر‘ سنڌس بيان آهي تہ تجارتي مال آگري کان لاهور ايندو آهي، جتان سنڌوءَ وسيلي ٻيڙين ذريعي ڪڇي هيٺ ايندو آهي.
124- قديم سنڌ: ’اليٽ‘ جي مخاڳ ۾ ڏنل ’ابن خردازبہ‘ ۽ ’المسعودي‘ جو احوال. جلد پهريون ص 14 ۽ 22.
125- ڏسو منزلن بابت ’ٽي. پوسٽنس‘ جو ”پرسنل آبزرويشن آف سنڌ“ لنڊن، لانگمين براٺون اٺنڊ گرين، 1843ع ص 246.
126- ’اين وٽنگٽن‘ ”ارلي ٽريولس ان انڊيا“ 1583ع کان 1619ع تائين.
127- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن: ممابر اٺنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽ SRBG، 1832ع، جلد 571.
128- ’ٽي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٺون اٺنڊ گرين، 1843ع، ص 246.

129- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
130- اليگزينڊر برنس”ٽريولس انٽو بخارا“ لنڊن، جان مري 1834ع، جلد ٽيون، ص 217.
131- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
132- ’پال پٽن‘ ص 86-85. ’برنس‘ (مشن 1837-1835ع)
133- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
134- ’ڊاڪٽر جي. ايچ. بريسٽيڊ‘ جو ڪتاب ”ڪانڪيسٽ آف سولائيزيشن“.
135- ’اين. جي. مجمدار‘ ”اڪسپلوريشن ان سنڌ“
136- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
137- ’ايس. پرچيز‘ ”هز پلگرمس“ جلد چوٿون. ’اين وٽنگٽن‘ ”ارلي ٽريولس ان انڊيا“ (1619-1853ع)، ص 171.
138- ’ڊبليو. ڊبليو. فوسٽر‘ ”دي انگلش فئڪٽريز ان انڊيا: 1618ع کان 1662ع“.
139- ’جي. ائبٽ‘ ”سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي“ بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 69. ’اين وٽنگٽن‘ ”ارلي ٽريولس ان انڊيا“ (1619-1853ع)، ص 171.
140- ”هسٽري آف سر چارلس نيپيئرس ائڊمنسٽريسن“ ص 58. ’ٿارنٽن‘ ”گزيٽيئر آف دي ڪنٽريز ائڊجاسمينٽ ٽُ انڊيا آن دي نارٿ ويسٽ“ جلد ٻيون، ص 352-350. ”رووي آن دي انڊس ٽُ خيرپور.“ ”ٽريبون، گهري، راڄڙي، اودر، منڙ، سوراهه، سردار گهر يا گهوٽهڙو، مراد علي، ڪوراه ڪڇڙي، جيسلمير، رووي. سنگرار، مير رستم جو عداد قلعو، مير رستم جو منا در قلعو، بندر ڪنيار، جيسلمير جي راجا جو ڪچري قلعو.
141- پارليامينٽري پيپرس پوليٽيڪل، ص 99.
142- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
143- ’جنرل سر وليم نيپيئر ايف. پي‘ ”هسٽري آف سر چارلس نيپيئرس ائڊمنسٽريشن آف سنڌ ۽ ڪمپيئن ان ڪچي هِلس“ لنڊن. چارلس ويسٽرٽن، 1854ع، ص 58.
144- ’ٿي پوسٽنس‘ ”پرسنل آبزرويشن آن سنڌ“ لنڊن، لانگ مين، براٿون ائنڊ گرين، 1843ع.
145- ’اي. ايف. بئلي‘ ”ڪراچي؛ پاسٽ، پريزنٽ ائنڊ فيچر“ ڪلڪتہ ٿئڪر اينڊ ڪمپني. 1890ع.
146- ’سر وليم پاٽنجر‘ ”سنڌ مشن؛ ممايرَ ائنڊ اسڪيچ“ پوليٽيڪل ڊپارٽمنٽSRBG ، 1832ع، جلد 571.
147- ’جئمس مئڪمرڊو‘ ”ڊزرٽيسن آن رِور انڊس“JRAS جلد پهريون، 1834ع، ص 20-44.
148- ’ڊاڪٽر جئمس برنس‘: ”نئريٽو آف اي وزٽ ٽُ دي ڪورٽ آف سنڌ ائٽ حيدرآباد آن دي انڊس“ لنڊن، رابرٽ ڪئڊيل، 1831ع، ص 35.
149- ’ڊلهائوسي‘ جي ڊائري، تاريخ 12- جنوري 1832ع.

150- 'جيمس مئڪمرڊو' "ڊزرٽيسن آن رِور انڊس"JRAS جلد پهريون، 1834ع، ص 20-44.
151- 'سر. ايڇ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 77.
152- 'ميجر جنرل هئگ' "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" لنڊن، ڪيگن پال اينڊ ڪمپني، ص 26.
153- 'سر. ايڇ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 77.
154- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽآئيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 168.
155- 'ميجر جنرل اي. آر. هئگ' "دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري" لنڊن، ڪيگن پال اينڊ ڪمپني، 1894ع، ص 26.
156- 'سر. ايڇ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 49.
157- ايضاً، ص 77.
158- ايضاً، ص 59.
159- 'ايس. پرچس' "هز پلگرمس" جلد چوٿون، ص 268.
160- 'ڊاڪٽر اي. سي. داس' "رگويدڪ انڊيا" ڪلڪته، 1924ع، ص 72-73.
161- 'اين. جي. مجمدار' "اڪسپلوريشن ان سنڌ"
162- "قديم سنڌ"
163- 'ڊاڪٽر اي. سي. داس' "رگويدڪ انڊيا" ڪلڪته، 1924ع، ص 72.
164- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽآئيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 86. ۽ 'رٽگوزيا آر.' "ويدڪ انڊيا" ص 306.
165- 'ڊبليو. ايڇ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 165.
166- 'ڊاڪٽر جي. ايڇ. بريسٽيڊ' جو ڪتاب "ڪانڪيسٽ آف سولائيزيشن".
167- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽآئيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 95. 'هيروڊوٽس' سنڌ جي ڪپھ جو ذڪر ڪيو آهي. سندس بيان هن ريت آهي: "وڻ ۽ جنس ۾ اُن کان وڌيڪ بهتر جهنگلي ڪپھ، جنهن مان سنڌي ڪپڙا اُڻندا هئا." هي حوالو 'رابنسن' جي تصنيف "انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورڪس" ص 24-25.
168- 'ڊاڪٽر اي. ايڇ. جي. مئڪي' "بيڊ ميڪيم ان اينشنٽ سنڌ" جنرل آمريڪن اورينٽل سوسائٽي، جلد 57. نمبر 1، 1937ع.
169- ايضاً.
170- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽآئيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 91-92.
171- 'ڊاڪٽر اي. سي. داس' "رگويدڪ انڊيا" ڪلڪته، 1924ع، ص 72-73.
172- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽآئيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 78.
173- ايضاً.
174- 'ڊاڪٽر اي. سي. داس' "رگويدڪ انڊيا" ڪلڪته، 1924ع، ص 72-73.
175- 'ڊاڪٽر اي. ايڇ. پاسڪوئي' "مئنيول آف دي جيالاجي آف انڊيا اينڊ برما" 1850ع،

جلد پهريون، ص 32-31. * روم سان تعلق رکندڙ ’ٽرئجن‘ پنهنجيءَ هڪ مُهم دؤران هاڪاربندو اچي فرات جي چوڙ وٽ پهتو هو ۽ ڏٺو هئائين تہ اُنان جا تجارتي بيڙا سِڙهہ سپاهي سنڌ ڏانهن هاڪارڻ لاءِ تيار بيٺا هئا. ڏسو ’سر ايچ. جي رالنسن‘ جو ڪتاب، ”انٽرڪورس بٽوين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم“ ڪيمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 2. سنڌوءَ ماٿريءَ ۽ فرات جي وچ ۾ قديم تجارتي تعلقات هئا جنهن بابت ڪنهن بہ شڪ شبهي جي گنجايش ڪانہ آهي. هنن قديم واپري ناتن جا اهڃاڻ خط ميخي وارين لکتن ۾ ڏسي سگهجن ٿا جيڪي ”متاني“ جي حتي نسل جي بادشاهہ جي دؤر (1500 ق.م کان 1400 ق.م) سان لاڳاپيل آهن.

176- ’آر. ڪي. مڪرجي‘ جي تصنيف ”هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديٽر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف“ 1912ع، ص 91.

177- ايضاً. ص 91.

178- ايضاً. ص 131.

179- ”بمبئي گزيٽيئر“ جلد پهريون، ڀاڱو پهريون، ص 490.

180- ’مانيڪ پٿاوالا‘ ”اي جاگرافيڪل اينالائيسس آف دي لوئر انڊس بيسن (سنڌ)“JSHS جلد ٻيون، ڀاڱو پهريون، ص 29-28.

181- ’اي. جي. راپسن‘ ”اينشنٽ انڊيا“ ڪلڪتو، سوسيل گپتا، ص 85.

182- ايضاً، ص 85.

183- ايضاً، ص 85، ۽ ’آر. ڪي. مڪرجي‘ جي تصنيف ”هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديٽر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف“ 1912ع، ص 84.

184- ايضاً، ص 84.

185- ’ڊاڪٽر جي. ايچ. بريسٽيڊ‘ جو ڪتاب ”ڪانڪيسٽ آف سولائيزيشن“ ص 229.

186- ’وليم ونسينٽ‘ ”ڊزرٽيشن آن دي واويج نيرڪس“ 1797ع، ص 10.

187- ايضاً ص 13.

188- ’سر ايچ. جي رالنسن‘ جو ڪتاب، ”انٽرڪورس بٽوين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم“ ڪيمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 171.

189- ايضاً. ص 71.

190- ’سر ايچ. جي رالنسن‘ جو ڪتاب، ”انٽرڪورس بٽوين انڊيا اينڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم“ ڪيمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 71. ’ميجر جنرل هيگ‘ ”دي انڊس ڊيلٽا ڪنٽري“ لنڊن، ڪيگن پال اينڊ ڪمپني، 1894ع، ص 25-24. ’ڊبليو. ايچ. شوف‘ جو ”دي پيريپلس آف ايريٿرين سي“ نيويارڪ، 1912ع، ص 166-76.

191- ’ڊبليو. ايچ. شوف‘ جو ”دي پيريپلس آف ايريٿرين سي“ نيويارڪ، 1912ع، ص 37 ۽ 286.

192- ايضاً، ص 37. ’رالنسن‘ جي مٿي بيان ڪيل ڪتاب جو ص 33. ’ڊبليو. ايچ. شوف‘ جي مٿي بيان ڪيل ڪتاب جو ص 77.

193- ’ڊبليو. ايچ. شوف‘ جو ”دي پيريپلس آف ايريٿرين سي“ نيويارڪ، 1912ع، ص 37.

194- ايضاً، ص 38-37.

195- ايضاً، ص 167.

196- ايضاً، ص 168.

197- 'سر ايچ. جي رالنسن' جو ڪتاب، "انٽرڪورس بٽوين انڊيا ائنڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم" ڪئمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 120.
198- ايضاً ص 125.
199- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 68 ۽ 220.
200- 'سر ايچ. جي. رالنسن' جي مٿي بيان ڪيل ڪتاب جو ص 125.
201- 'سر ايچ. جي رالنسن' جو ڪتاب، "انٽرڪورس بٽوين انڊيا ائنڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم" ڪئمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 124. 'ڪوسٽس' جو ڪشتا، جيڪو موجود دؤر جو ڪوٽ لڪدي آهي. ڪراچي ۾ هن کي "اپلر" سڏيو ويندو آهي. مشرق بعيد وارا هن کي پوچوڪ ڪوٺيندا آهن. "ساسوريا لاپا هينز" کي روم وارا "رادي" سڏيندا هئا. هيءَ شيءِ روم ۾ پنجن دينارن يعني هڪ پائونڊ ۾ ملندي هئي.
202- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 169.
203- ايضاً ص 169.
204- ايضاً ص 169.
205- 'رالنسن' جي مٿي بيان ڪيل ڪتاب جو ص 126.
206- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 169.
207- 'رالنسن' جي مٿي بيان ڪيل ڪتاب جو ص 125.
208- 'سر ايچ. جي رالنسن' جو ڪتاب، "انٽرڪورس بٽوين انڊيا ائنڊ دي ويسٽرن ورلڊ: فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ٽُ دي فال آف دي روم" ڪئمبرج يونيورسٽي پريس، 1916ع، ص 102. ڪوسٽس، لاڪم ۽ ٻيون خوشبودار شيون روم ۾ مهانگيون وڪامنديون هيون.
209- بمبئي گورنمينٽ رڪارڊ.
210- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 170-171.
211- 'جي. ائبٽ' "سنڌ: ري انٽرپريٽيشن آف دي ان هئپي وئلي" بمبئي، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس، 1924ع، ص 70.
212- ايضاً ص 70.
213- 'ڊبليو. ايچ. شوف' جو "دي پيريپلس آف ايريٿرين سي" نيويارڪ، 1912ع، ص 172.
214- ايضاً ص 173.
215- ايضاً ص 173.
216- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ ائنڊ ديئر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 168.
217- ايضاً ص 168.
218- "چچنامو" ص 11.
219- ايضاً ص 11.
220- 'سر. ايچ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر ائنڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 139.
221- ايضاً ص 139.

222- 'مولوي نور محمد نظام الدين' "تاريخ سنڌ" (قديم سنڌ) حيدرآباد، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1933ع، جلد پهريون، ص 140.
223- 'سر. ايچ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 120.
224- ايضاً، ص 138.
225- 'آر. ڪي. مڪرجي' جي تصنيف "هسٽري آف انڊين شپنگ اينڊ ديٽر اون شپس فرام دي ارليئيسٽ ٽائيمس ان دي پرشين گلف" 1912ع، ص 168.
226- 'جيمس مئڪمرڊو' "اين اڪائونٽ آف سنڌ وِٿ ريمارڪس آن اسٽيٽ آف سوسائٽي؛ دي گورنمينٽ مئنرس ۽ ڪسٽمس آف دي پيپلس" JRAS ڇاپو پهريون، 1934ع، ص 257-223.
227- 'سر. ايچ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 37.
228- ايضاً، ص 37.
229- 'بولچند ديارام' "سنڌ جي تاريخ" (سنڌيءَ ۾) 1920ع ص 13.
230- ايضاً، ص 15.
231- ايضاً، ص 16-15.
232- 'سر. ايچ. ايم. اليٽ' ۽ 'جان ڊائوسن' جو ڪتاب "هسٽري آف انڊيا ٽولڊ باءِ اٽس اون هسٽورينس" لنڊن، ٽرنبر اينڊ ڪمپني، 1876ع، جلد پهريون، ص 77.
233- ايضاً، ص 77.
234- ايضاً، ص 77.
235- ايضاً، ص 77.
236- 'ابن بطوطا' "ٽريولس ان ايشيا اينڊ آفريڪا" لنڊن، روليج ڪيگن پال، 1929ع، ص 187.
237- ايضاً، ص 187.

مددي ڪتابن جو وچور

Aichison, C.U.A., A. Collection of Treaties,Engagements and Sanads Relating to India and Neighbouring Countries, Vol. VI, Calcutta, 1876.

Danvers, F.G., History of Portuguese in India, 2 Vols. 1965.

Foster, W., Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of Great Mughal, 1915-19, 2 Vols., Hakluyt Society, 1921.

English Factories in India, Vols., IV, 1930-33, V, 1634-36, VI 1637-41, VIII, 1646-50, IX, 1651-54, X, 1655-60m XI, 1660-64, 1906-1932, Oxford University Press, London.

England's Quest for Eastern Trade, London, 1933.

Hag, Sir Wolseley, Canbridge Histroy of India, Vol. VI, Calcutta, 1935.

Maclagan, Sir, E., The Jesuits and the Great Mughal, London, 1932.

Manucci, Miccolao, Storia do Mogor (1653-1708), Vol. I, translation W. Irwine, London, 1907.

Mukerjee, Rise and Fall of East India Co., Lahore, 1974.

Moreland, W.H., India at the Deat of Akbar, London, 1920.

From Akbar to Aurangzeb, London, 1923.

The Shahbander in the Eastern Seas, J. Royal Asiatic Society, 3rd Series, London, 1920.

Akbar's Land Revenue System, J. Royal Asiatic Society, 3rd Series London, 1918.

Sorley, H.T., Sahh Abdul Latif of Bhit, Oxford University Press, London, 1940.

تاريخي دؤر وارن ماڳن مان پتو پوي ٿو ته سنڌ جي ثقافت ڏاڍي نرالي ۽ انوکي هئي ۽ ڪن ڳالهين ۾ مصر ۽ ميسوپوٽاميا جي تهذيبن کان به شاهوڪار هئي.... مسٽر راکل داس بئنرجي موهن جي دڙي جي کوٽائي ڪري دنيا کي سنڌ جي قديم ۽ شاندار ثقافت سان روشناس ڪرايو، جنهن کان دنيا اڳي واقف ڪانه هئي ۽ اها مصر ۽ ميسوپوٽاميا جي تهذيبن جي سهيوڳي هئي. هي سڀيتا ڪي ٻه ٽي صديون نه پر گهٽ ۾ گهٽ پنج هزار سال پراڻي آهي. هن کان سواءِ سنڌ سان لاڳاپيل هڪ اهم حقيقت هي به آهي، جنهن اسان جو گهڻو ڌيان ڇڪايو آهي ته سنڌ جي سنڌُ ورڪي واپاري دنيا ۾ پکڙيل آهن. گڏوگڏ سنڌي واڻين جو هٽ مهذب دنيا جي هر ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ملندو. هنن جي هر جاءِ تي موجودگي ماڻهن جو ڌيان ڇڪايو آهي.

سنڌي ماڻهو لئيءَ مان لٺ پٽي تازو واپاري ڪونه بڻيا آهن، ڇوته سنڌ جي تجارت پراچين سمي کان جاري هئي.... سنڌ کي مصر سان مشابهت ڏيندي چيو ويو ته اُها 'نيل' ۽ 'سنڌوءَ' جي سوکڙي آهي. ڪڏهن هن کي "اکين مان وهندڙ ڳوڙهن جي ماٽري" به سڏيو ويو آهي... سنڌ جي تجارت جي تعريف ۾ زمين آسمان هڪ ڪندي چارلس نيپيئر چيو ته، "شيطان هتان جي تجارت کي باهه جيان اڳتي وڌائيندو." تنهنڪري هن سنڌ کي خطرناڪ ۽ هيبتناڪ سمجهيو.

روشني

A ROSHNI BOOK
History
Pakistan Rs : 100.00